

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΑΡΒΕΡΙΝΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ Gr. 336

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΠΟΥ ΥΠΟΒΛΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ Α.Π.Θ.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Αρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΣΚΡΕΤΤΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΒΑΡΒΕΡΙΝΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ Gr. 336

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο άνθρωπος ανέκαθεν ένιωθε την ανάγκη να πιστεύει, να αναφέρεται, να λατρεύει και να ευχαριστεί τον δημιουργό Θεό για τα αγαθά που του προσφέρει. Η Ευχαριστία παραδίδεται από τον Χριστό, Υιό και Λόγο του Θεού, κατά την διάρκεια του Μυστικού Δείπνου (Μάρκ. 14:22-24, Ματθ. 26:26-29). Ο ευαγγελιστής Λουκάς (Λουκ. 22:14, 19-20) μας παραδίδει: «Και ότε έγένετο ή ώρα, άνέπεσεν, και ή δώδεκα άπόστολοι σύν αύτῶ...καί λαβών άρτον έκλασεν και έδωκεν αύτοίς λέγων· τούτό έστι το σώμά μου τό ύπέρ ύμῶν διδόμενον· τούτο ποιείτε εις τήν έμήν ανάμνησιν. Καί τό ποτήριον ώσαύτως μετά τό δειπνήσαι, λέγων· τούτο τό ποτήριον ή καινή διαθήκη έν τῶ αίματί μου, τό ύπέρ ύμῶν έκχυνόμενον».

Οι πιστοί της πρώτης χριστιανικής κοινότητας τελούν την Ευχαριστία και το δείπνο στις κατ' οίκον εκκλησίες και αργότερα στους ναούς, εις ανάμνηση του Μυστικού Δείπνου και λέγοντας τους ιδρυτικούς λόγους «λάβετε φάγετε· τούτό έστι τό σώμά μου...πίετε έξ αύτοῦ πάντες...». Η Εκκλησία όμως είναι ένας ζωντανός οργανισμός που συνεχώς εξελίσσεται και αναπτύσσεται και μέσα στους κόλπους της αναπτύσσεται και η λατρεία. Οι ώρες της προσευχής και τα αναγνώσματα αυξάνονται, οι αυτοσχέδιες ευχές επιμελούνται και καταγράφονται. Καταρτίζονται συλλογές ευχών, ολοκληρωμένα ευχολόγια , τα αρχαιότερα χειρόγραφα μελετώνται.

Ποιο όμως ήταν το αρχαιότερο χειρόγραφο ευχολογικό κείμενο; Αυτό το ερώτημα καλούμαστε να απαντήσουμε στην παρούσα εργασία.

Ποιες είναι οι ευχές που περιλαμβάνει, πότε χρονολογείται, σε τι κατάσταση βρίσκεται το χειρόγραφο, ποια παράδοση αποτυπώνει;

Από την θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον συμβουλό μου Αρχιμανδρίτη π. Νικόδημο Σκρέττα, για την πολύτιμη συνεργασία του, την υπομονή και την αμέριστη συμπαράσταση που μου προσέφερε κατά την συγγραφή της μεταπτυχιακής μου εργασίας.

Θεσσαλονίκη 11 Δεκεμβρίου 2008.

Ε. Αγγελοπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	4-5
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7-8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ.....	9-43
1. Οι απαρχές της συγκροτήσεως της Θείας Λατρείας.....	9-24
2. Το Ευχολογικό υλικό των Θείων Λειτουργιών και των Ακολουθιών του Νυχθημέρου.....	25-37
3. Η συγκρότηση των πρώτων Ευχολογίων κατά τις αρχαιότερες πηγές.....	38-43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	44-66
1. Συλλογές ευχών.....	44-56
Α. Δυτική παράδοση.....	44-50
Β. Ανατολική παράδοση.....	50-57
2. Τόποι παραγωγής ευχολογικού υλικού.....	58-61
3. Έκταση και κατανομή της Ευχολογικής παραγωγής.....	62-67
α. Ολοκληρωμένα Ευχολόγια.....	62-64
β. Αποτμήσεις ευχολογικού υλικού.....	63-66
1. Διακονικό.....	64
2. Ιερατικό.....	64
3. Αρχιερατικό.....	65-66
4. Μικρό Ευχολόγιο ή Αγιασματάριο.....	66-67

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ Gr. 336.....68-87

1. Προέλευση. Χρονολόγηση. Αποτυπούμενη παράδοση.....68-73
2. Ιστορικές μαρτυρίες-Ιστορία του κώδικα.....74-76
3. Κωδικολογικά προβλήματα.....77-78
4. Περιεχόμενο.....79-87

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟΥ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΑΥΤΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.....88-102

1. Ποσοτική σύγκριση.....88-92
2. Ποιοτική σύγκριση.....93-99
3. Θεολογικές, φιλολογικές και γλωσσικές διαφορές.....100-102

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....103

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....104-107

Α'. ΠΗΓΕΣ.....104

Β'. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.....105-107

1. Ελληνόγλωσσα.....105-107
2. Ξενόγλωσσα.....107-108

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕΛΙΔΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ.....109-115

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΒΕΠΕΣ** Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ἐκδόσεις «Ἀποστολικῆς Διακονίας». Ἀθήνα 1995.
- ΕΕΘΣΠΑ** Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- ΕΕΘΣΠΘ** Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- ΘΗΕ** Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι 1962.
- OCA** Orientalia Christiana Analecta, Pontificio Instituto Orientale, Roma.
- PG** J. P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, Παρίσι - Montrouge 1857 - 1866 (τόμοι 161).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεντρικό θέμα της εργασίας μας αποτελεί το Βαρβερινό Ευχολόγιο, το αρχαιότερο χειρόγραφο λειτουργικό κείμενο της Βυζαντινής περιόδου (8^{ος} αι. Ένα κείμενο κωνσταντινουπολιτικής προελεύσεως, το οποίο ήταν σε χρήση στην εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και είναι ουσιαστικά σε χρήση ακόμα και σήμερα, αφού απετέλεσε την βάση για την περαιτέρω λειτουργική εξέλιξη ιδιαίτερα του Βυζαντινού Λειτουργικού Τύπου. Το κείμενο αντιγράφηκε στην Κωνσταντινούπολη βρέθηκε στην νότιο Ιταλία, το πήρε στην κατοχή του ο Barberini, για να βρεθεί έπειτα από μερικά χρόνια στην βιβλιοθήκη του Βατικανού, όπου και βρίσκεται σήμερα.

Λόγω της βυζαντινής του καταγωγής και χρονικής του τοποθέτησης σε αυτή την περίοδο κρίθηκε απαραίτητη η αναδρομή στην ιστορία της λατρείας. Η συγκρότηση της λατρείας, τα πρώτα και τα ολοκληρωμένα ευχολόγια, η γενικότερη αποτύπωση του περιβάλλοντος και του κλίματος μέσα στο οποίο γεννήθηκε αποτελούν θέματα πραγμάτευσης της εργασίας μας. Μόνο έτσι είναι δυνατή η κατανόηση της σπουδαιότητάς του, της λειτουργικής του πληρότητας, της παραδόσεως την οποία αποτυπώνει. Μελετήσαμε την προελευσή του, τα κωδικολογικά προβλήματα τα οποία παρουσιάζει, το περιεχόμενο. Συγκρίναμε την ποσότητα και την ποιότητα των ευχών.

Στόχος μας ήταν να δώσουμε μία σαφή εικόνα του κειμένου. Ενός κειμένου μεγαλογράμματης ελληνικής γραφής, το οποίο όμως ούτε βρίσκεται στον ελλαδικό χώρο ούτε χαιρεί μιας εκδόσεως ελληνικής. Μόνο ιταλοί επιστήμονες ασχολήθηκαν με την έκδοση του χειρογράφου. Έτσι υπάρχει μόνο μια επιστημονική κριτική έκδοση του κειμένου, με ιταλική εισαγωγή, το κείμενο του κώδικα στα ελληνικά και στα ιταλικά καθώς και κάποια σχόλια. Θεωρήσαμε λοιπόν επιτακτική την ανάγκη της μελέτης του έργου *L' Eucologio Barberini gr. 336*, από τους Stefano Parenti και Elena Velkovska. Δεν ήταν όμως η προθεσή μας να κάνουμε βιβλιοπαρουσίαση, αλλά να το εντάξουμε στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο και να πιστοποιήσουμε έτσι την αξία και τη σημασία του.

Στο πρώτο κεφάλαιο μελετούμε την ιστορία της λατρείας, από την εποχή της συναγωγής και τους ευκτήριους οίκους. Καταγράφουμε τις

πρώτες λειτουργικές αναφορές της Καινής Διαθήκης, των έργων του Ιππολύτου, Τερτυλλιανού κ.α. Εξηγούμε πώς από την μη καταγραφή των ευχών περάσαμε στην ευχολογική συγκρότηση. Διερευνούμε το ευχολογικό υλικό των θείων λειτουργιών και των ακολουθιών του νυχθημέρου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η βυζαντινή ευχολογική παραγωγή της ανατολής και της δύσεως, τα ολοκληρωμένα βυζαντινά ευχολόγια, τα αποτμήματα του ευχολογικού υλικού, τα αντιγραφικά εργαστήρια.

Τα τρίτο και τέταρτο κεφάλαια αποτελούν το κέντρο της εργασίας μας. Περιλαμβάνουν την προέλευση, την χρονολόγηση, την ιστορία και τα κωδικολογικά προβλήματα του Βαρβερινού Ευχολογίου. Το περιεχόμενο του και την παράδοση την οποία αποτυπώνει. Περαιτώνοντας την μελέτη μας συγκρίνουμε επιλεκτικά το ευχολογικό υλικό του Βαρβερινού με τα προηγούμενα ευχολόγια αλλά και με αυτά τα οποία ακολούθησαν. Η εργασία κλείνει με τα συμπεράσματα και την βιβλιογραφία.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγή μας, κρίνουμε απαραίτητο να αναφέρουμε ότι το χειρόγραφο είχε βρεθεί αρκετές φορές στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος για μελέτη αλλά και για έκδοση. Το 1933 υπάρχει η πρώτη νύξη για έκδοση, έπειτα το 1953, το 1974, το 1994 υπήρχε μια σύμβαση της Βατικανής βιβλιοθήκης με την επιστημονική σειρά μελετών *Studi e Testi* η οποία δεν καρποφόρησε. Φτάνουμε έτσι στο 2000, κατά το οποίο μας παραδίδεται η εν λόγω έκδοση του Stefano Parenti και της Elena Velkovska.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ

1. Οι απαρχές της συγκροτήσεως της Θείας Λατρείας.

Η χριστιανική λατρεία, καθώς είναι γνωστό, γεννήθηκε μέσα σε ιουδαϊκό περιβάλλον και όπως ήταν φυσικό είναι επηρεασμένη από την λατρεία στο Ναό και την συναγωγή¹. Από την εβραϊκή λατρεία η χριστιανική προσέλαβε τους Ψαλμούς, ως προσευχητικά κείμενα, την χρήση θυμιάματος, τα εγκαίνια των ναών, τα βιβλικά αναγνώσματα, τον τρόπο απαγγελίας των λειτουργικών προσευχών, τις ωρες της προσευχής και τις λειτουργικές ευλογίες «ἀμήν», «ἀλληλούϊα»². Προϋποθέτει την προπαρασκευαστική αποκάλυψη από τον Θεό, τον «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως πάσαι λαλήσαντα ἐν τοῖς προφήταις» πρὶν ἢ «λαλήση ἡμῖν ἐν υἱῷ» (Εβρ. α' 1). Η χριστιανική λατρεία διαποτίζεται από το βιβλικό στοιχείο είτε αυτό αφορά στην Καινή Διαθήκη είτε αυτό αφορά στην Παλαιά Διαθήκη. Το περιεχόμενο της Παλαιάς Διαθήκης χρησιμοποιείται στις βιβλικές περικοπές οι οποίες αναγιγνώσκονται στις λατρευτικές συνάξεις και στις διατυπώσεις των λειτουργικών ευχών και ύμνων. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του Ψαλτηρίου με το οποίο εκφράζονται τα θρησκευτικά συναισθήματα και οι δύο πόλοι του θρησκευτικού συναισθήματος, το *mysterium tremendum* και το *mysterium fascinosum*. Επίσης των ποιητικών, των διδακτικών, των Προφητικών βιβλίων και γενικά των αναγνωσμάτων της Παλαιάς Διαθήκης που σχετίζονται με τον εορτολογικό κύκλο³. Βέβαια στερούμαστε στοιχείων για την χρήση της Π.Δ. στην λατρεία κατά τον α' αι. , οπότε και η σύγκριση του μεταγενεστέρου ιουδαϊκού ευχολογίου προς την χριστιανική λατρεία δεν μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα⁴. Ούτε ο Κύριος ημῶν

¹. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ , *Λειτουργική Α'*. Εισαγωγή στη θεία λατρεία, εκδ. Μυθδονία Θεσσαλονίκη 1995, σ.23., και του ίδιου *Λειτουργικά Θέματα Η'*, Θεσσαλονίκη 1987, σ.9.

². Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Λειτουργική Α'*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006, σ σ. 69-99.

³. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «*Η Παλαιά Διαθήκη και Ιουδαϊκά λατρευτικά στοιχεία εν τη χριστιανική λατρεία*», *Καιρός, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ Νέα Σειρά.*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994, σ σ. 619-627

⁴. Όπ. π., σ.623.

Ιησούς Χριστός ούτε κάποιος από τους δώδεκα αποστόλους ήταν αρχιερέυς ή ιερέυς, μετείχαν μεν στη λατρεία του ναού των Ιεροσολύμων, δεν ήταν όμως ποτέ ιερείς σε αυτόν⁵. Στα Ευαγγέλια και στις Πράξεις των Αποστόλων βλέπουμε να προσεύχονται στο ναό και να λατρεύουν τον Θεό. Ο Χριστός μας προτρέπει να προσευχόμαστε είτε με το παράδειγμα του στο *Κατά Λουκάν*(στ'12. κβ' 30. 45 κ.α.) είτε με απλή προτροπή στο *Κατά Ματθαίον*(ε' 44.στ'5 .8.στ'41 κ.α.), αλλά και με την Κυριακή Προσευχή, την οποία και μας παραδίδει στο *Κατά Λουκάν*(ια' 2-4) και στο *Κατά Ματθαίον* (στ'9-13). Στο βιβλίο των *Πράξεων* (κβ'26) εμφανίζονται οι απόστολοι να προσφέρουν θυσίες, πιστοί στις διατάξεις του Μωσαϊκού νόμου⁶. Σταδιακά άρχισε η αποκοπή των χριστιανών από την ιουδαϊκή λατρεία. Προς αυτήν την κατεύθυνση οδήγησε η απόφαση της Αποστολικής Συνόδου, σύμφωνα με την οποία οι εξ εθνών χριστιανοί απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να τηρούν τις διατάξεις του μωσαϊκού νόμου, πλήν της μη βρώσεως αίματος και πνικτού. Αλλά και η καταστροφή του ναού, καθώς και η εχθρική διάθεση των Ιουδαίων έναντι των χριστιανών, οδήγησε στην αποκοπή από την ιουδαϊκή θρησκεία. Διετήρησαν όμως την συνείδηση ότι είναι ο νέος Ισραήλ και ότι είναι κληρονόμοι της αληθινής λατρείας⁷.

Στην συναγωγή ο Ιησούς Χριστός και οι απόστολοι αναγίνωσκαν την Γραφή και έκαναν ένα έργο το οποίο κάθε ένας αδελφός και λαϊκός μπορούσε να κάνει, ερμήνευαν την Γραφή. Επίσης προσεύχονταν ακώλυτα αλλά ο σύνδεσμός τους διεκόπη μόλις οι Ιουδαίοι αντιλήφθηκαν ότι επιδιώκουν την ίδρυση νέας θρησκευτικής κοινότητας. Στην νέα αυτή κοινότητα διατηρήθηκαν πολλά στοιχεία από τη συναγωγή, μόνο που τώρα προσέλαβαν διαφορετικό νόημα. Η Παλαιά Διαθήκη ήταν το βιβλίο από το οποίο αντλούσαν τα αναγνώσματα και από το Ψαλτήριο το υμνολογικό τους υλικό. Οι εορτές κατά βάση διατηρήθηκαν και η τάξη της συναγωγής ήταν το πρότυπο για την τάξη στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες⁸.

Επίσης διατηρήθηκε η αρχιεροσύνη, μόνο που τώρα πια δεν ήταν αρχιεροσύνη κατά την τάξη του Ααρών αλλά κατά την τάξη Μελχισεδέκ. Δεν ήταν η νομική-λευϊτική αρχιεροσύνη αλλά χαρισματική νέα κατάσταση. Η λατρεία είναι λογική, ζωντανή «έν πνεύματι καί αληθεία», σε αντιδιαστολή με την λευϊτική, που μένει στο γράμμα του νόμου και δεν έχει παραδοθεί από τον Κύριο Ιησού Χριστό όπως στους αποστόλους. Η

⁵ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ , *Λειτουργική (Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ.31.

⁶ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ , *Λειτουργική Α' . Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π., σ.23.

⁷ I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ , *Λειτουργική (Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις)*, όπ.π., σσ.31-32.

⁸ Όπ. π., σ.32. Βλ. και Γ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Η Παλαιά Διαθήκη στη χριστιανική λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1994, όπου σχετικές εκτενείς αναλύσεις.

Προς Εβραίους επιστολή πραγματεύεται την σχέση της νέας ιεροσύνης με την παλαιά⁹.

Οι Πράξεις μας πληροφορούν για τη λατρεία της πρώτης χριστιανικής κοινότητας. Η οποία δημιουργήθηκε στην Αντιόχεια, αφού «πολύς τε ἄριθμός πιστεύσας ἐπέστρεψεν ἐπὶ τὸν Κύριον» (Πράξ. ια' 21), από ιουδαιοχριστιανούς και εθνικούς χριστιανούς¹⁰. Σύμφωνα με το κείμενό τους η λατρεία αρχικά γινόταν στον Ναό των Ιεροσολύμων πριν από την άλωση του 70μ.Χ. Μετέπειτα, όπως ήταν φυσικό, προέβησαν οι πιστοί στην αναζήτηση νέου λατρευτικού χώρου. Το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας γινόταν κατ' ιδίαν, σε ιδιωτικούς δηλ. οίκους, κατά το πρότυπο του Μυστικού Δείπνου (Πράξ. β' 42-47). Εκεί γινόταν η κλάσις του ἄρτου και ακολουθούσε η προσευχή και η διδασχὴ των αποστόλων, «καθ' ἡμέραν προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ναῶ» (Πράξ. β' 46). Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν οικοδομήματα τα οποία ήταν κτισμένα και προορισμένα για αυτόν τον σκοπό. Κατά την εποχή που γράφονταν τα βιβλία της Καινῆς Διαθήκης η λατρεία γινόταν σε ἕναν ἢ σε περισσότερους ιδιωτικούς οίκους, ἀνάλογα με το πλήθος των πιστῶν, το οποίο συνεχῶς αυξανόταν. Αυτές ήταν οι λεγόμενες «κατ' οἶκον ἐκκλησίες»¹¹.

Στις «κατ' οἶκον ἐκκλησίες» λοιπὸν γινόταν κατ' ἐντολή του Κυρίου και κατὰ το πρότυπο αὐτοῦ το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, η «κλάσις του ἄρτου» ἢ παράθεση του «Κυριακοῦ δείπνου», το οποίο αποτελούσε ἕκφραση ἐνότητος ἢ, ὅπως ἀναφέρεται στις Πράξεις των Αποστόλων (δ' 32), ἐπιβεβαίωνε την κοινότητα που ἴσχυε στην πρώτη χριστιανική κοινότητα. Η σύναξη γινόταν κατὰ τις ἐσπερινές ὥρες σε συνδυασμό προς το κοινὸ δείπνο, τις «ἀγάπες». Στην ἐπιστολή του Ιούδα (στ' 12.), καθὼς ἀναφέρει και ο Γ. Φίλιας, γίνεται μνεία περὶ της υπάρξεως των «ἀγαπῶν», ἐνῶ στις Πράξεις των Αποστόλων μαρτυρεῖται η καθημερινή διακονία των τραπεζῶν (στ' 1-12). Οι Εβραῖοι συνήθιζαν να τρώνε δύο φορές την ἡμέρα με πᾶσα ἐπισημότητα. Ο Μυστικὸς Δείπνος, κατὰ την διάρκεια του οὗοιου ο Κύριος παρέδωσε το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, ἔλαβε χώρα κατὰ το ἐσπέρας, «ὀψίας γενομένης» (Α' Κορ. ια' 23 και Ιω. ιγ' 30), γι' αὐτὸ και το δείπνο των ἀγαπῶν γινόταν κατὰ το ἐσπέρας. Ὄποτε, ἀκριβῶς ὅπως και στο Μυστικὸ Δείπνο, μετὰ ἀπὸ το δείπνο, εὐλογεῖτο ο ἄρτος και το ποτήριο ὑπὸ του προεστῶτος και κοινωνοῦσαν ὅλοι ἀπὸ των ευχαριστιακῶν ειδῶν, του σώματος και του αἵματος του Κυρίου. Πρὶν ἀπὸ το Δείπνο εἶχε προηγηθεῖ ο ἀσπασμός της ειρήνης και συνδιαλλαγῆς (Ματθ. ε' 23). Η Παλαιά Διαθήκη ἦταν το λειτουργικὸ κείμενο ἀπὸ το οὗοιό ἀντλοῦσαν το υμνητικὸ υλικό, εἰδᾶλλως ἐψάλλαν αὐτοσχέδιους

⁹ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ. π., σσ.32-33.

¹⁰ ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Αθήνα 1992, σ.40.

¹¹ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικῆς λατρείας, τ.Α'*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήνα 1998, σ.113.

ύμνους, επίσης από αυτήν διαβαζόταν μία περικοπή και ακολουθούσε το αποστολικό ανάγνωσμα. Όλα αυτά λάμβαναν χώρα πριν από το δείπνο και, όπως μπορεί εύκολα να αντιληφθεί κανείς, συνενώνονταν στη χριστιανική λατρεία στοιχεία της ιουδαϊκής εκ του ναού και της συναγωγής¹². Από πολύ νωρίς υπήρξε μια αλλαγή στη λατρευτική ζωή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας. Η Θεία Ευχαριστία, η οποία ήταν συνδεδεμένη με τις εσπερινές αγάπες, μεταφέρθηκε το πρωί. Αυτό μας παραδίδει ο Ρωμαίος διοικητής της Βιθυνίας Πλίνιος ο Νεώτερος σε Επιστολή του (V), ότι ήδη από το 112 μ. Χ. η Θεία Ευχαριστία γινόταν μόνο πρωί, κάτι το οποίο το αναφέρει ο Τερτυλλιανός στα τέλη του 2^{ου} αι., και ο Ιππόλυτος Ρώμης στις αρχές του 3^{ου} αι.¹³.

Στην Α' Προς Κορινθίους (ιδ' 26-40) επιστολή και στην επιστολή Ιακώβου (β' 1-13) μας παρέχονται πληροφορίες για την ευταξία της χριστιανικής συνάξεως. Στο πλαίσιο αυτής δεν υπήρχαν κοινωνικές διακρίσεις, ταξικές ή οικονομικές. Προσέρχονταν και οι πλούσιοι και οι φτωχοί, ο Ιάκωβος μάλιστα στηλιτεύει την διάκριση υπέρ των πλουσίων (Ιακ. β' 1-13). Ο Απ. Παύλος μας πληροφορεί για τις απαγορεύσεις ή τις υποχρεώσεις των γυναικών(Α' Κορ. ια' 2-13). Όφειλαν να προσέρχονται με καλυμμένη την κεφαλή να μην μιλούν και να μην ρωτούν τίποτε ακόμα και αν έχουν απορία. Οι άνδρες ήσαν απηλλαγμένοι από αυτήν την υποχρέωση και τους επιτρεπόταν και η διδασκαλία (Α' Κορ. ιδ' 34) . Ως στάση προσευχής προτιμάται η όρθια, η κλίση γονάτων γινόταν μόνο στην περίπτωση θερμότερας προσευχής¹⁴.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εποχής ήταν η συμμετοχή της τάξεως των χαρισματούχων στην λατρεία. Ο Απ. Παύλος στην Α' Προς Κορινθίους γράφει για αυτούς' «ὡ μὲν διὰ τοῦ στόματος δίδοται λόγος σοφίας, ἄλλω δε λόγος γνώσεως», «ἄλλω δὲ προφητεία, ἑτέρω γένη γλωσσῶν, ἄλλω δε ἔρμηνεῖα γλωσσῶν» (Α' Κορ. ιβ' 8-10). Αυτοί, με τις «γλώσσες» τις οποίες ελάλουν, τους ύμνους, τις προσευχές και τις διδαχές, προκαλούσαν ενίοτε αταξία στις συνάξεις. Για αυτό και ο Απ. Παύλος παραγγέλλει «πάντα εὐσημῶν καὶ κατὰ τάξιν» να γίνονται (Α' Κορ. ιδ' 40), τους προτρέπει να διερμηνεύουν αυτά τα οποία απαγγέλλουν, ώστε να γίνονται καταληπτοί¹⁵.

Οι ψαλμοί και οι ύμνοι ψάλλονται «ἐν ἐνὶ στόματι» (Ρωμ. ιε' 6) από τον λαό. Οι ευχές λέγονται υπό του προεστώτος σε απλή γλώσσα, δεν υπήρχαν γνωστές και καταγεγραμμένες ευχές αλλά ήταν αυτοσχέδιες και ο λαός απαντούσε «Αμήν» (Α' Κορ. ιδ' 16). Αυτές κατά βάση στηρίζονταν σε ένα διάγραμμα γνωστό από προφορική παράδοση (Α' Κορ.

¹² . I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π. σ σ.33-34.

¹³ . Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση και εξέλιξη στη Λατρεία της Εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη Αθήνα 2006,σ. 113.

¹⁴ . I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ.π., σ σ.34-35.

¹⁵ . Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, σ.114-115.

ια' 23-26)¹⁶. Το περιεχόμενο των ευχών διαμορφωνόταν ανάλογα με την έμπνευση και τον αυτοσχεδιασμό του λειτουργού, η καταγραφή και αποκρουστικότητα των ευχών ήταν σταδιακή. Η ελευθερία του περιεχομένου των ευχών προέρχεται από την εβραϊκή λατρεία, η οποία είχε κείμενα ευχών καταγεγραμμένα αλλά έδινε στον ιερέα την ελευθερία εμπνεύσεως για πολλά άλλα κείμενα. Φαίνεται ότι το στοιχείο της ελευθερίας υιοθετήθηκε από την χριστιανική Εκκλησία για να μπορούν με ευκολία να εντάξουν τα στοιχεία που θα επιθυμούσαν κατά καιρούς¹⁷.

Στα βιβλία της Καινής Διαθήκης σώζονται και μερικές λειτουργικές ευλογίες ή αναφωνήσεις όπως «Μαράν άθά», «Άλληλούια», «Άμήν», «ή Χάρις του Κυρίου». Όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς προέρχονται από την λειτουργική πράξη της Εκκλησίας, καθώς επίσης και οι ύμνοι, οι οποίοι απαντώνται στην *Προς Φιλιππησίους* (β' 5-11), στην *Α' Τιμόθεον*, στην *Α Πέτρου* (γ' 1-22). Γενικότερα στην αποκαλυπτική γραμματεία γίνεται λόγος για υμνωδίες αγγέλων, τις οποίες άκουσαν κατά τις αναβάσεις τους στους ουρανούς. Η Αποκάλυψη του Ιωάννη φιλοξενεί τους περισσότερους καινοδιαθηκικούς ύμνους πρωτοτυπεί σε ότι αφορά στην ουράνια υμνωδία, αφού εισάγει στη θεματική των ύμνων τα έν Χριστώ γεγονότα και τις συνέπειές τους, ενώ στον αποδέκτη Θεό το αρνίον Χριστό. Επίσης διευρύνει τους άδοντες συγκαταλέγοντας σε αυτούς όλους τους δοξασμένους ανθρώπους και κάθε κτίσμα. Έτσι στη Αποκάλυψη του Ιωάννη συνανατάμε, τον κόσμο όλο να ανταποκρίνεται στον ομιλούντα Θεό και να απολαμβάνει την αποκαλυπτόμενη δόξα, δοξολογώντας τον ή δοξάζοντάς τον¹⁸.

Στην πρώτη χριστιανική κοινότητα οι συνάξεις τελούνταν καθημερινά, κάτι το οποίο μαρτυρείται στο βιβλίο των Πράξεων (β' 46). Από πολύ νωρίς σε αυτό το σημείο, όπως και στο ευχολογικό, εξ επιδράσεως της ιουδαϊκής λατρείας, γινόταν η σύναξη μια φορά την εβδομάδα, «τῆ μιᾶ τῶν Σαββάτων» (*Πράξ.* κ' 7, *Α' Κορ.* ισ' 2) ή την «Κυριακή», αυτή η ονομασία αναφέρεται για πρώτη φορά στην Αποκάλυψη (α' 10) και υποδηλώνει την ογδόη, την αναστάσιμη ημέρα του Ιησού¹⁹.

Μέσα από τα βιβλία της Καινής Διαθήκης πληροφορούμαστε για την τέλεση των μυστηρίων. Στις *Πράξεις των Αποστόλων* έχουμε πληροφορίες για τα τελούμενα πριν και κατά το βάπτισμα. Προηγείται σύντομος κατήχηση η οποία κατέληγε στην ομολογία της πίστεως εις Χριστόν. Γινόταν δε αυτό με πλήρη κατάδυση στο νερό και, όπως αναφέρεται και στο *Κατά Ματθαίον* (κη' 19) με επίκληση της Αγίας

¹⁶. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π., σ σ.34-35.

¹⁷. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση και εξέλιξη στη Λατρεία της Εκκλησία*, όπ.π., σ. 113.

¹⁸. ΙΩΑΝΝΗ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, *Λειτουργικές σκηνές και ύμνοι στην αποκάλυψη του Ιωάννη*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σ σ. 14-15.

¹⁹. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π.,σ. 35.

Τριάδος²⁰. Η τέλεση του βαπτίσματος στο νερό θεμελιώνεται με τον λόγο που απηύθυνε ο Χριστός στον Νικόδημο· «Ἐάν μή τις γεννηθῆ ἐξ ὕδατος καί πνεύματος οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τήν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν» (Ιω. 3,5). Στις *Πράξεις* βαπτίζεται ο Ευνούχος Αιθίοπας σε νερό και η πλήρης κατάδυση στο νερό θεμελιώνεται με το βάπτισμα μετανοίας στον Ιορδάνη ποταμό (Ιω. γ'23). Το βάπτισμα έχει βαθύ θεολογικό νόημα, ήταν βάπτισμα «εἰς Χριστόν», «εἰς τόν θάνατον τοῦ Χριστοῦ», «εἰς τό ὄνομα τοῦ Κυρίου» (Πράξ. η' 16. ιθ' 5 · Ρωμ. σ' 3. Γαλ. γ' 27).

Το μυστήριο του χρίσματος καθώς και η ανάδειξη των κληρικών γινόταν διά της επιθέσεως των χειρῶν. Στις *Πράξεις* (κεφ. η' 14-17 και ιθ' 1-6) παραδίδεται το μυστήριο του χρίσματος διά της επιθέσεως των χειρῶν των Αποστόλων. Στα Β' Κορ. α' 21-22 και Α' Ιωαν. δ' 20-27 απαντώνται οι ὅροι «χρίσις» και «σφραγίς», ὅπου, επειδή εκείνη την εποχή δεν είχε εισαχθεί η χρίσις δια μύρου, εννοείται χρίσις δι' επιθέσεως χειρῶν. Τέλος στα Πράξ. στ' α 6 και ιδ' 23, στην Α' Τιμ. δ' 14 και Β' Τιμ. α' 6 γίνεται λόγος για την ανάδειξη κληρικών δι' επιθέσεως των χειρῶν των αποστόλων ή του πρεσβυτερίου²¹.

Το μυστήριο του γάμου παραδίδεται στην Καινή Διαθήκη με την διήγηση του γάμου στην Κανά και η ιερότητα του εξαιρείται από τον Απόστολο Παύλο και παρομοιάζεται η σχέση των συζύγων μεταξύ τους με την σχέση του Χριστού που νυμφεύθηκε και αγάπησε την Εκκλησία (Εφεσ. ε' 32, Α' Κορ. ζ' 14). Στην επιστολή Ιακώβου ε' 14 παραδίδεται το μυστήριο του ευχελαίου αλλά και στο Μάρκ. σ' 13 γίνεται λόγος περί ιάσεως αρρώστων με επάλειψη ελαίου. Ο Άγ. Ιάκωβος συνιστά για την ίαση των αρρώστων να προσκαλούνται οι πρεσβύτεροι για να προσευχηθούν και θα αλείψουν με έλαιο τον άρρωστο²².

Οι ευσεβείς Ιουδαίοι προσεύχονταν τρεις φορές την ημέρα, το εσπέρας, το πρωί, και το μεσημέρι. Αυτή την συνήθεια παρέλαβαν και οι χριστιανοί και προσεύχονταν είτε κατά την κοινή λατρεία είτε κατ' ιδίαν τρεις φορές. Γενικότερα υπήρχαν στη νέα λατρεία στοιχεία της ιουδαϊκής παράδοσης, όπως η αργία του Σαββάτου μετατοπισμένη σε Κυριακή, το Πάσχα, η Πεντηκοστή, η προσφορά θυμιάματος, τα λειτουργικά άμφια, η προσευχή και οι λειτουργικοί ὅροι. Και καθώς μπορεί κανείς να συμπεράνει, εορτές δεν υπήρχαν, αλλά και ὅσες υπήρχαν ήταν εορτές των ιουδαίων²³.

Κατά την αποστολική εποχή τέθηκαν υπό των αποστόλων και του Κυρίου τα θεμέλια της λατρείας, μιας λατρείας γνήσιας και αληθινής. Έχει υποστηριχθεί από πολλούς η άποψη ότι η χριστιανική λατρεία είναι μια εξευγενισμένη μορφή της εθνικής λατρείας. Άποψη η οποία δεν

²⁰ Όπ. π., σ σ.35-36.

²¹ Όπ. π., σσ.36-37.

²² Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σσ.36-37.

²³ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π.,σ.24.

τεκμηριώνεται επιστημονικά, αφού κατά την τελετή του βαπτίσματος ζητούσαν από τους βαπτιζόμενους να αποταχθούν τον Σατανά και «πάσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ πάση τῇ πομπῇ αὐτοῦ καὶ πάση τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ», απόλυτη δηλαδή ἀρνηση των ειδώλων. Αρνούνται την λατρεία των ειδώλων, αποδέχονται ὁμως κάποια ειδωλολατρικά ἔθιμα, ἐνῶ κάποια ἄλλα αντικαθίστανται ἀπὸ τα χριστιανικά, καθὼς και οἱ εορτές. Ἡ εορτὴ του αἰτητῆτου ἡλίου (25 Δεκεμβρίου) αντικαταστάθηκε ἀπὸ τα Χριστούγεννα, οἱ οργιαστικές τελετές ἀπὸ τις νηστείες, τα εἰδῶλα ἀπὸ τις εἰκόνες²⁴.

Βασικός παράγοντας για την εξέλιξη της λατρείας ἦταν ἡ συμβολὴ των αποστόλων, ἐκεῖνοι ἔθεσαν το θεολογικὸ πλαίσιο ἐντὸς του οὗοιου ἔπρεπε να κινεῖται. Μας παρέδωσαν μια ἀπλοϊκὴ μορφή λατρείας, ἡ οὗοια με τα χρόνια ἐμπλουτίσθηκε καὶ ἐγίνε συνθετότερη. Γράφτηκαν λειτουργικά κείμενα καὶ ὑπομνήματα, μπολιάστηκε καὶ ἀνθισε μέσα στο πολιτισμικὸ πλαίσιο καὶ στις διαφοροτικές παραδόσεις του κάθε τόπου. Διαφοροποιήθηκε ἡ γλώσσα καὶ τα ἐπιμέρους λειτουργικά στοιχεία καὶ ἄλλοτε ἡ εξέλιξη αὐτὴ ὑπήρξε ραγδαία καὶ ἄλλοτε βραδεία²⁵.

Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τον 2^ο αἰ., καθὼς μας πληροφοροῦν λειτουργικά κείμενα ἀλλὰ καὶ ἱστορικοί της ἐποχῆς. Στις ἀρχές του 2^{ου} αἰ. γράφτηκε ἡ «Διδαχὴ των δώδεκα ἀποστόλων». Εἶναι ἓνα κείμενο που δεν γράφτηκε ἀπὸ τους δώδεκα ἀποστόλους ἀλλὰ ἀποτυπώνει πιστὰ την ἀποστολικὴ παράδοση καὶ τη συνείδηση της πρώτης χριστιανικῆς κοινότητας ὅτι πράττουν σύμφωνα με το θέλημα του Κυρίου, ἀφὸ καὶ ο Απ. Παῦλος γράφει στην Α' Κορ. (ια' 23) «παρέλαβον ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν»²⁶.

Ἄλλα κείμενα ἀπὸ τα οὗοια ἀντλούμε πληροφορίες εἶναι τα συγγράμματα των Πατέρων της Εκκλησίας καὶ των ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, του Κλήμεντος Ρώμης, Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Εἰρηναίου, Τερτυλλιανού, Κυπριανού, Ωριγένους, Ἰουστίνου, της Ἀποστολικῆς Παράδοσης του Αγ. Ἰππολύτου καὶ της συριακῆς Διδασκαλίας των Ἀποστόλων.

Ἡ ὑπαρξη αὐτῶν των κειμένων καταρίπτει μια ἰδέα, ἡ οὗοια εἶναι πολὺ διαδεδομένη μέχρι καὶ σήμερα, ὅτι ἡ λατρεία τότε ἦταν λατρεία κατακομβῶν καὶ ὅτι δεν ἦταν ἐλεύθερη. Εἶναι ἱστορικά τεκμηριωμένο ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὑπέφεραν ἀπὸ τους διωγμούς ἀλλὰ ἡ λατρεία διήννε περίοδο ἀκμῆς, οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἀνειγείρει ναούς²⁷.

Ὁ Κλήμης Ρώμης, στην προς Κορινθίους πρώτη ἐπιστολή του, κάνει λόγο περὶ «προσφορῶν καὶ λειτουργιῶν», οἱ οὗοιες τελούνται ὄχι ἀτάκτως

²⁴ Ὁπ.π., σ σ.24-25.

²⁵ Ἰ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ (Πανεπιστημιακὰ Παράδοσεις)*, ὄπ.π., σσ.37-38.

²⁶ Ἰ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγή στη θεία λατρεία*, ὄπ.π., σσ.26-27.

²⁷ Ἰ. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ (Πανεπιστημιακὰ Παράδοσεις)*, ὄπ.π. σ.39.

αλλά σε καθορισμένες ώρες και καιρούς. Κάνει λόγο για την αποστολική διαδοχή και ορίζει τα προσόντα των λειτουργών. Δεν μας πληροφορεί αν η Θεία Ευχαριστία εξακολουθεί να τελείται συνδεδεμένη μετά δείπνου ούτε όταν αναφέρεται σ' αυτήν χρησιμοποιεί τον όρο θυσία. Σημαντική είναι η μαρτυρία του ότι κατά τον 2^ο αι. ψαλλόταν ο επινίκιος ύμνος «Άγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ»²⁸.

Σημαντικότερο λειτουργικό κείμενο είναι η Διδαχή των δώδεκα αποστόλων. Γράφτηκε γύρω στο 160 μ.Χ. και μας παρέχει πληροφορίες, εκτός από τις ευχές για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω, για την επικρατούσα κατάσταση. Η Ευχαριστία δεν έχει αποκοπεί από το Δείπνο, οι πιστοί καθώς γράφεται στο 14^ο κεφ. προσέρχονταν στο μυστήριο αφού είχαν προηγουμένως εξομολογηθεί τα παραπτώματά τους, με δημόσια εξομολόγηση κατά την επικρατούσα τάξη. Μόνο τα θανάσιμα αμαρτήματα εξομολογούνταν κατ' ιδίαν. Στο 7^ο κεφ. γίνεται λόγος για το βάπτισμα, το οποίο τελείται «εις τό ὄνομα Πατρός καί Υἱοῦ καί ἁγίου Πνεύματος» και «ἐν ὕδατι ζῶντι», δηλ. σε ρέον και κινούμενο νερό. Αν δεν υπάρχει «ὔδωρ ζῶν», το βάπτισμα γίνεται σε άλλο νερό και αν δεν υπάρχει και αυτό τότε «ἐν θερμῶ» ή «ἐν ψυχρῶ», ειδάλως με τρεῖς εκχύσεις στην κεφαλή του βαπτιζόμενου. Πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου προηγείτο νηστεία μίας ή δύο ημερών. Τότε ορίστηκε και η νηστεία της εβδομάδος να είναι διαφορετική από τις ημέρες που νηστεύουν οι Ιουδαίοι (Τρίτη και Πέμπτη) και να νηστεύουν Τετάρτη και Παρασκευή²⁹.

Την περίοδο αυτή και ειδωλολάτρες έγραψαν για τη λατρεία την χριστιανική. Ο Πλίνιος ο Νεώτερος (98-117μ. Χ.) μας παρέχει πληροφορίες για τις συνάξεις, όπως προαναφέρθηκε, και την αποκοπή της Θείας Ευχαριστίας από το δείπνο των αγαπών. Ο Ιουστίνος ο Φιλόσοφος, υπερασπιζόμενος την χριστιανική πίστη στην Α' Απολογία του προς τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή, μας παρέχει χρήσιμες λειτουργικές πληροφορίες. Είναι βέβαιο ότι η χριστιανική Εκκλησία ήταν οργανωμένη με επισκόπους, πρεσβυτέρους και διακόνους. Ήταν δηλαδή ήδη μια λατρεία ανεπτυγμένη, χωρίς να είναι καταγεγραμμένη αλλά αυτοσχέδια. Οι ευχές δεν καταγράφονταν αλλά λέγονταν υπό του προεστώτος «κατά τήν δύναμιν αὐτοῦ», ο οποίος στηριζόταν σε μια προφορική παράδοση³⁰. Μεταξύ του 3^{ου} και 5^{ου} αι. υπήρχε η πρακτική της «απορρήτου διδασκαλίας», «disciplina arcana», αυτό γινόταν για λόγους προνοίας³¹. Η πρακτική αυτή είχε θετική επίδραση στην λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Τα λειτουργικά κείμενα δεν καταγράφηκαν και έτσι δεν

²⁸. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, σσ.133-135.

²⁹. Όπ. π., σ.σ. 139-143.

³⁰. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π., σ.28.

³¹. Γ.Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών στη λατρεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1997, σ.120.

αποκρυσταλώθηκε μία παράδοση, αλλά υπήρχε συγκεκρισμός διαφορετικών στοιχείων και παραδόσεων αλλά και προσαρμογή στα διαφορετικά πολιτιστικά στοιχεία³².

Σε ότι αφορά στις προσευχές-ευχές της πρώτης χριστιανικής κοινότητας, οφείλουμε να τονίσουμε ότι η προσευχή επί του άρτου και του οίνου, κατά την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, ήταν ευχαριστήριοσ και όχι καθαγιαστική. Άλλωστε δεν επικρατούσε η πρακτική εκείνη την εποχή να καθαγιάζονται τα υλικά στοιχεία. Η ευχαριστήριοσ ευχή έχει τις ρίζες της στην προσευχή του Κυρίου κατά το Μυστικό Δείπνο. Η συγκεκριμένη ευχή υπήρξε μια μορφή εβραϊκής ευλογίας (μπερακά). Στη Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων συναντούμε δυο ευχές μια «ἐπί τοῦ ποτηρίου» και «τοῦ κλάσματος» (του άρτου) και μια ευχαριστήριο «μετά το ἐμπλησθῆναι». Δεν γνωρίζουμε βέβαια εάν αυτές οι ευχές είναι των τραπεζών των αγαπών ή της Θείας Ευχαριστίας. Στην Αποστολική Παράδοση του Ιππολύτου έχουμε ευχή της αναφοράς της Θείας Λειτουργίας και ευχές χειροτονίας. Ο Ιουστίνος καταγράφει ότι «ἐπί τοῦ ἄρτου» και «τοῦ ποτηρίου τοῦ ὕδατος καί κράμματος» αναπέμπεται ευχή «αἴνου, δόξης καί εὐχαριστίας»³³.

Αυτές δεν είναι ευχές που ακολουθούνται πιστά από τον προεστώτα αλλά τύποι ευχών που παρέχουν ένα υπόδειγμα, για τα στοιχεία τα οποία θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει μια ευχή. Στην Διδαχή αναφέρεται «τοῖς δέ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν»(κεφ. 1). Ο Ιππόλυτος στην Αποστολική Παράδοση λέγει ότι δεν είναι ανάγκη να αποστηθίζει ο λειτουργός αλλά μπορεί να τις απαγγέλλει «κατά τήν αὐτοῦ δύναμιν», τα ίδια περίπου μαρτυρεῖ και ο Ιουστίνος³⁴.

Η πρώτη μαρτυρία καθαγιαστικής επικλήσεως βρίσκεται στο ἔργο Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως του Ειρηναίου Λυώνος στα τέλη του 2^{ου} αἰ.. Αναφέρεται στην «ἐπίκληση» ἐκκληση του Θεοῦ ἐπί του άρτου. Τότε αναφέρεται ότι ο άρτος δεν είναι πλέον κοινός αλλά καθαγιασμένος και ἐπειτα ακολουθεῖ η μετάληψη του άρτου και τα αγιαστικά αποτελέσματα για αυτούς. Συμπερασματικά η αλλαγή της ευχαριστηρίου ευχής με καθαγιαστική τοποθετεῖται μεταξύ του Ειρηναίου και του Ιουστίνου, ανάμεσα στα 150-180μ. Χ.. Ἐπειτα από αυτό το χρονικό διάστημα καθιερώνεται ο καθαγιασμός στην λειτουργική πράξη³⁵.

Κατά την περίοδο αυτή παρατηρεῖται ομοιομορφία στην λατρευτική ζωή, παρόλο που δεν υπάρχει ένα κοινό διάγραμμα και έχουμε ελευθερία και αυτοσχεδιασμό στις ευχές. Οι διαφορές είναι μικρές και δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί ακόμη οι λειτουργικοί τύποι, υπάρχουν μόνο γενικά

³². Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π., σ.28.

³³. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, Παράδοση και εξέλιξη στη Λατρεία της Εκκλησίας, ὄπ.π., σ σ. 133-136.

³⁴. Ὀπ. π., σ σ.133-136.

³⁵. Ὀπ.π.σ.σ.133-136.

διαγράμματα και προφορικές μαρτυρίες σύμφωνα με τα οποία καθοδηγείται η λατρεία. Αυτά μαρτυρούν το διάγραμμα του Ιουστίνου, ο άγιος Πολύκαρπος Σμύρνης, ο οποίος λειτούργησε σε εκκλησίες διαφόρων τόπων και το Οδοιπορικό της Αιθερίας³⁶.

Στην μαρτυρία του Ιουστίνου μας παρατίθεται διάγραμμα της λειτουργίας, χωρίς λεπτομέρειες, και δύο περιγραφές της λειτουργίας μετά το βάπτισμα και αυτής η οποία τελείται την Κυριακή. Το διάγραμμα περιλαμβάνει σύναξη, αναγνώσματα από τους αποστόλους ή τους προφήτες, διδαχή, ευχές, ασπασμό ειρήνης, προσφορά άρτου και ποτηρίου, ευχαριστήριο ευχή, ο λαός επευφημεί «Αμήν». Τελειώνει το διάγραμμα με την μετάληψη και την προσφορά των δώρων. Τις ίδιες πληροφορίες μας παρέχει ο Ιππόλυτος και ο Τερτυλλιανός³⁷.

Αυτή την εποχή, λόγω της αυξήσεως του αριθμού των πιστών, αρχίζει η αναζήτηση νέων χώρων για την τέλεση της συνάξεως. Η Θεία Ευχαριστία δεν τελείται πλέον στους ευκτήριους οίκους, στις κατ' οίκον εκκλησίες, αλλά έχουμε περάσει στην ανέγερση ειδικών χώρων μεγαλύτερας εκτάσεως, των ναών. Σύμφωνα με τα ευρήματα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας έχουν αποκρυσταλλωθεί ήδη τα βασικά στοιχεία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, δηλ. στροφή του θυσιαστηρίου προς ανατολάς, θέσεις πρεσβυτερίου, καθέδρα επισκόπου³⁸.

Επίσης εμφανίζεται ο θεσμός των κατηχουμένων, στους οποίους διδάσκονται, πριν από το βάπτισμα, οι αλήθειες της πίστεως. Παρίσταντο στις συνάξεις μέχρι ενός σημείου, αποχωρούσαν μετά από τα αναγνώσματα και πριν από την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Οι κατηχούμενοι χρίονταν πριν από το βάπτισμα με επορκιστό έλαιο και μετά από αυτό με μύρο. Πριν βαπτιστούν οι κατηχούμενοι μετείχαν αυτοθέλητα και συστηματικά στις αποτάξεις και τους εξορκισμούς. Ο Ιππόλυτος και ο Κυπριανός μας πληροφορούν ότι σταδιακά από αυτήν την εποχή άρχισε να επικρατεί ο νηπιοβαπτισμός, και ο Τερτυλλιανός σημειώνει ότι συχνή ήταν και η αναβολή του βαπτίσματος μέχρι το γάμο ή την χειροτονία, αλλά και η ομαδική βάπτισμα κατά το Πάσχα ή την Πεντηκοστή. Κατά την περίοδο της Μ. Τεσσαροκοστής γινόταν η κατήχηση και η βάπτισμα μαζί με το χαρμόσυνο γεγονός της Αναστάσεως³⁹.

Όπως προαναφέρθηκε, η εξομολόγηση ήταν δημόσια και οι εξομολογούμενοι μοιράζονταν σε τάξεις. Μόνο τα θανάσιμα αμαρτήματα εξομολογούνταν κατ'ιδίαν. Ο γάμος τελείται με την σύμφωνη γνώμη του επισκόπου, κατά πάσα πιθανότητα είχε αρχίσει να δίδεται ευλογία στους νεονύμφους και ο Τερτυλλιανός αναφέρεται σε γαμήλιους δακτύλιους.

³⁶ .Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*,όπ.π., σσ.40-43.

³⁷ .Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, όπ.π., σ.134 και Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικά Θέματα Η'*,όπ. π., σ σ. 14-15.

³⁸ .Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική*, όπ.π., σσ.40-43.

³⁹ . Όπ.π., σσ.42-45.

Από τον Ιππόλυτο και τον Τερτυλλιανό μαρτυρείται και η σφράγιση με το σημείο του σταυρού. Οι εορτές που υπήρχαν εκείνη την εποχή ήταν λιγοστές, η Κυριακή είναι η Αναστάσιμη, η «του ηλίου ημέρα», ημέρα που γίνονται οι συνάξεις και τελείται η Θεία Ευχαριστία. Με την Α' Οικουμενική Σύνοδο καθορίζεται και ο εορτασμός του Πάσχα. Ορίζεται λοιπόν να εορτάζεται μετά το Πάσχα των Ιουδαίων, το οποίο ετοποθετείτο την 14^η ημέρα του μηνός Νισάν (τεσσαρεσκαίδεκατίται), ή την πρώτη Κυριακή μετά από αυτό. Εορτάζεται η Πεντηκοστή πενήντα ημέρες μετά το Πάσχα, ενώ γύρω στα 300 μ. Χ. εμφανίζεται η εορτή των Επιφανίων (6 Ιανουαρίου)⁴⁰.

Η περίοδος των διωγμών φτάνει στα τέλη της, ο Χριστιανισμός έχει υποφέρει αλλά συνάμα έχουν αναδειχθεί οι μάρτυρες, οι στυλοβάτες της πίστεως. Κατά την ημέρα της επετείου του θανάτου τους ετελείτο ευχαριστιακή σύναξη προς τιμήν τους. Προς τιμήν της μαρτυρικής γενεθλίου ημέρας τους γίνονταν και τα «νεκρόδειπνα», αλλά και για άλλους χριστιανούς νεκρούς καθ' ορισμένες ώρες κατά την επέτειο του θανάτου τους. Αυτά μας οδήγησαν στα σημερινά μνημόσυνα⁴¹.

Είναι φανερό ότι η μεταποστολική περίοδος είναι περίοδος ακμής και εξελίξεως. Από τον 4^ο αι. όμως ξεκινάει μια νέα άλλη περίοδος, την οποία σηματοδοτεί ένας μεγάλος ιστορικός σταθμός. Μετά τους σκληρούς διωγμούς του Διοκλητιανού (284-305) ακολουθεί το Διάταγμα των Μεδιολάνων, το 313μ. Χ., του Μ. Κωνσταντίνου, το οποίο διακήρυξε τη θρησκευτική ανεξαρτησία και κατέστησε τον Χριστιανισμό ελεύθερη θρησκεία. Ο Μ. Θεοδόσιος (379-395) έκανε ένα άλλο μεγαλύτερο βήμα ως προς αυτήν την κατεύθυνση· αναγνώρισε τον Χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία. Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις και κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι χριστιανοί καλούνται πλέον να ζήσουν και να δημιουργήσουν ανενόχλητοι και μέσα σε ένα κλίμα γενικότερης αποδοχής. Έχουν εκλείψει οι λόγοι απόκρυψης της χριστιανικής λατρείας και ο Χριστιανισμός διέρχεται περίοδο ακμής⁴².

Μέσα σε αυτό το κλίμα ελευθερίας και χωρίς καταπιέσεις και περιορισμούς αναπτύσσεται η λατρεία, ενώ με τη χρηματοδότηση και βοήθεια των αυτοκρατόρων ανεγείρονται μεγαλοπρεπείς ναοί. Οι μεγάλοι πατέρες και διδάσκαλοι της Εκκλησίας ζουν και γράφουν τα έργα τους αυτήν την εποχή. Η θεολογική αλλά και η γενικότερη μόρφωση και παιδεία τους καθιστούν παγκοσμίως γνωστούς. Καταγράφουν την μέχρι τότε άγραφη και προφορική παράδοση, αποτυπώνουν και ερμηνεύουν τις δογματικές αλήθειες της πίστεως και προάγουν τη θεολογική σκέψη. Οι

⁴⁰ . Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ.σ.44-45.

⁴¹ . Οπ.π.σ.44-45.

⁴² . Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π., σ.28.

σοφότατοι αυτοί άνδρες, επειδή ήταν και λειτουργοί των μυστηρίων της Εκκλησίας και επίσκοποι, άσκησαν μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση και ανάπτυξη των λειτουργικών τύπων και στην διατύπωση ευχών⁴³.

Ο μοναχισμός αναπτύσσεται και, εκτός από την προσφορά μνημειώδους θεολογικού έργου, τα μοναστήρια μετατρέπονται σε πνευματικά κέντρα. Εκεί ζουν μεγάλες εκκλησιαστικές προσωπικότητες και εκεί συντάσσονται τα Τυπικά και συγκροτούνται οι ακολουθίες, που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής των μοναχών. Στα ίδια αυτά μοναστικά κέντρα αναπτύχθηκε η υμνογραφία, η οποία ανύψωσε τη λατρεία και τη διακόσμησε με ύμνους μεγάλης ποιητικής και πνευματικής αξίας. Πολλά στοιχεία της λειτουργικής πράξεως προέρχονται από την μοναστική πράξη, όπως τα υμνολογικά λειτουργικά βιβλία, οι ακολουθίες του νυχθημέρου, ο θεσμός των νηστειών, η ανάπτυξη του εορτολογίου. Οι ακολουθίες αναπτύσσονται σε μήκος και σε πλούτο⁴⁴.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία απλωνόταν σε αχανείς εκτάσεις, οι οποίες για να διοικηθούν χωρίζονταν σε γεωγραφικές περιοχές με σχετική αυτοτέλεια. Κάθε μία από αυτές τις περιοχές είχε διαφορετική πολιτισμική παράδοση, ο πληθυσμός της αποτελούνταν από διαφορετικά έθνη με διαφορετικό γλωσσικό υπόβαθρο. Αυτές οι προϋποθέσεις οδήγησαν στη δημιουργία λειτουργικών παραδόσεων με τις δικές τους ιδιαιτερότητες η καθεμία από αυτές. Έτσι δημιουργήθηκαν οι λειτουργικές οικογένειες, οι λειτουργικοί τύποι, που έπαιρναν το όνομά τους από την περιοχή από την οποία κατάγονταν και της οποίας τα στοιχεία τους επηρέαζαν. Τα μεγάλα κέντρα, στα οποία δημιουργήθηκαν οι λειτουργικοί τύποι, υπήρξαν οι έδρες των εκκλησιαστικών επαρχιών και των πολιτικών διοικήσεων και αυτά είναι η Αίγυπτος, η Αλεξάνδρεια, η Συρία, η Αντιόχεια, ο Πόντος, η Καισάρεια, η Αρμενία, η Ιβηρία, η Ρώμη, τα Μεδιόλανα, η Γαλατεία, η Ισπανία και η Καρχηδόνα⁴⁵.

Οι λειτουργικές οικογένειες και οι λειτουργικοί αυτοί τύποι, εκτός από τα ιδιάζοντα στοιχεία και τις ιδιαιτερότητες, έχουν και πολλά κοινά. Είναι πολύ λογικές οι μεταξύ τους επιδράσεις, αφού εκκλησιαστικοί άνδρες επισκέπτονται τα λειτουργικά κέντρα κάνοντας ευλαβείς περιηγήσεις και οι πιστοί πραγματοποιούν προσκυνήματα στη χριστιανική οικουμένη. Εορτές που θεσπίζονται σε μία εκκλησία εισάγονται και σε μία άλλη. Υπάρχει δογματική κοινωνία μεταξύ των εκκλησιών, πραγματοποιούνται Οικουμενικές Σύνοδοι και ανταλλάσσονται απόψεις και θέσεις⁴⁶.

Αυτήν την εποχή η Αγία Ελένη διενήργησε ανασκαφές και ευρέθη ο Τίμιος Σταυρός και ο τάφος του Κυρίου. Έτσι έχουμε την ανάδειξη ενός

⁴³ .Οπ.π.,σ.29.

⁴⁴ .Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ.49.

⁴⁵ .Οπ.π., σσ.50-51.

⁴⁶ .Οπ.π., σσ.50-51.

νέου προσκυνηματικού κέντρου, της Ιερουσαλήμ και των Αγίων Τόπων. Ο Χριστιανισμός πλέον είναι η επίσημη θρησκεία και με απόλυτη ελευθερία ανεγείρονται περίλαμπρες βασιλικές στους Αγίους Τόπους, κτίζεται ο ναός της Αναστάσεως και προσκυνητές έρχονται από όλα τα χριστιανικά μέρη να τον επισκεφθούν και να προσκυνήσουν, καθώς και τον Γολγοθά και τον τάφο του Κυρίου. Στην Παλαιστίνη και στο Σινά οργανώνονται μοναχικές αδελφότητες όπου μελετώνται και προάγονται τα εκκλησιαστικά και λειτουργικά γράμματα⁴⁷. Μέσα σε αυτό το πνευματικό λίκνο γεννιέται η λειτουργία του Ιακώβου του Αδελφοθέου, στην εκκλησία των Ιεροσολύμων, η οποία διαδίδεται και επηρεάζει τις λειτουργίες και των άλλων εκκλησιών⁴⁸.

Παράλληλη είναι και η ανάπτυξη ενός άλλου κέντρου, της Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης και πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας. Εκεί συγχωνεύονται διάφορες λειτουργικές παραδόσεις, της Θράκης, της Μικράς Ασίας, της Αντιοχείας και δημιουργείται ένας νέος λειτουργικός τύπος, ο Βυζαντινός, ο οποίος τελικά καί επικρατεί σε όλη την Ανατολή, παραγκωνίζοντας τους λειτουργικούς τύπους Αντιοχείας και Αλεξανδρείας. Οι αρχαίοι λειτουργικοί τύποι παρέμειναν έν χρήσει μόνο στις αποσχισμένες μετά την Σύνοδο της Χαλκηδόνος εκκλησίες της Ανατολής⁴⁹.

Η Ρώμη αναδεικνύεται επίσης σε λειτουργικό κέντρο και δεχόμενη διάφορες επιδράσεις δημιουργεί και αυτή με τη σειρά της τον δικό της λειτουργικό τύπο. Αυτός εξοβέλισε σταδιακά τους αρχαίους λειτουργικούς τύπους της Δύσεως. Μόνο ο Αμβροσιανός των Μεδιολάνων, ο Γαλλικανικός της Γαλατίας, ο Μοζαραβικός της Ισπανίας και ο Κελτικός των Βρετανικών νήσων παρέμειναν στις μητροπόλεις, οι οποίες δημιουργήθηκαν, ή εξέλειπαν τελείως⁵⁰.

Η χριστιανική λατρεία δέχθηκε τις επιδράσεις του τόπου και της χρονικής περιόδου κατά την οποία δημιουργήθηκε. Γεννώμενη σε ένα ιουδαϊκό και ειδωλολατρικό περιβάλλον κράτησε διάφορα στοιχεία ή μέσα από αυτήν αναγεννήθηκαν ή νοηματοδοτήθηκαν στοιχεία αυτών των θρησκειών. Η λατρεία του Χριστιανισμού ξεκίνησε από τη λατρεία της συναγωγής και του ναού και υπήρχαν παράλληλα οι δύο λατρείες, άρα είναι φυσικό επακόλουθο να υπάρχουν ομοιότητες και εξαρτήσεις. Είχαν ιδιαίτερα οι εξ Ιουδαίων πρώτοι χριστιανοί έντονη την συνείδηση ότι είναι οι απόγονοι του Αβραάμ, οι συνεχιστές της Παλαιάς Διαθήκης, που είχαν κληρονομήσει, τις ευχές, τις ευλογίες, τις εορτές, τα άμφια των

⁴⁷. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, εκδόσεις Μυγδονία Θεσσαλονίκη 1995, σ.30.

⁴⁸. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981, σ.51.

⁴⁹. Οπ.π., σ.σ.51-52.

⁵⁰. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π., σ.31.

ιερέων, τις τάξεις χειροτονιών και εγκαινίων των ναών, του γάμου, την ψαλμωδία και μερικά νομικά έθιμα⁵¹.

Όλα αυτά τα ιουδαϊκά λατρευτικά έθιμα αναμορφώθηκαν. Όσο για τα ειδωλολατρικά, είναι γνωστή η στάση του Χριστιανισμού απέναντι στην εθνική θρησκεία. Πρίν από το βάπτισμα γινόταν η απόταξη του Σατανά, και ουσιαστικά και της ειδωλολατρίας. Οι ομοιότητες οι οποίες παρατηρούνται στον Χριστιανισμό και στην εθνική θρησκεία, όπως είναι η πίστη στον θάνατο και στην Ανάσταση, υπάρχουν και σε άλλα θρησκευόμενα. Ο Χριστιανισμός παρέλαβε τα έθιμα της εθνικής θρησκείας και τους έδωσε νόημα, έθιμα εξάλλου τα οποία ήταν κοινά στα θρησκευόμενα. Τέτοια ήταν τα έθιμα του γάμου, δακτύλιοι, πέπλο, στέφανα, τα έθιμα της τιμής στους νεκρούς, ταφή, τιμές, προσφορά θυμιάματος, μνήμες νεκρών και νεκρόδειπνα. Οι εθνικές εορτές αντικαταστάθηκαν από χριστιανικές και πήραν νέο περιεχόμενο. Η εορτή του αητητήτου ηλίου αντικαταστάθηκε από την εορτή των Χριστουγέννων και σταδιακά οι χριστιανοί αποκτούν τις δικές τους εορτές⁵².

Κατά την εποχή αυτή οι ακολουθίες αναπτύσσονται, οι ευχές καταγράφονται, δημιουργείται η εκκλησιαστική παράδοση της κάθε εκκλησίας, η ακολουθία του βαπτίσματος επιμηκύνεται και επικρατεί ο νηπιοβαπτισμός. Εισάγεται το σύμβολο της πίστεως στην εκκλησιαστική λατρευτική πράξη και η λαβίδα για την Θεία Κοινωνία στην Ανατολή. Ορίζονται οι ευαγγελικές περικοπές κατά τις εορτές και έπειτα για το υπόλοιπο έτος. Η υμνογραφία αναπτύσσεται και επικρατούν ως ποιητικά είδη το τροπάριο και το κοντάκιο⁵³.

Εισάγονται νέες εορτές, τα Χριστούγεννα, τα Θεοφάνεια, η Μεταμόρφωση, των Βαΐων, η Ανάληψη, η Υπαπαντή, ο Ευαγγελισμός, η Κοίμηση και η Γέννησις της Θεοτόκου, η Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού, των Αρχαγγέλων, και τέλος διαφόρων αγίων και μαρτύρων. Η Α' Οικ. Σύνοδος έχει διευθετήσει το ζήτημα του εορτασμού του Πάσχα και τώρα για πρώτη φορά γίνεται η προσπάθεια καταρτισμού πινάκων για τον εορτασμό. Καθορίζεται τεσσαρακονθήμερη νηστεία πρίν από το Πάσχα (Μεγάλη Τεσσαρακοστή), μία εβδομάδα πρίν από την Πεντηκοστή και λίγες ημέρες πρίν από τα Χριστούγεννα. Στη Δύση θεσπίζονται νηστείες κατά τις εορτές, ολιγοήμερες και τριήμερες κατά τις τέσσερις εποχές⁵⁴.

Η εμφάνιση των αιρέσεων από τον 2^ο αι. συνέβαλε στην ανάπτυξη της λατρείας και τη συγγραφή λατρευτικών και δογματικών κειμένων. Εκκλησιαστικοί συγγραφείς υπερασπιζόμενοι την ορθόδοξη πίστη και λατρεία γράφουν μνημειώδη έργα. Εξ αιτίας των αιρέσεων γράφτηκαν

⁵¹. Ι. Μ. ΦΟΥΝΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π., σσ.52-53.

⁵². Όπ.π., σσ.53-55.

⁵³. Όπ.π., σσ.55-57.

⁵⁴. Όπ.π., σσ.55-57.

και τα άρθρα του συμβόλου της πίστεως κατά τις δύο πρώτες Οικ. Συνόδους⁵⁵.

Όλα αυτά συμβαίνουν μέχρι τον 8^ο αι. κατά τον οποίο η λατρεία έχει λάβει όλα τα βασικά της στοιχεία και έχει αναπτυχθεί. Από εδώ και στο εξής αρχίζει μία περίοδος στασιμότητας και παρακμής. Οι λειτουργικοί τύποι έχουν αποκρυσταλλωθεί και κάθε προσπάθεια συγγραφής ή δημιουργίας νέων αποτελεί μίμηση παλαιότερων προτύπων και συνεπώς είναι ανεπιτυχής. Λείπει η πρωτοτυπία και η ρωμαλαιότητα των πρώτων λειτουργιών⁵⁶.

Στην Ανατολή από τον 8^ο αι. ο Βυζαντινός λειτουργικός τύπος έχει λάβει την τελική του μορφή και μέσω της ιεραποστολής διαδίδεται και φτάνει και στη χώρα των Σλάβων. Εκτοπίζει τους παλαιούς λειτουργικούς τύπους της Ανατολής και επικρατεί, για αυτό και παρατηρείται λειτουργική ενότητα. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο εντοπίζεται και η διαμάχη για την επικράτηση του ιεροσολυμιτικού μοναχικού τυπικού επί του βυζαντινού ασματικού(κοσμικού) τυπικού στις ακολουθίες του νυχθημέρου⁵⁷.

Στα μέσα του 12^{ου} αι. γίνεται η προσπάθεια γραφής των πρώτων Διατάξεων και Τυπικών, όμως δεν είναι ακόμη γενικευμένη η ισχύς τους. Το εορτολόγιο εμπλουτίζεται με την εισαγωγή εορτών, οσίων, πατέρων των Συνόδων, ευρέσεως λειψάνων, εγκαινίων ναών, και των πιο σημαντικών, των Εισοδίων της Θεοτόκου και των Τριών Ιεραρχών. Στην υμνογραφία εισάγεται ένα νέο ποιητικό είδος, ο κανών, και στη λατρεία νέες νηστείες, της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁵⁸.

Στην Δύση γενικεύεται η χρήση του Ρωμαϊκού τυπικού και διαφοροποιείται η λατρεία τους σε ορισμένα σημεία. Το βάπτισμα τελείται δί' επιχύσεως και όχι διά πλήρους καταδύσεως, ενώ η πρώτη μετάδοσις του χρίσματος και η πρώτη Θεία Κοινωνία δίδονται στο 10^ο έτος και οι λαϊκοί δεν κοινωνούν και από τα δύο είδη, όπως οι κληρικοί, αλλά μόνο από την όστια. Όλες αυτές οι αλλαγές μας οδηγούν στη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση του 16^{ου} αι.⁵⁹.

Ο 16^{ος} αι. υπήρξε καθοριστικός για την Ανατολή, η τουρκική κατοχή προκάλεσε λειτουργική ύφεση και η εφεύρεση της τυπογραφίας ενοποίηση στο περιεχόμενο των λειτουργικών βιβλίων. Οι μόνες παραλλαγές που παρατηρούνται αφορούν σε λεπτομέρειες. Στα τέλη της τουρκικής κατοχής εμφανίζεται το κίνημα των Κολλυβάδων στο Άγιο Όρος, οι οποίοι εργάσθηκαν για την ανανέωση της λειτουργικής ζωής με

⁵⁵. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, όπ.π.,σ.31.

⁵⁶. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π., σ.57.

⁵⁷. Όπ.π.,σσ.57-58.

⁵⁸. Όπ.π., σσ.57-58.

⁵⁹. Όπ.π., σσ.57-58.

βάση τα πατερικά κείμενα και εξήραν την σημασία της Κυριακής ως αναστασίμου ημέρας. Της ημέρας η οποία μέλλει να γίνει η αιώνια αγία ημέρα του Κυρίου, της «μια σαββάτων», της ημέρας συνάξεως και αναμνήσεως της αναστάσεως του Κυρίου και ημέρας πασχαλίου ευχαριστιακής συμμετοχής⁶⁰.

Τα αξιοσημείωτα γεγονότα αυτής της περιόδου είναι η έντυπη λειτουργική παράδοση, οι νέες εορτές νεομαρτύρων, η εγκατάλειψη της αρχαίας αρχιερατικής αμφιέσεως και η γενίκευση της μίτρας και του σάκκου⁶¹.

Μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό η λατρεία μένει πιστή στο συντηρητικό της πνεύμα, αλλά πραγματοποιούνται προσπάθειες για την κατανόησή της. Προσλαμβάνει την παλαιά της αίγλη με τη βοήθεια των αυτοκεφάλων εκκλησιών⁶².

Στη Δύση με την Μεταρρύθμιση επιχειρείται προσπάθεια επιστροφής σε παλαιότερα πρότυπα. Εξήρθη η σημασία του ευαγγελικού αναγνώσματος, του κηρύγματος και της χρήσεως των επιχωρίων γλωσσών. Σε μερικές προτεσταντικές παραφυάδες καταργήθηκαν τα μυστήρια εξ ολοκλήρου και τα άμφια⁶³.

Στη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία τα λειτουργικά ζητήματα αντιμετώπισαν διάφορες σύνοδοι, όπως η Σύνοδος στο Τριδέντο(1562-1614) καί η Β' Σύνοδος του Βατικανού, η οποία επέβαλε επισήμως την λειτουργική κίνηση, για την αποκάθαρση και την ανανέωση της λατρείας⁶⁴.

⁶⁰. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'*. Εισαγωγή στη θεία λατρεία, όπ.π., σ.31. Βλ. σχετικά ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ (Αρχιμ.), *Η θεία ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*, [Κανονικά Λειτουργικά], εκδ. Μυγδονία Θεσσαλονίκη 2008, σ σ. 411-419.

⁶¹. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, όπ.π., σσ.59-63.

⁶². Όπ.π., σσ.59-63.

⁶³. Όπ.π., σσ.59-63.

⁶⁴. Όπ.π., σσ.59-63.

2. Το Ευχολογικό υλικό των Θείων Λειτουργιών και των Ακολουθιών του Νυχθημέρου.

Τον 4^ο αι. διαμορφώνονται οι πρώτες λειτουργίες. Σπουδαιότερες εξ αυτών είναι η λειτουργία του Ιακώβου του αδελφοθέου, η λειτουργία του Αποστόλου Μάρκου, η λειτουργία του Μ. Βασιλείου, η λειτουργία του ιερού Χρυσοστόμου. Οι τρεις από αυτές τις λειτουργίες τελούνται από την Εκκλησία μέχρι σήμερα⁶⁵.

Στις Λειτουργίες του Ιακώβου του Αδελφοθέου, του Ευαγγελιστού Μάρκου και των Αποστολικών Διαταγών βρίσκουμε ευχές που μαρτυρούν ότι η συγγραφή τους ολοκληρώθηκε μετά το τέλος των χριστολογικών ερίδων. Η διατύπωση των ευχών καταγράφει τις θεμελιώδεις αλήθειες της πίστεως κατά τον 5^ο, 6^ο ίσως και 7^ο αι.

Κατά τον 4^ο αι. (350-386) ο Κύριλλος Ιεροσολύμων, στην πέμπτη Μυσταγωγική του Κατήχηση, μας παρέχει διάγραμμα της τελέσεως του μυστηρίου της ευχαριστίας και παραθέτει ευχή την οποία λέγει ο ιερέυς πριν από τον καθαγιασμό των δώρων. «Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ. Ὅντως γάρ εὐχαριστεῖν ὀφείλομεν.....ἡμᾶς εὐηργέτησε, καὶ τηλικούτων ἠξίωσεν ἀγαθῶν». Μετά την κοινωνία υπάρχει ευχαριστία και ευχή: «Εἶτα ἀναμείνας τὴν εὐχήν, εὐχαρίστει τῷ Θεῷ τῷ καταξιώσαντί σε τῶν τηλικούτων μυστηρίων»⁶⁶.

Οι ευχές φαίνονται να αυξάνονται στην περιοχή της Αιγύπτου από τα μέσα του 4^{ου} αι., αυτό μας μαρτυρεί το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως. Στο διάγραμμα της λειτουργίας έχουμε ευχές κατηγουμένων και ευλογία αυτών, ευχές πιστών και ευλογία αυτών, ευχές ασθενών και ευλογία αυτών, ευχή της συναγωγής ή δεήσεις υπέρ της Εκκλησίας, ευχή πρό της κοινωνίας και ευλογία, ευχή μετά την κοινωνία. Οι ευχές από δύο κατά τον 2^ο και 3^ο αι. αυξάνονται σε έξι. Προστίθεται ευχή για τους ασθενούντες, ευχή πριν και μετά από την κοινωνία, ευχή της συναγωγής ή δεήσεις υπέρ της Εκκλησίας⁶⁷.

Στην περιοχή της Καππαδοκίας κατά τον 4^ο αι., όπως παρατηρούν ο ιερός Φιρμιλιανός επίσκοπος Καισαρείας(269), ο Γρηγόριος θαυματουργός επίσκοπος Νεοκαισαρείας (265), ο Βασίλειος αρχιεπίσκοπος Καισαρείας (379), ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός (389), ο Γρηγόριος Νύσσης(394),

⁶⁵. ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Η θεία λειτουργία(Σχόλια)*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1987, σσ.18-19.

⁶⁶. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Μυσταγωγική Ε'*. PG 33, 1117-1225.

⁶⁷. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. Πρώην Καισαρείας), *Αι αρχαιόταται και αι σύγχρονοι λειτουργίαι των κυριοτέρων του Χριστού Εκκλησιών [Λειτουργικά Βλατάδων 2]*, επιμέλεια ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 58.

καταγράφονται δύο ειδών ευχές, ευχές διαφόρων τάξεων και ευχές πιστών. Τα ίδια μαρτυρούν και οι τοπικές σύνοδοι της Αγκύρας(314), της Νεοκαισαρείας (315) και της Γάγγρας⁶⁸.

Στο διάγραμμα της λειτουργίας της Βορείου Αφρικής, που μας παραδίδουν ο Τερτυλλιανός (235), ο Οπτάτιος (363), ο Κυπριανός (258) και ο Αυγουστίνος (395), υπάρχει μόνο μια ευχή πιστών. Την εξέλιξη του ευχολογικού υλικού παρατηρούμε κατά τον 5^ο αι. στη Βόρειο Ιταλία με την πρόσθεση ευχής μετά την κοινωνία⁶⁹.

Κατά τον 5^ο αι. πληροφορούμαστε για τη διάταξη της Λειτουργίας από το διάγραμμα που προκύπτει εκ των ομιλιών του ιερού Χρυσόστομου. Εκεί απαντάται και ευχαριστήριο ευχή. Γράφει ο Χρυσόστομος γι' αυτήν την ευχή. «Εὐλογίαν δέ ὅταν εἶπω, πάντα ἀναπτύσσω τόν τῆς εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ θησαυρόν καί τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀναμιμνήσκω δωρεῶν. Καί γάρ ἡμεῖς ἐπιλέγοντες τῷ ποτηρίῳ (τῆς εὐλογίας) τὰς ἀφάτους εὐεργεσίας τοῦ Θεοῦ, καί ὅσων ἀπολελεύκαμεν, οὕτως αὐτό προσάγομεν καί κοινωνοῦμεν εὐχαριστοῦντες, ὅτι τῆς πλάνης ἀπήλλαξε τό τῶν ἀνθρώπων γένος· ὅτι μακρὰν ὄντας ἐγγύς ἐποίησεν, ὅτι ἐλπίδα μή ἔχοντας καί ἀθέους ἐν τῷ κόσμῳ, ἀδελφούς ἑαυτοῦ κατεσκεύασε καί συγκληρονόμους. Ὑπέρ τούτων καί τῶν τοιούτων ἀπάντων εὐχαριστοῦντες οὕτω πρόσμιεν»⁷⁰.

Στην Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσόστομου η δομή των ευχών ως προς το περιεχόμενο άρχονται δοξολογικά, συνεχίζουν ευχαριστιακά, δεητικά και ολοκληρώνονται τριαδολογικά. Οι ευχές των αντιφώνων είναι εναρκτήριοι και αποτυπώνουν την προσδοκία για κοινή λατρευτική ζωή και πορεία προς την αγιότητα. Αγιότητα που όχι απλώς προσδοκάται αλλά σκιαγραφείται με ζωηρά χρώματα στην ευχή του τρισαγίου, μια αγιότητα που οφείλει να ομοιάζει και να μιμείται την αγιοσύνη του Κυρίου Ιησού Χριστού. Η ευχή του ευαγγελίου αποτυπώνει με γλαφυρότητα την ετοιμότητα που πρέπει να έχουν οι πιστοί για να ακούσουν το ευαγγελικό ανάγνωσμα. Στη συνέχεια της λειτουργίας ελπίζουν στη δύναμη, με την οποία θα τους σπλίσει ο φιλάνθρωπος και φιλεύσπλαχνος Θεός, ώστε να υποτάξουν τα πάθη τους· αυτό εκφράζεται στην δεύτερη ευχή των πιστών. Οι πιστοί προπαρασκευάζονται, συναισθανόμενοι την αναξιότητα και την αμαρτωλότητά τους, πορεύονται με την ευχή του χερουβικού ύμνου προς την Μεγάλη Είσοδο⁷¹.

Το πιο σημαντικό σημείο στη λειτουργία είναι η αγία αναφορά, ο διάλογος ανάμεσα στον Θεό και στον λαό του. Αρχίζει με την τριαδική

⁶⁸. AMBROΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, *όπ.π.*, σ.58.

⁶⁹. AMBROΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, *όπ.π.σ.*,59.

⁷⁰. *Υπόμνημα εις τήν Α' προς Κορινθίους ἐπιστολήν*, Ομιλία 24 P G 61, 199.

⁷¹. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Το ορθόδοξο ήθος ζωής βάσει των ευχών της θείας Λειτουργίας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου*, Πρακτικά προς έκδοσιν διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος 1600 έτη (407-2007)», Α. Π. Θ.

ευλογία κατά τον τύπο των εναρκτηρίων ευλογιών της Εκκλησίας. Η θεία λειτουργία κατακλείεται ευχαριστιακά με τις ευχές και τις ικεσίες της Υπεραγίας Θεοτόκου και πάντων των Αγίων, την οπισθάμβωνο και την απολυτική ευχή. Αυτές εκφράζουν την προσδοκία για απάρνηση των εγκοσμίων, αέναο πλουτισμό των αγαθών και των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος, την ενεπίγνωστη μετοχή στην αγιαστική Θεία Χάρη, για μία εν Χριστώ ζωή, για μία πορεία προς την θέωση⁷².

Την ίδια περίοδο έχουμε πληροφορίες από δύο ιστορικούς, τον Σωζόμενο και τον Φιλοστόργιο, οι οποίοι μας παραθέτουν το διάγραμμα της λειτουργίας της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως που δόθηκε από τον Σωκράτη και σε αυτό βρίσκουμε μία ευχή πιστών.

Και ο Μέγας Βασίλειος γράφει: «Ἐκεῖνοι δέ πάλιν εὐχάς ἐωθινάς ἐπιτελοῦσιν καὶ ὕμνους» καὶ «τρίτην, ἕκτην καὶ ἐνάτην καὶ τὰς ἑσπερινάς εὐχάς ἐπιτελοῦσιν», αναφερόμενος στη μοναχική λειτουργική τάξη. Ομοίως και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γράφει προς τον Ευστόχιο ότι καλό είναι να προσεύχονται κατά την τρίτη, ἕκτη και ἐνάτη, και κατά τον ὄρθρο και τον εσπερινό⁷³.

Μεταξύ των ετών 385-388 η Αιθερία επισκέπτεται τους Αγίους Τόπους, και από εκείνη πληροφορούμαστε για προσευχή κατά την εσπερινή ώρα. Την ίδια εποχή και ο Χρυσόστομος κάνει λόγο για ευχές εωθινές και εσπερινές. Το ότι πρόκειται για ευχές οι οποίες αναφέρονται σε δημόσια λατρεία στο ναό φαίνεται από την αναφορά σε εκκλησίασμα πιστών, όπου αναγιγνώσκονται επιστολές και ο ιερέας εκφωνεί κήρυγμα⁷⁴.

Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, στους Στρωματείς, επαινεί τον «γνωστικό», ο οποίος «παρ' ὄλον εὐχεται τόν βίον δι' εὐχῆς συνεῖναι σπεύδων τῷ Θεῷ», ενώ κάποιοι πιστοί «καί ὥρας τακτάς ἀπονέμουσιν εὐχῆ, ὡς τρίτην φέρε καὶ ἕκτην καὶ ἐνάτην»⁷⁵.

Στο διάγραμμα λειτουργίας κατά τον πάπυρο Der balyzech, τον οποίο άλλοι επιστήμονες τοποθετούν στον 4^ο και άλλοι από τον 5^ο ως τον 7^ο αι., υπάρχουν δύο ευχές. Μία ευχή πιστών και μία για τους καρπούς της Θείας Κοινωνίας⁷⁶. Στο διάγραμμα της εκκλησίας της Λαοδικείας, το οποίο βασίζεται στους κανόνες της τοπικής Συνόδου της Λαοδικείας του 364 έχουμε ευχές κατηχουμένων, ευχές των επιδιδασκόμενων και τρεις ευχές πιστών.

Παρατηρούμε λοιπόν στα στάδια της ευχολογικής παραγωγής, ότι περνάμε από την μη καταγραφή των ευχών στις πρώτες τους αποτυπώσεις, στην ποιοτική τους εξέλιξη και στην ποσοτική αύξησή τους.

⁷². ΝΙΚΟΛΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ., ὀπ.π.

⁷³. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας, τ.Α'*, ὀπ.π., σ.65-66.

⁷⁴. ὀπ.π., σ.62.

⁷⁵. *Στρωματείς, Ζ' 7. ΒΕΠΕΣ*, τ. 8, σ.σ. 263,265.

⁷⁶. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, ὀπ.π., σ.61.

Η ευχολογική εξέλιξη εξαρτάται αλλά και ακολουθεί την λειτουργική εξέλιξη. Καθώς εισάγονται καινούργια λειτουργικά στοιχεία, δημιουργούνται και οι ευχές που τα πλαισιώνουν. Μέσα από την λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου μπορούμε να παρατηρήσουμε την αλλαγή των λειτουργικών στοιχείων.

Στον 4^ο με 5^ο αι. εισάγεται στη λατρεία η μεταφορά και απόθεση των δώρων στην Αγία Τράπεζα, τα δώρα έχουν ήδη προσκομισθεί, αποχωρίζονται από την κοινή τους χρήση και με μία ευχή ο ιερέας απευθύνεται στον Θεό Πατέρα και ζητά να τον αξιώσει να προσφέρει αυτή την θυσία. Αυτή είναι η ευχή της προσκομιδής η οποία εισήχθη κατά τον 5^ο με 7^ο αι⁷⁷.

Ο χερουβικός ύμνος καθορίσθη να ψάλλεται στην εκκλησία κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού το 574, και κατά τον 8^ο αι. εισήχθη η ευχή του χερουβικού «Οὐδείς ἄξιος», η οποία αφορά στον ιερέα και τον προετοιμάζει για το μυστήριο της θείας ευχαριστίας. Απευθύνεται στον Χριστό και όχι στον Θεό Πατέρα και προήλθε από την αλεξανδρινή λειτουργία του αγίου Γρηγορίου⁷⁸.

Κατά τον 6^ο με 7^ο αι. εισάγεται ο τρισάγιος ύμνος καθώς και η ευχή του. Κατά τον έβδομο με όγδοο αιώνα έχουμε και τις μεγαλύτερες αλλαγές. Τα αντίφωνα γίνονται τρία με την προσθήκη άλλων δύο, αναγκαίων για την κάλυψη του χρόνου της τελέσεως της προσκομιδής. Τα αντίφωνα συνοδεύονται από τις αντίστοιχες συναπτές και ευχές. Κατά τη διάρκεια του τρίτου αντιφώνου γίνεται η είσοδος του Ευαγγελίου «μικρά είσοδος» και αρχίζει να διαβάζεται η σημερινή ευχή της εισόδου⁷⁹.

Στη Λειτουργία του Ιακώβου του Αδελφοθέου αναγνωρίζουν οι επιστήμονες μέρη που ανάγονται στους αρχαίους χρόνους της Εκκλησίας, υπάρχουν δηλαδή ευχές και τύποι των τριών πρώτων αιώνων. Οι παρακάτω ευχές: η ευχή που λέγει ο ιερέας «ἐξιλεούμενος ὑπὲρ αὐτοῦ τό θεῖον». «Ἐν πλήθει ἁμαρτιῶν μεμολυσμένον με, μή ἐξουδενώσης.....ἐπιθέγξασθαι καταξίωσον.....εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν», ανάγονται στον δ' αιώνα καθώς και η συναπτή. Η ευχή των κατηχουμένων και των μετανοούντων «Ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ ὁ μεγαλώνυμος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Η ευχή του τρισαγίου την οποία εύχεται ο ιερέας επικλινόμενος· «Ὀικτίρμον καί ἐλεήμον, μακρόθυμε καί πολυέλεε.....καταξιωθῶμεν τῆς αἰωνίου ζωῆς», και τα περί της σαρκώσεως του Θεού του Λόγου εκ Μαρίας της Παρθένου, τα οποία υπάρχουν στην ευχή που διαβάσει ο ιερέας καθώς σφραγίζει τα δώρα «Ἅγιος εἶ, βασιλεῦ τῶν αἰώνων, καί πάσης ἁγιωσύνης κύριος και

⁷⁷.Ι ΚΟΓΚΟΥΛΗ, Χ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Π. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Η θεία λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, εκδ. Ο.Χ.Α. «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1995, σ σ. 159-164.

⁷⁸. Οπ.π., σσ.157-164.

⁷⁹. Οπ.π., σ.144.

δοτήρ..... δίδου ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καί σωτηρίας» εισήχθησαν στη Λειτουργία μετά τη Σύνοδο της Εφέσου το 431.

Η ευχή του τρισαγίου δεν είναι δυνατόν να εισήχθη πριν από την εισαγωγή του ὕμνου «Ὁ μονογενὴς Ὑιὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ», ο οποίος εισήχθη κατά τον στ' αι., αφού η ευχή του ὕμνου ἔπεται χρονικά και κατά συνέπεια χρονολογείται κατά τον στ' με ζ' αι.. Μετά τον ἔβδομο αι. διαμορφούνται οι ευχές των πιστῶν και κατά τον η' με θ' από τη Λειτουργία Μ. Βασιλείου και Ἰωάννου Χρυσοστόμου, η ευχή της προσκομιδῆς, καθὼς εισήχθη και η ευχή της προσκομιδῆς⁸⁰.

Οι ευχές πρό της εισόδου και οι ευχές μετά την ἀπόλυση είναι μεταγενέστερες, η ευχή του καταπετάσματος παραλείπεται ἀπὸ τους ἀρχαίους κώδικες. Οι δύο οπισθάμβωνες ευχές είναι και αυτές μεταγενέστερες. Η ευχή «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως» είναι ἀπὸ τη Λειτουργία του Μ. Βασιλείου, η οποία ἐλέγετο τις καθημερινές, και η ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, εὐσπλαγχνε καὶ πολυέλεε», η οποία λεγόταν κατά τις Κυριακές⁸¹.

Και στη Λειτουργία του Ευαγγελιστοῦ Μάρκου οι τρεῖς προπαρασκευαστικές της ἐνάρξεως ευχές εισήχθησαν μεταγενεστέρως και δεν ἀπαντοῦν σε ὅλους τους κώδικες. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την χρονολόγηση ὅλου του ευχολογικοῦ υλικού. Η ευχή της εισόδου ἀπαντᾶ σε ὅλα τα χειρόγραφα, ἐιδικότερα στα χειρόγραφα του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας και του εὐληταρίου του Βατικανού, προστίθεται η ευχή «Ἄγιε, ὕψιστε, φοβερέ...» των ἀρχαιοτέρων κωδίκων. Η ευχή του τρισαγίου ὕμνου ὑπάρχει σε ὅλα τα χειρόγραφα. Στην ἀρχὴ ἦταν προπαρασκευαστικὴ για την ἀκρόαση των ἀναγνωσμάτων. Η ἀρχικὴ ευχή της προσκομιδῆς ἦταν ἀπὸ το «ἀντί τῶν προσκαίρων τὰ αἰώνια». Αυτό το τμήμα κατά τον 4^ο αι. μεταφέρθηκε καθὼς μεταφέρθηκαν και κάποια ἄλλα λειτουργικά στοιχεία, ὅπως η Ἀγία Ἀναφορά. Το τμήμα της ευχῆς της ἀναφορᾶς που εἰσάγει τον ἐπινίκιο ὕμνο βρίσκεται σχεδόν ἀουτούσιο στο Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως και ἄρα τοποθετεῖται χρονικά κατά τον 4^ο αι., στον οποίο ἀνάγεται και το προαναφερθέν Ευχολόγιο⁸². Στην Α' ἐπιστολὴ του Κλήμεντος Ρώμης πρὸς Κορινθίους παρατίθεται ἐκτενὴς δέηση και ἱκεσία, η οποία ἀποτελεῖ παλαιοχριστιανικὴ ἀναφορὰ και βρίσκεται στη Λειτουργία του ἀγίου Μάρκου⁸³.

⁸⁰. AMBROSIOY.ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ. ὀπ.π., σ σ.203-204.

⁸¹. Ὀπ.π., σ σ.75,82.

⁸². Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ. *Θείαι Λειτουργίαι* {Κείμενα Λειτουργικῆς Γ'}, Θεσσαλονίκη 1994, σ σ. 12-20.

⁸³. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως των ευχῶν στη λατρεία της ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1997, σ.34.

Η ευχή κεφαλοκλισίας-οπισθάμβωνος είναι κατά το πρότυπο της βυζαντινής λειτουργίας, ενώ οι τρεις στην αρχή λεγόμενες στο διακονικόν είναι μεταγενέστερες⁸⁴.

Η εξέταση του ευχολογικού υλικού δεν θα πρέπει να αφορά μόνο στη μελέτη των Θείων Λειτουργιών αλλά και των Ακολουθιών του Νυχθημέρου, τριθέκτη, παννυχίς, μοναχικός εσπερινός, μοναχικός όρθρος, μικραί και μεγάλοι ώροι, εικοσιτετράωρον ωρολόγιον, κ.ά. Πολλές υποθέσεις έχουν γίνει για την απαρχή τους. Η μια από αυτές εικάζει ότι οι ακολουθίες του νυχθημέρου προέρχονται από την λατρευτική πράξη των μοναχών και ότι είναι μεταγενέστερες. Η υπόθεση όμως αυτή δεν ευσταθεί, αφού και πριν ακόμα από την Α' Οικ. Σύνοδο υπήρχαν προσευχές που συνδέονταν με ορισμένες ώρες της ημέρας. Αυτά μας μαρτυρούν κείμενα όπως η Επιστολή Κλήμεντα Ρώμης Προς Κορινθίους, η Διδαχή, ο Τερτυλλιανός, ο Κυπριανός Καρχηδόνος, ο Ωριγένης, και η Αποστολική Παράδοσις του Ιππολύτου. Επίσης ο αρχαϊκός χαρακτήρας των ακολουθιών αποδεικνύεται από την συναγωγική προέλευση των δύο βασικών ακολουθιών του νυχθημέρου, δηλ. του όρθρου και του εσπερινού. Από τον τρίτο αι. ο εσπερινός και ο όρθρος κατέχουν ξεχωριστή θέση στην λατρευτική ζωή. Η λειτουργική τους δομή μαρτυρεί την προκωνσταντίνηια τάξη⁸⁵. Η προσευχή σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας ανάγεται στην ιουδαϊκή λατρεία και μας παραπέμπει στη Συναγωγή. Η αύξηση των ωρών της προσευχής στο Ναό από τρεις σε επτά, δηλ. του όρθρου, της πρώτης, της τρίτης, έκτης, ενάτης, εσπερινού, αποδείπνου και μεσονυκτικού είναι εξ επιδράσεως της Παλαιάς Διαθήκης⁸⁶.

Οι ευχές τους ανάγονται στην ιουδαιοχριστιανική λατρεία. Στη σύγχρονη λειτουργική τάξη οι ευχές διαβάζονται μυστικώς από τον ιερέα κατά τη διάρκεια της αναγνώσεως των Ψαλμών. Υπάρχουν όμως χειρόγραφα λειτουργικής διατάξεως, τα οποία μας πληροφορούν ότι σχετίζονταν με ορισμένες στιγμές της λατρείας, ότι ήταν τοποθετημένες ανάμεσα σε ύμνους και σε ψαλμούς, «ευχή του 50^{ου} ψαλμού», «ευχή της δοξολογίας». Θυμίζουν τις ευχές ικεσίας *tephila* των Ιουδαίων και συνεπώς συμπεριλήφθηκαν από πολύ νωρίς στη λατρεία⁸⁷.

Το Τυπικό της Ανατολής κατά τα πρώτα έτη της λατρείας ήταν ένα και κοινό για όλους. Μελετώντας τις ευχές του όρθρου μπορεί κανείς να οδηγηθεί σε αυτό το συμπέρασμα και να παρατηρήσει την παλαιοδιαθηκική και καινοδιαθηκική καταβολή τους. Στον όρθρο

⁸⁴. Όπ.π., σ.24.

⁸⁵. π. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΜΕΜΑΝ, *Η Εκκλησία προσευχομένη*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991, σ. 95,173. Βλ. επίσης Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρόν Ευχολόγιον*, τ. Β': Ακολουθίαι και τάξεις αγιασμού υδάτων, εγκαινίων, όρθρου και εσπερινού, Αθήνα 1955, σ. 225.

⁸⁶. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, τ.Α', όπ.π., σ.15.

⁸⁷. Όπ.π., σ.175.

περιλαμβάνονται, σύμφωνα με το Μικρό Ευχολόγιο του Π. Ν. Τρεμπέλα, οκτώ εωθινές ευχές, ευχή του Ευαγγελίου του όρθρου, ευχή του πεντηκοστού, ευχή ΙΑ', ευχή ΙΒ', ευχή της εκτενούς ικεσίας, ευχή της κεφαλοκλισίας, ευχή κατηχουμένων, ευχή πιστών α', β', ευχή απολύσεως. Οι ευχές αυτές αντλούν το περιεχόμενο από την Έξοδο, τους Ψαλμούς, τους Αριθμούς, τον Ησαΐα, τις επιστολές του Απ. Παύλου⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρονται ψαλμοί και επτά αντίφωνα, τα οποία συνοδεύονται και από τις αντίστοιχες ευχές, χωρίς όμως να υποδηλώνει τον αριθμό αυτών, ούτε γράφει ποιες ευχές ήταν αυτές, με μοναδική εξαίρεση την β' ευχή της εισόδου. «Ιστέον οὖν, ὅτι ἐν μὲν τοῖς πρώτοις τρισὶ ψαλμοῖς τὰς ἑωθινὰς εὐχὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἀναφέρει ὁ ἱερεὺς· εἶτα τοῦ ἀμώμου ἀρξάμενος, λαμβάνει θυμιατήριον»⁸⁹. Νωρίτερα αναφέρεται στην ευχή της εισόδου. Ο Π.Ν. Τρεμπέλας γράφει ότι η πρώτη ευχή του όρθρου αναγινώσκεται κατά την πρώτη συναπτή και οι άλλες επτά ευχές, μια για κάθε αντίφωνο. Η ογδόη ευχή μένει ακάλυπτη. Ως ογδόη αναφέρεται η του ευαγγελίου, δεκάτη η ευχή του πεντηκοστού, ενδέκατη η ευχή των αίνων, δωδέκατη η ευχή απολύσεως. Από το χειρόγραφο της Πάτμου 266 πληροφορούμαστε για τις ευχές των εορτών. Ο αριθμός των ευχών πριν από τον Ν' ψαλμό ανέρχεται σε τρεις έως οκτώ και κατά συνέπεια θεωρούνται ως ευχές αντιφώνων. Έτσι απαρτίζεται αριθμός ευχών ίδιος με τα αντίφωνα, συνδέονται δε και με τους ψαλμούς. Στο Ευχολόγιο 213 των Παρισίων, παράλληλα με τις ευχές των αντιφώνων, υπάρχουν και ευχές που αντιστοιχούν στις ωδές ή και άλλες ευχές⁹⁰.

Από τον Συμεών Θεσσαλονίκης δεν μας παραδίδονται ευχές του όρθρου στο β' μέρος της ακολουθίας αλλά σαφέστατα υπήρχαν. Αυτό διαπιστώνει κανείς διαβάζοντας τις επιγραφές των χειρογράφων ευχολογίων⁹¹. Υπάρχουν επιγραφές ευχών με τρίτη την ευχή των αίνων, η οποία επιγράφεται και ως ευχή από της ενάτης ωδής. Οι κανόνες με τις ενάτες ωδές εισήχθησαν από την εποχή του Ανδρέα Κρήτης, του Ιωάννου Δαμασκηνού, Κοσμά του Μαιουμά, πρέπει να εξεταστεί από ποια εποχή εισάγονται αυτές. Τρεις είναι οι ευχές που συνδέονται με ωδές, από τις οποίες η τελευταία διαβαζόταν πριν από τους αίνους, και αυτές είναι δυνατόν να έχουν εισαχθεί πριν από τον 7^ο αι.⁹². Ευχή με επιγραφή στα χειρόγραφα είναι η δ' ευχή «Λάμψον δέσποτα», η οποία αποκαλείται ευχή του ευαγγελίου, η ι' «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν διὰ μετανοίας ἄφεσιν ...», ευχή του Ν' ψαλμού δηλαδή, η ια' «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὰς νοεράς καί

⁸⁸. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρόν Ευχολόγιον*, τ. Β', όπ.π., σ σ. 208-220.

⁸⁹. *Διάλογος*, κεφ. ΤΝ.ΡG 155,64 Α, Βλ. καί Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, «Περί του Ασματικού ή Βυζαντινού Κοσμικού τύπου των Ακολουθιών», *Θεολογία* (1950), σ. 343.

⁹⁰. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, όπ.π., σ σ.340-345.

⁹¹. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, όπ.π.,σ σ. 340-345.

⁹². Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρόν Ευχολόγιον*, όπ.π., σ σ.228-232.

λογικάς ύποστησάμενος δυνάμεις», ευχή των αίνων κτλ. Παρατίθενται επίσης σε μερικά ευχολόγια μια ευχή κατηχουμένων και δύο πιστών. Μερικά ευχολόγια, μετά τις δέκα ευχές του όρθρου, τοποθετούν μία ευχή κατηχουμένων, μια ευχή πιστών «Κύριε, Κύριε, σή ἔστιν ἡ ἡμέρα», ευχή απολύσεως και ευχή κεφαλοκλισίας⁹³.

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί στην ακολουθία του όρθρου είναι τα κοινά αυτού με την ακολουθία του μεσονυκτικού, όπως η ευχή του οσίου Εφραίμ «Κύριε και δέσποτα της ζωής μου» και εν μέρει η απόλυση, η ευχή του αγίου Μαρδαρίου «Δέσποτα Θεέ», και οι τρεις ευχές του αγίου Ιωαννίκου: «Υπερένδοξε ἀειπάρθενε», «Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ» Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου» και τα απολυτικά αιτήματα «Εὐξώμεθα ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου»⁹⁴.

Στον κώδικα 662 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του ΙΔ' αι., στον Βαρβερινό κώδικα και στον κώδικα της Κρυπτοφέρνης του Βησαρίωνος απαντώνται ευχές ὑπὲρ των κατηχουμένων και φωτιζομένων, οι οποίες ἔχουν εκλείψει από την τάξη του όρθρου ελλείψει κατηχουμένων⁹⁵.

Προχωρώντας και εξετάζοντας τον μοναχικό εσπερινό πρέπει να σημειώσουμε ότι οι ευχές που αναγινώσκονται από τον ιερέα, «οι ευχές του λυχνικού», προέρχονται από την ακολουθία του ασματικού εσπερινού και αποτελούν τις ευχές των μεγάλων αντιφώνων αυτού⁹⁶. Οι ευχές των αντιφώνων αντλούν τα θεολογικά τους νοήματα από τους Ψαλμούς κυρίως αλλά και από τα άλλα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης και της Καινής όπως το Κατά Μάρκον, το Κατά Λουκάν, Δευτερονόμιο, Τωβίτ, Ιερεμίας⁹⁷. Στον εσπερινό υπάρχουν οκτώ ευχές αντιφώνων, ευχή της εισόδου, ευχή κεφαλοκλισίας, ευχή εις τον μέγα εσπερινόν. Η ευχή της εισόδου στα χειρόγραφα φέρει την επιγραφή «Εὐχή πρό τοῦ Κύριε ἐκέκραξα»(κώδιξ Σινά 957), ή ευχή αντιφώνου ογδόου «πρό τοῦ Κύριε ἐκέκραξα» (Σινά 958), ενώ στον Βαρβερινό 336 αναγράφεται «Εὐχή ἔσπερινή ἢ εις τό Κύριε ἐκέκραξα»⁹⁸. Αυτή η ευχή προέρχεται από τον ασματικό εσπερινό. Η ίδια ευχή επιγράφεται με διαφορετικό τρόπο σε διάφορους κώδικες. Στον Βαρβερινό κώδικα υπάρχουν επιγραφές που προσαρμόζονται άριστα με το σημερινό τυπικό (Εὐχή ἔσπερινή α', εὐχή ἔσπερινή η'. ἢ εις τό Κύριε ἐκέκραξα»⁹⁹.

Ο Ε. Αντωνιάδης στην εργασία του «Περί του Ασματικού ή Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ τύπου τῶν Ακολουθιῶν» αναφερόμενος στην ευχή της εισόδου

⁹³. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, όπ.π., σ. 341.

⁹⁴. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, όπ.π., σ. 391.

⁹⁵. Π.Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ.π., σ σ. 246-247.

⁹⁶. Ι.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ακολουθία του Νυχθημέρου*, {Κείμενα Λειτουργικής Α'}, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 88.

⁹⁷. Π.Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ.π., σ σ. 250-260.

⁹⁸. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ.π., σ.89.

⁹⁹. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ.π., σ. 264.

γράφει τα ίδια, προσθέτει δε ότι οι ευχές είναι ισάριθμες προς τα αντίφωνα και ότι σε μερικά χειρόγραφα, όπως της Λαύρας του οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου, του 105 της Πάτμου, η ευχή της εισόδου χαρακτηρίζεται και ως ευχή αντιφώνου¹⁰⁰.

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης γράφει ότι ήταν αρχαία συνήθεια η ακολουθία αυτή: «Ὅτι δε ἀρχαῖον τοῦτο τῆς ἀκολουθίας το ἔθος, καί ἀπό τῶν εὐχῶν δῆλον ἀναφέρονται πάντα». Ο Συμεών αναφέρει αριθμό ευχών που δεν ανταποκρίνεται στην αρχαϊκή μορφή του εσπερινού αλλά σε μια μεταγενέστερη μορφή του. Πιο ακριβής είναι στην περιγραφή του ο Αμβρόσιος Σταυρινός με επτά ευχές, δύο για το πρώτο μέρος, την «Κύριε οἰκτίρμον» και της εισόδου «Ἐσπέρας καί πρωῖ» και πέντε για το δεύτερο μέρος, της εκτενούς, της κεφαλοκλισίας, της απολύσεως. Ο Nilo Borgia παραθέτει ευχές και υπέρ των πιστών και υπέρ των κατηχουμένων¹⁰¹.

Ο Μάρκος Ευγενικός μαρτυρεί «περί τοῦ ἔσπερινου»: «εὐχῶν ἱερῶν μεταξύ γενομένων, -Κύριε, ἐκέκραξα, καί Φωνή μου πρὸς Κύριον, - οἱ ἄδονται μετὰ μέλους, ὅποτε τούτου καιρός, και προσαδόμενα ἔχουσιν τῶν τροπαρίων τινά». Και συνεχίζει «Εὐχαί ἐπί τούτῳ καί αἰτήσεις ἀγαθῶν τοῖς δεομένοις παρά Θεοῦ, -Καταξίωσον, Κύριε»¹⁰².

Σε μερικά χειρόγραφα, τα 858, 662, 670 και 664 όλα της Εθνικής Βιβλιοθήκης, απαντάται η ευχή της εκτενούς της θείας λειτουργίας. Στον εσπερινό της Πεντηκοστής της ευχής του Α' αντιφώνου προηγείται η ευχή «Ἄχραντε, ἀμίαντε». Ο βαρβερινός κώδικας πρὶν ἀπὸ τὴν ευχή που βρίσκεται προς το τέλος του Λυχνικού και που φέρει την επιγραφή, ευχή κεφαλοκλισίας, προτάσσει την ευχή αντιφώνου ή κατά άλλο χειρόγραφο την ευχή της απολύσεως¹⁰³.

Μία ἀπὸ τὶς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου εἶναι καί ἡ τριτοέκτη ἢ τριθέκτη ἡ ὁποία ετελείτο κατὰ το ασματικό ἢ κοσμικό βυζαντινό τυπικό ως υποκατάστατο τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τὶς ἡμέρες τῶν νηστειῶν, σὺς ὁποῖες δὲν ἐπετρέπετο ἡ τέλεσὶς τῆς. Ἡ πλήρης διαταξὶς τῆς δὲν ἔχει σωθεῖ, τέσσερις κώδικες, οἱ Σιναῖτικοί 965 τοῦ Γ' αἰ., 957 τοῦ Θ'-Γ' αἰ., ο 961 ΙΑ'-ΙΒ' τοῦ αἰ., με ἐξέχοντα τὸν βαρβερινό κώδικα 336 τοῦ Η' αἰ. ὡς ἀρχαιότερο, μᾶς διασώζουσι τὰ ἀφορῶντα σὺν ἱερέα, τὶς ευχές τῆς ἀκολουθίας¹⁰⁴.

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης, στο ἔργο του «Διάλογος κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων καί περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καί μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας», κεφ. ΤΝΒ', μᾶς παραδίδει τὴν διάταξιν τῆς ἀκολουθίας, ἐμεῖς ὁμῶς θὰ περιοριστοῦμε σὺν εὐχολογικὸ ὑλικό. Μετὰ τὸ «Εὐλογημένη ἢ

¹⁰⁰ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὄπ.π., σ σ.180-184.

¹⁰¹ Διάλογος, κεφ. ΤΜΖ'. Ρ G 155,628 Α- Β. Βλ. καὶ Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὄπ.π., σ σ.180-184.

¹⁰² Εξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, Ρ G 160, 1185.

¹⁰³ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὄπ.π., σ σ.271-273.

¹⁰⁴ Ι.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ακολουθία του Νυχθημέρου [Κείμενα Λειτουργικής Α'], Θεσσαλονίκη 1994, σ σ. 13-14.

βασιλεία» και τα ειρηνικά, ο ιερέυς λέγει την ευχή του πρώτου αντιφώνου «Ὁ Θεός ὁ ἐπί τῶν Χερουβίμ καθεζόμενος», την ευχή του δευτέρου αντιφώνου «Δεομεθά σου, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν», μυστικῶς την τρίτη ευχή «Κύριε ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ». Ακολουθεῖ η ευχή εισόδου «Εὐλογημένη ἡ εἴσοδος τῶν ἁγίων σου, Κύριε, πάντοτε νῦν καί ἀεί» και η ευχή της ἑκτῆς ὥρας «Κύριε ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν». Ευχή της εκτενούς ικεσίας «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, τήν ἐκτενῆ ταύτην ἰκεσίαν» ευχή υπέρ των κατηχουμένων «Κύριε παντοκράτωρ και φιλόανθρωπε», ευχή υπέρ των προς το ἅγιον φῶτισμα ευτρεπιζομένων «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ἐπίφανον τούς οἰκτιρισμούς σου». Ευχή πιστῶν πρώτη «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῆς πολυθέου πλάνης», ευχή πιστῶν δευτέρα «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ». Τέλος δύο ευχές, η μεγάλη ευχή της απολύσεως «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ καθήμενος ἐπί θρόνου δόξης» και ἔπειτα ἀρχεται ὁ εσπερινός¹⁰⁵.

Διάγραμμα της τριτοέκτης μας παρέχει και ὁ Ευάγγελος Αντωνιάδης στη μνημονευθεῖσα εργασία του. Γράφει ἐκεῖ ὅτι η ακολουθία κατακλείεται με τροπάρια και ευχές τῆς τρίτης ὥρας με την ευχή του ἁγίου Μαρδαρίου «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ παντοκράτωρ», τῆς ἑκτῆς με την ευχή του ὁσίου Εφραὶμ «Κύριε καί Δέσποτα τῆς ζωῆς μου» και με του Μεγάλου Βασιλείου «Θεέ καί Κύριε τῶν δυνάμεων»¹⁰⁶.

Για τις ευχές της τριτοέκτης ειδικότερα γράφει ὁ Ι. Φουντούλης ὅτι κατά την εποχή του Συμεῶν λέγονταν μυστικῶς. Κατά τις παλαιότερες πηγές εἰς ἐπήκοον του λαοῦ. Η μεγάλη ευχή μετά τα πληρωτικά και τις αιτήσεις, και η ευχή του Α' αντιφώνου, κατά τον κώδικα 957 ἦταν ευχές γονυκλισίας που εἰσάγονται μετά την παρακέλευση του διακόνου. Αυτό ὁμως δεν μαρτυρεῖται ἀπό ἄλλους κώδικες¹⁰⁷.

Η παννυχίς εἶναι και αὐτή μία ακολουθία του ασματικού ἢ βυζαντινοῦ τυπικοῦ ψαλλόταν κατά το εσπέρας ὡς μικρὴ αγρυπνία στη θέση περίπου του μοναχικοῦ μεγάλου αποδείπνου. Κατά την ἀρχαία τάξη τελούνταν κάθε εσπέρας ἔν τῃ ἰδίᾳ ἐποχῇ ἀνάγονται και οἱ ευχές τῆς, ἀλλὰ δεν γίνεται κανένας υπαινιγμός σε αὐτές για την περίοδο των νηστειῶν. Αυτό μας παραδίδουν και οἱ ἐπιγραφές ευχῶν. Ὁ Βαρβερινός κώδικας 336 περιέχει τις ευχές τῆς παννυχίδος, ἀλλὰ αὐτές ἀνάγονται σε ἐποχή, πρὶν ἀπό τον 8^ο αἰ., καθὼς ὁ ἴδιος κώδικας ἀποσῶζει και την τάξη τῆς ακολουθίας¹⁰⁸.

Ὁ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὴν διάταξη τῆς ακολουθίας τῆς παννυχίδος, μετά ἀπό την λειτουργία των προηγουμένων, ξεκινά ἀπό την συναπτὴν πρώτου αντιφώνου, που ἐκ τῆς συναφείας συνάγεται ὅτι υπονοεῖ την ευχή α' αντιφώνου του εσπερινού

¹⁰⁵. P G 155, 649-654.

¹⁰⁶. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὁπ.π., σ. 349.

¹⁰⁷. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁπ.π., σ σ.14-18.

¹⁰⁸. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁπ.π., σ σ.47-49.

την «Κύριε, οϊκτίρμον καί ἐλεῆμον», ευχή του δευτέρου «Σέ τό ἀῖδιον καί ἀνέσπερον φῶς».Επισυνάπτει δε και τις άλλες δύο ευχές «Ὁ τήν ἄυπνον και ἄπαυστον δοξολογίαν»και «Δέσποτα παντοκράτορ ἀκατάληπτε». Και συμπεραίνει «Αὗται δέ θαυμάσιαι τινές εἰσιν ἐξαιρέτως αἱ τῆς παννυχίδος εὐχαί». Κατακλείοντας δε σημειώνει «ὁ δε ἱερεύς λέγει μυστικῶς τήν τῆς κεφαλοκλισίας εὐχήν. Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, κλῖνον τάς καρδίας ἡμῶν»¹⁰⁹. Πρίν ἀπό την ευχή της κεφαλοκλισίας θα ἔπρεπε να υπάρχει ευχή ἀπολύσεως. Η ἀκολουθία την εποχή του Συμεών εἶχε υποστεί φθορά, η ευχή της ἀπολύσεως ἐλέγετο συναπτῶς προς την ευχή του Γ' ἀντιφώνου κατὰ την ψαλμωδία του Β' ἀντιφώνου. Η ἀρχαιότερα πράξη πάντως προέβλεπε ευχή ἀπολύσεως και μετά ευχή κεφαλοκλισίας¹¹⁰.

Οι ευχές των τριῶν ἀντιφώνων της παννυχίδος και οι ἐκφωνήσεις τους εἶναι ἴδιες σε ὅλους τους κώδικες. Η λεξιλογική παρατήρηση και ἀνάλυση οδηγεί στην ἐξαγωγή ἐνός και μόνου συμπεράσματος, ὅτι ὅλες οι ευχές εἶναι δημιούργημα του ἰδίου προσώπου. Σύμφωνα με το χειρόγραφο Σινά 969 και Παντοκράτορος 149 εἶναι ἔργο του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ. Ἐπειδή οι ευχές ἀπαντῶνται ἤδη στον Βαρβερινό κώδικα 336 του Η' αἰ. πρέπει να τις ἀποδώσουμε στον Γερμανό Α' (715-730) και ὄχι στον Γερμανό Β' (1222-1240) που εἶναι μεταγενέστερος¹¹¹.

Οι ευχές της παννυχίδος ἀναφέρονται στην νυκτερινή δοξολογία, εἶναι ωραίες φραστικά και η ἀρχική τους θέση σύμφωνα με τον κώδικα της Δρέσδης εἶναι μετά την συναπτή και πρίν ἀπό την ἐκφώνηση. Ὅταν επικράτησε να λέγονται μυστικά, μετατέθηκαν ἢ κατὰ την συναπτή, ἀν ὑπῆρχε διάκονος, ἢ κατὰ την ψαλμωδία του ἀντιφώνου, ἀν την ἀκολουθία τελοῦσε μόνος ο ἱερέας. Σύμφωνα με τον Συμεών, η πρώτη ευχή λεγόταν κατὰ το πρώτο ἀντίφωνο, ἐνῶ η δευτέρα και η τρίτη κατὰ το Β', ἀφού κατὰ το Γ' ἀντίφωνο ἐθυμία τον ναό. Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να σημειώσουμε ὅτι, και για την μελέτη του ευχολογικού υλικού της παννυχίδος, ο Βαρβερινός κώδικας 336 του Η' αἰ. κρίνεται ως ο ἀκριβέστερος, ἐπειδή διασώζει την ἀρχαιότερη τάξη¹¹².

Οι μεγάλες ὥρες της παραμονῆς της Πεντηκοστής ἀνήκουν και αὐτές στις ἀκολουθίες του νυχθημέρου. Δημιουργήθηκαν ἀπό τον ἱερέα Νικόλαο Μαλαξό, πρωτόπαπα του Ναυπλίου τον ΙΣΤ', ἐπί τη βάσει των ὠρῶν της παραμονῆς των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων. Περιέχει την ευχή της πρώτης ὥρας «Χριστέ, τό φῶς τό ἀληθινόν», την ευχή της τρίτης ὥρας η οποία ἀρχικά ἦταν η «Δέσποτα Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ ...» ἀντικατασταθεῖσα ἀπό την ευχή που ἀναφέρεται ἐιδικῶς στην κάθοδο

¹⁰⁹. *Διάλογος*, κεφ. ΤΝΣΤ, P G 155, 660 661 Α'. Βλ. και Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, ὄπ.π., σ.196.

¹¹⁰. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π., σ. 58.

¹¹¹. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π., σ. 53.

¹¹². Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὄπ.π., σ. 54.

του Αγ. Πνεύματος και αποδίδεται στον Μέγα Βασίλειο «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τήν σήν εἰρήνην», την ευχή της στ' ώρας «Θεέ καί Κύριε τῶν δυνάμεων καί πάσης κτίσεως δημιουργέ» αποδιδόμενη και αυτή στον Μέγα Βασίλειο, καθώς και της θ' ώρας «Δέσποτα, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ μακροθυμήσας...»¹¹³. Σε κάθε ώρα ὅλων των ακολουθιῶν διατηρεῖται ὁ ψαλμός της κάθε ώρας, για αὐτόν τον λόγο διατηροῦνται τα ἀντίστοιχα θεοτοκία και οἱ κατακλείουσες ευχές¹¹⁴.

Ολοκληρώνοντας την μελέτη των ακολουθιῶν του νυχθημέρου θα ἐξετάσουμε το εικοσιτετράωρον ὠρολόγιον. Σύμφωνα με το Ἱεροσολυμιτικό τυπικό, ἐκτός ἀπό τις τακτές μοναχικές ακολουθίες, δημιουργήθηκαν και ακολουθίες για την κάθε μία ἀπό τις ὥρες της ἡμέρας και της νύκτας. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε σύστημα ἀδιαλείπτου εικοσιτετράωρου λατρείας στην Μονή των Ακοιμήτων και στις Μονές που ἀκολουθοῦσαν το τυπικό της. Ἡ ἀκολουθία περιελάμβανε εικοσιτέσσερις ἀκολουθίες ὠρῶν, οἱ ὁποῖες δημιουργήθηκαν ἀπό τον ἰδρυτή της μονῆς ὄσιο Ἀλέξανδρο Ακοίμητο. Το διάγραμμά τους περιλαμβάνει, ἐναρκτήριο τρισάγιο, ψαλμούς, το τρισάγιο της κάθε ὥρας, τροπάρια και ευχές. Οἱ ευχές δὲν ἦταν πάντοτε ἴδιες σε ὅλα τα χειρόγραφα. Στην Α' ὥρα ἀπαντᾶται ἡ ευχή του Μ. Βασιλείου «Εὐλογῶ σε, Κύριε, τόν μακρόθυμον,...», στη Β' ἡ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ,», στη Γ' ὥρα ἡ ευχή του οσίου Νίκωνος «Ὁ Θεός ὁ δίκαιος καί αἰνετός», στη Δ' ὥρα ἡ ευχή «Ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ» και ἡ «Κύριε Σωτήρ μου, ἵνατί με ἐγκατέλιπες;» Ἰωάννη του Χρυσοστόμου, στη ΣΤ' ὥρα ευχή της οσίας Σάρρας «Κύριε ὁ τά ὕψη καί τήν γῆν δρακί μετρήσας», Ζ' ὥρα ευχή του Μακαρίου Πολιτικού κτλ¹¹⁵.

Ὁ Ι. Μ. Φουντούλης στην «Εικοσιτετράωρο ἀκοίμητο δοξολογία» περιλαμβάνει τον σχολιασμό ευχῶν κατὰ το μέτρο των εικοσιτεσσάρων ὠρῶν του νυχθημέρου, στηριζόμενος στα μεταγενέστερα χειρόγραφα του Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 171 (του 1813) και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 4 (του 1792). Οἱ ευχές αὐτές εἶναι σύντομες και με ὑψηλό πνευματικό περιεχόμενο, με σκοπό να συμβάλουν στην πνευματική ἐξέλιξη του προσευχομένου. Αποτελοῦν αἴτηση χάριτος, ἐλέους και πνευματικῶν ἀγαθῶν. Προέρχονται ἀπό το μοναχικό περιβάλλον. Αὐτό δηλώνεται ἀπό την παντελή ἔλλειψη κοσμικοῦ στοιχείου, γίνεται λόγος σε αὐτές για πόλεμο κατὰ των δαιμόνων, δάκρυα συντριβῆς. Ὁ χαρακτήρας τους εἶναι καθαρὰ προσωπικός και ἀποδίδονται στον κάλαμο Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, ὑπόθεση βέβαια ἐντελῶς ἀστήρικτη, ἀφού ἡ γλώσσα τους εἶναι πενιχρή και δὲν ἀναφέρονται σε παλαιότερα

¹¹³. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὁπ.π., σ σ. 267-268.

¹¹⁴. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Αἱ μεγάλαὶ ὥραι της παραμονῆς της Πεντηκοστῆς», ΕΕΘΣΠΘ, σ σ.139-168.

¹¹⁵. Ι.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ακολουθίαὶ του Νυχθημέρου* [Κείμενα Λειτουργικῆς Α'], Θεσσαλονίκη 1994, σ σ. 331-417.

χειρόγραφα. Αυτές οι προσευχές δεν σχετίζονται με τον κύκλο των εικοσιτετραώρων ακολουθιών, αλλά εντάσσονται στις προσπάθειες των μοναχών για να προσεύχονται «αδιαλείπτως» και με συντομία¹¹⁶.

¹¹⁶Ι.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Η εικοσιτετράωρος ακοίμητος δοξολογία*, εκδ. «Αστήρ», Αθήνα 1963, σ σ. 116-120.

3. Η συγκρότηση των πρώτων Ευχολογίων κατά τις αρχαιότερες πηγές.

Στα πρώτα χρόνια της λατρευτικής πράξεως, από την αποστολική εποχή μέχρι τον 3^ο αι., παρόλο που δεν υπήρχε καταγραφή του ευχολογικού υλικού, επικρατούσε λειτουργική ενότητα. Αυτό οφείλεται σε ένα λειτουργικό πλαίσιο εντός του οποίου εκινείτο η λατρεία όλων των εκκλησιών. Μετά από την κατάπαυση των διωγμών εξέλιπαν οι λόγοι περιορισμού της λειτουργικής πράξεως εντός πλαισίου. Τότε διαφοροποιήθηκε η λατρεία της κάθε τοπικής εκκλησίας και οι δημιουργήθηκαν οι διάφοροι γνωστοί λειτουργικοί τύποι, Βυζαντινός, Ρωμαϊκός, Μοζαραβικός, Αρμενικός, του Μαλαμπάρ κ.ά. και οι διάφορες λειτουργικές οικογένειες¹¹⁷.

Το Ευχολογικό υλικό κατά τους τρεις πρώτους αιώνες δεν ήταν καταγεγραμμένο και συγκροτημένο, αλλά επικρατούσε ο αυτοσχεδιασμός. Δεν υπήρχε δηλ. λειτουργικό κείμενο περιέχον τις ευχές αλλά βρίσκουμε διάσπαρτο ευχολογικό υλικό μέσα σε φιλολογικούς ταμειευτήρες. Ο Ιουστίνος στην Α' Απολογία του γράφει ότι «ὁ προεστὼς εὐχὰς καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει». Δεν δίδεται λειτουργική δέλτος, η οποία να αποτελεί οδηγό για τις ευχές. Ουσιαστικά οι ευχές και η διατύπωσή τους επηρεαζόταν από το περιβάλλον στο οποίο δημιουργούνταν, αλλά και από το ταλέντο ή τη διάθεση του ιερέα, το γλωσσικό υπόβαθρό του, τις διάφορες συνθήκες, όπως π.χ. οι αιρέσεις¹¹⁸.

Στο διάγραμμα της λειτουργίας κατά τον ιερό Ιουστίνο (105-165), στην Α' Απολογία του τού 2^{ου} αι., παρατηρούμε την ύπαρξη ευχών υπέρ του πληρώματος της Εκκλησίας και προσευχές για τον καθαγιασμό των προσφορών, ευχές κατηχουμένων κ.λπ. Ο Ιουστίνος γράφει ότι σηκώνονταν από τα καθίσματά τους και ανέπεμπαν ευχές. Στο ίδιο έργο γίνεται αναφορά στις ευχαριστιακές ευχές: «Οὐ γὰρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν ἀλλ' ὄν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες μετὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι»¹¹⁹. Ομοίως αναφέρεται ο Ιουστίνος και στον Διάλογο

¹¹⁷. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ. *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Αθήνα 1961, σ σ.1-10.

¹¹⁸. Όπ.π., σ.1.

¹¹⁹. ΒΕΠΕΣ 3, σ.197. Βλ. και Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών στη λατρεία της ορθόδοξου εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1997, σ.35, και Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, σ σ. 143-147.

προς Τρύφωνα στη Θεία Ευχαριστία, σε ευχές της και στο περιεχόμενό τους¹²⁰.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία των Αποκρύφων Πράξεων του Ιωάννου, που γράφτηκαν στη Μικρά Ασία ανάμεσα στα 150-180. Ο Ιωάννης επεύχεται και λαβών άρτον αναπέμπει ευχή δοξολογίας την οποία και παραθέτει¹²¹.

Στην Α' Επιστολή Κλήμεντος Ρώμης, στα τελευταία κεφάλαιά της περιλαμβάνεται προσευχή, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως δείγμα αυτοσχεδίου προσευχής. Ο Π. Τρεμπέλας δέχεται ότι δεν είχαν καταγραφεί συγκεκριμένες ευχές, αλλά οφείλονταν στην έμπνευση του προεστώτος, στηριζόμενου σε ένα σχέδιο-πλάνο που μπορούμε να το αναγάγουμε στην αποστολική εποχή¹²². Στην Επιστολή παρατίθεται εκτενής δέηση και ικεσία. Η προσευχή αυτή αποτελεί παλαιοχριστιανική ευχαριστιακή ευχή και τμήματά της απαντώνται στην λειτουργία του Μάρκου¹²³. Στο διάγραμμα του Ωριγένους παρατηρούμε χωρισμό του εκκλησιαστικού πληρώματος σε κατηχουμένους και ενεργουμένους πιστούς και ανάγνωση ευχών υπέρ αυτών και ευχαριστία «ἐπί τῇ μεταλήψει»¹²⁴.

Μία πρώτη απόπειρα καταγραφής του ευχολογικού υλικού έχουμε στη Διδαχή του Κυρίου ή των Δώδεκα Αποστόλων, η οποία τοποθετείται γύρω στα 160μ. Χ. στην Συρία της Αιγύπτου. Στο ΙΧ κεφάλαιο, όπου κάνει λόγο για την Ευχαριστία, γράφει «οὕτως εὐχαριστήσατε· 2 πρῶτον περί τοῦ ποτηρίου·εἰς τοὺς αἰῶνας». και στο κεφ. Χ «Μετά το ἔμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε» και τέλος «τοῖς δέ προφήταις ἐπιτρέπεται εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν». Δηλαδή παραθέτει πρότυπο ευχών με καινοδιαθηκικό περιεχόμενο, όπως είναι όλες οι ευχές, αλλά αφήνει την ελευθερία στους προφήτες (διδασκάλους) να ευχαριστήσουν κατά τη δική τους προαίρεση. Σε αυτό το κείμενο δεν θα μπορούσαμε να μη παρατηρήσουμε την πρόταξη της ευχής του ποτηρίου, παρόλο που γνωρίζουμε και από τα καινοδιαθηκικά λόγια παραδόσεως του μυστηρίου ότι προηγείται η ευχή του κλάσματος¹²⁵.

¹²⁰. ΒΕΠΕΣ 3, σ.244. και Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών στη λατρεία της ορθοδόξου εκκλησίας*, όπ.π., σ.35.

¹²¹. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, όπ.π., σ.36.

¹²². Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ*, όπ.π., σ σ.27, 131-135.

¹²³. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Απολογία Α' . P G 6*, 105-165.Βλ. και Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών...*,όπ.π., σ. 34.

¹²⁴. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ (Μητροπ. Πρώην Καισαρείας), *Αι αρχαιόταται και αι σύγχρονοι λειτουργίαι των κυριωτέρων του Χριστού Εκκλησιών* [Λειτουργικά Βλατάδων 2], επιμέλεια ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001. σ σ. 55-56. Βλ. και Π.Ν.ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ.π., σ σ. 144-145.

¹²⁵. *Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων*, 12 . ΒΕΠΕΣ, τ.2, σ.218. Βλ. και ΙΕΡΟΜ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Η Θεία Λειτουργία*(Σχόλια), Αθήνα 1987,σ. 15. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., *Αρχαί και χαρακτήρ...*, όπ.π., σ σ., 139-140, 155-156.

Η ίδια ελευθερία παρατηρείται και στις Διαταγές των Αποστόλων, στο Βιβλίο Ζ', XXVI :«ἐπιτρέπεται δέ καί τοῖς πρεσβυτέροις ὑμῶν εὐχαριστεῖν» αλλά παραθέτει κείμενο ευχών «Μετά δέ τήν μετάληψιν οὕτως εὐχαριστήσατε· 2. Εὐχαριστοῦμέν σοι,.....καί συνάγαγε πάντας ἡμᾶς εἰς τήν σήν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ»¹²⁶. Επίσης στο ίδιο έργο περιέχεται η εντολή: «εὐχάς ἐπιτελεῖτε τοῦ ὀρθρου...εὐχαριστοῦντες, ὅτι ἐφώτισεν ὑμῖν ὁ Κύριος, παραγαγών τήν νύκτα καί ἐπαγαγών τήν ἡμέραν». Εντολή η οποία απευθύνεται στους επισκόπους και στους πρεσβυτέρους¹²⁷.

Στα τέλη του 2^{ου} αι. και αρχές του 3^{ου} αι. ο Ειρηναίος Λυώνος αναλύει τη σημασία του όρου προσφορά και εισάγει τον όρο «επίκλησις», εννοώντας ολόκληρη την ευχαριστιακή ευχή την οποία και παραθέτει. «Προσφέρομεν γάρ τῷ Θεῷ τόν ἄρτον καί τό ποτήριον τῆς εὐλογίας, εὐχαριστοῦντες αὐτῷ, ὅτι τῇ γῆ ἐκέλευσεν ἐκφῦσαι τούς καρπούς τούτους εἰς τροφήν ἡμετέραν, καί ἐνταῦθα τήν προσφορᾶν τελέσαντες ἐκκαλοῦμεν τό Πνεῦμα τό Ἅγιον, ὅπως ἀποφήνη τήν θυσίαν ταύτην καί τόν ἄρτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἵνα οἱ μεταλαμβάνοντες τούτων τῶν ἀντιτύπων, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καί τῆς ζωῆς αἰωνίου τύχωσιν»¹²⁸.

Η Αποστολική Παράδοσις του Ιππολύτου μας σώζει υποδείγματα λειτουργικών ευχών της εκκλησίας της Ρώμης, μας αποκαλύπτει την εκτίμηση της εκκλησίας αυτής στο χάρισμα να μπορεί κανείς να αυτοσχδιάζει και αποτελεί την πρώτη μαρτυρία του 3^{ου} αιώνας για την κατάρτιση μονίμων αναφορών και ευχών. Μία από αυτές που λεγόταν κατά το δείπνο της Αγάπης έχει ως εξής «Εὐχαριστοῦμέν σοι, ὁ Θεός, διά τοῦ Υἱοῦ σου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὅτι ἐφώτισας ἡμᾶς διά τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ ἀφθάρτου φωτός»¹²⁹.

Ο Κυπριανός, ο οποίος μαρτύρησε το 258 μ. Χ., στην 63^η επιστολή του, μας παραδίδει πληροφορίες για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, κάνει λόγο για τον καθαγιασμό, για τις ευχές και για τις δεήσεις των λειτουργών, οι οποίες διά του Κυρίου Ιησού Χριστού εισακούονται. Ο Κυπριανός δέχεται ότι διαμέσου όλων των προσευχών και δεήσεων καθαγιαζονται τα δώρα και όχι μόνο αποκλειστικά διά των λόγων της συστάσεως. Στην επιστολή του δεν παρατίθεται κείμενο ευχών ολοκληρωμένο, αλλά υπάρχουν λειτουργικές φράσεις ή υπαινιγμοί ευχών, όπως π.χ.«Sursum corda-Habemus ad Dominum», από το Διάλογο¹³⁰.

¹²⁶. Διαταγαί τῶν Αποστόλων.Βιβλίον Ζ' , 26. ΒΕΠΕΣ, τ.2, σ.125.

¹²⁷. Διαταγαί τῶν Αποστόλων. Βιβλίον Η',34. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. Βλ. και Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ., Αρχαί και χαρακτήρ...όπ.π., σ.59.

¹²⁸. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ,όπ.π., σ σ.152-155. Βλ. και ΒΕΠΕΣ, τ. 5, όπ.π., σ.183, και Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών ...όπ.π., σ. 36.

¹²⁹.Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ,όπ.π., σσ.155-158,190. Βλ. και Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ,όπ.π., σ.36.

¹³⁰.Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ,όπ.π., σσ.155-158,190

Κατά τον 3^ο αι. εισάγεται ο θεσμός των κατηχουμένων, με τον οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη και η πρακτική της «απορρήτου διδασκαλίας», γνωστής και ως *disciplina arcana*. Οι ευχές, οι αλήθειες της πίστεως και τα κείμενα της λατρείας δεν έπρεπε να κοινοποιούνται στους αμύητους, απίστους και κατηχουμένους. Τονιζόταν η ιερότητα των κειμένων της Καινής Διαθήκης, των βαπτισματικών συμβόλων, της Κυριακής προσευχής. Ο Μ. Βασίλειος αναφερόμενος στην απόρρητο διδασκαλία λέγει ότι όλες οι ευχές έφθασαν σε εμάς με ένα τρόπο μυστικό· «ήν έν άπολυπραγμονήτω και άπεριεργάστω σιγή οί πατέρες ήμών έφύλαξαν, καλώς εκείνο δεδιδαγμένοι, τών μυστηρίων το σεμνόν σιωπή διασώζεσθαι». Η «απόρρητος διδασκαλία» είναι μία παιδαγωγική διαδικασία που εμφανίστηκε με την έναρξη της κατηχήσεως στην Καρθαγένη στα χρόνια το Τερτυλλιανού ή ακόμα νωρίτερα στα χρόνια του Ιουστίνου και εγκαταλείφθηκε μαζί με τον θεσμό των κατηχουμένων τον 5^ο αι.¹³¹.

Πρίν από τη σύγκληση της πρώτης Οικ. Συνόδου, αρχίζει η διαφοροποίηση του ευχολογικού υλικού. Αυτό διαπιστώνει κανείς συγκρίνοντας την Αναφορά του Ιππολύτου και την ευχή προσφόρου του Σεραπίωνος Θμούεως του 4^{ου} αι. μ.Χ.. Παρόλο που η ευχή του Σεραπίωνος είναι μεταγενέστερη παρουσιάζεται απλούστερη στη μορφή της, ίσως γιατί ανήκει σε μια άλλη παράδοση παλαιότερη και βραχύτερη. Δεν μας σώζεται άλλο κείμενο του 3^{ου} αι. για να συγκρίνουμε. Αυτό οφείλεται στην ροπή της Αλεξανδρείας και της Συρίας προς μια προφορική παράδοση και προς τον αυτοσχεδιασμό, λόγω της καλλιέργειας των γραμμάτων και του προφορικού λόγου από τους μορφωμένους κληρικούς¹³².

Γύρω στον 4^ο αι. οι ευχές οι οποίες καταγράφονται έχουν μορφή επιμελημένη φιλολογικώς και καλογικώς. Οι αιρέσεις αποτελούν απειλή για την Εκκλησία και αντιμετωπίζονται με κάθε τρόπο. Μορφωμένοι Πατέρες και ιερείς συγγράφουν ευχές με δογματικό περιεχόμενο, το Σύμβολο της Πίστεως απαγγέλλεται λίγο αργότερα στη λατρεία και οι δοξολογίες αναφέρονται όλες στην Αγία Τριάδα. Επίσης αποτυπώνεται στις ευχές η περί Λόγου αντιαρειανή θεολογία της Αλεξανδρινής παραδόσεως¹³³.

Στον αυτό χώρο και περιβάλλον την ίδια χρονική περίοδο συγκροτείται το πρώτο ευχολόγιο, στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου αποτυπώνοντας την λειτουργική πράξη της αλεξανδρινής λειτουργικής οικογένειας. Η Αλεξάνδρεια ήταν ένα εκκλησιαστικό και θεολογικό κέντρο, ο επίσκοπός

¹³¹. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών...*, όπ.π., σ σ. 47-48. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ο τρόπος αναγνώσεως των ευχών της θείας λατρείας», *Θεολογία* 74 (2003), σ σ.113-151.

¹³². Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργγοί τύποι*, όπ.π., σ σ.2-3.

¹³³. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ.π., σ.6.

της Αλέξανδρος ασκούσε μεγάλη επιρροή όχι μόνο στις εκκλησίες της Αιγύπτου αλλά και στις επαρχίες της Λιβύης κατέχοντας τη δεύτερη θέση μετά τον Ρώμη. Την εκκλησιαστική γαλήνη και τάξη τάραζαν οι αιρέσεις και τα σχίσματα που εμφανίζονταν στην Αλεξάνδρεια, η αίρεση του Αρείου, το μελετιανό σχίσμα, ο μανιχαϊσμός, ο ωριγενισμός¹³⁴.

Σε αυτή την ταραγμένη εποχή, μεταξύ 3^{ου} και 4^{ου} αι., γεννήθηκε ο Σεραπίων μετέπειτα επίσκοπος Θμούεως. Έλαβε θεολογική μόρφωση στην Θεολογική Σχολή της Αλεξανδρείας, γι' αυτό και ονομαζόταν «σχολαστικός». Ήτο ασκητής και στενός φίλος του Μ. Αντωνίου καθώς και του Αθανασίου, μετείχε στη σύνοδο της Σαρδικής (343), αγωνίστηκε υπέρ του δόγματος της Νικαίας και εστάλη το 356 στον Μ. Κωνσταντίνο για να ανασκευάσει τις κατηγορίες κατά του Μ. Αθανασίου¹³⁵.

Συγκροτείται από τον ίδιο το πρώτο γνωστό ευχολόγιο, για να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας, το οποίο αντανακλά τις δογματικές αλήθειες της πίστης και τους αγώνες κατά των αιρέσεων και των σχισμάτων. Το μοναδικό χειρόγραφο το οποίο διασώζει το κείμενο βρίσκεται στην Μονή Μεγίστης Λαύρας, περιέχει 30 ευχές, 18 για την Λειτουργία, 7 για το Βάπτισμα και το Χρίσμα, 3 για την Χειροτονία, 1 για το Ευχέλαιο και 1 για την νεκρώσιμο ακολουθία. Ο τίτλος Ευχολόγιο είναι μεταγενέστερος και περιλαμβάνει μία ευρύτερη λειτουργική περιοχή από αυτήν που καλύπτει το εν λόγω κείμενο. Το Ευχολόγιο προοριζόταν για τους επισκόπους και τους πρεσβυτέρους. Οι ευχές δεν είναι τοποθετημένες στην κανονική τους σειρά, με την οποία χρησιμοποιούνται στην ευχαριστιακή λατρεία και στη βαπτισματική πράξη¹³⁶.

Όλες οι ευχές χαρακτηρίζονται από το ίδιο γλωσσικό ύφος και τις ενώνει ο ίδιος τρόπος γραφής. Οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ τους είναι μικρές και ασήμαντες. Αρχίζουν με τον ίδιο τρόπο και ολοκληρώνονται με τις ίδιες φράσεις «και εις τους σύμπαντας αιῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν». Μόνο λίγες ευχές τελειώνουν με το «εις τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν», αλλά αυτό δεν καταργεί ούτε την ενότητα, ούτε δημιουργεί υπόνοιες ώστε να αμφισβητηθεί η παράδοσή τους από έναν και μόνο συγγραφέα, δηλ. τον Σεραπίωνα. Οι ιδέες είναι βιβλικές, «καθαρότης», «αγνότης», «αλήθεια», «γνώσις», «ζωή», και τα επίθετα τα οποία αποδίδονται στον Θεό Πατέρα κοινά και συχνά «ἀγέννητος», «φιλόανθρωπος», «δημιουργός», «Πατήρ»κ.ά. Δίνεται μια έμφαση στην ηθική καλοσύνη, στην καθαρότητα και στην ιερότητα. Χρησιμοποιούνται συχνά λέξεις,

¹³⁴. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967, σσ. 11-16. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «*The Sacramentary of Serapion*» *Θεολογία* 28 (1957), σσ. 252-275.

¹³⁵. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Σεραπίων», *ΘΗΕ*, τ. 11, σσ 48-51.

¹³⁶. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967, σσ.17-19, 67-72. Βλ. και Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ. *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, όπ.π., σσ.15-20.

όπως «φρόνησις», μάθησις», «διδασκαλία», «βελτιώσις», «άγιότης», «μετάνοια», «εὐσέβεια» και «σοφία» Είναι φανερή η προσπάθεια του Σεραπίωνα να εξαλείψει κάθε μανιχαϊκή αντίληψη που σχετίζεται με τον δυϊσμό και την αντίληψη αυτού περί του κακού¹³⁷.

Το Ευχολόγιο αντανακλά την παράδοση της εκκλησίας της Αιγύπτου, αλλά και σχετίζεται με παλαιότερες λειτουργικές πηγές. Στην αναφορά του υπάρχει ολόκληρη φράση από τη Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων, «καί ὡσπερ ὁ ἄρτος οὗτος ἐσκορπισμένος ἦν ἐπάνω τῶν ὁρέων καί συναχθεῖς ἐγένετο εἰς ἓν, οὕτω καί τήν ἀγίαν σου Ἐκκλησίαν σύναξον ἐκ παντός ἔθνους καί πάσης χώρας καί πάσης πόλεως καί κώμης καί οἴκου καί ποιήσον μίαν ζῶσαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν». Η Αποστολική Παράδοση του Ιππολύτου έχει επηρεάσει όλα τα λειτουργικά κείμενα του αιγυπτιακού εδάφους. Η χρήση του ὄρου Λόγος ήταν συχνή στο κείμενο, καθώς και στα κείμενα που επηρέασε, όπως και στο παρόν Ευχολόγιο. Η μεγαλύτερη ομοιότητα όμως παρατηρείται πρὸς τη Λειτουργία του Αγίου Μάρκου ειδικά στο σημείο της Ευχαριστίας¹³⁸.

Παρόλο που οι ευχές του είναι ένα καθαρά λειτουργικό κείμενο, θα μπορούσε να αποτελέσει και ένα άριστο εγχειρίδιο δογματικής. Το θεολογικό του περιεχόμενο είναι μεγίστης σημασίας, γίνεται λόγος για την Αγία Τριάδα, τα πρόσωπα αυτής, τον τρόπο συνδεσής τους, τα υποστατικά ιδιώματα, την αιωνιότητα του Θεού Πατέρα και την μέριμνά του για τον κόσμο, μέσα από το σχέδιο της Θείας Οικονομίας με τον Λόγο και Σωτήρα «Μονογενῆ Υἱό» του. Η δογματική του διδασκαλία ολοκληρώνεται με την εσχατολογία και την εκκλησιολογία¹³⁹.

Αυτό λοιπόν είναι το πρώτο συγκροτημένο Ευχολόγιο, ο συγγραφέας του, το περιεχόμενό του και το περιβάλλον στο οποίο δημιουργήθηκε. Τον 4^ο αι. και αρχές του 5^{ου} αι. το δεύτερο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών, παράλληλα, μας παρέχει πληροφορίες για τον τρόπο τελέσεως της θείας λειτουργίας. Από εδώ και στο εξής οι ευχές γίνονται γνωστές και καταγράφονται από τους Μεγάλους πατέρες Ιωάννη Χρυσόστομο και Μ. Βασίλειο στις λειτουργίες οι οποίες τους αποδίδονται, και στις διάφορες άλλες λειτουργίες και ακολουθίες του νυχθημέρου, για να περάσουμε στο επόμενο στάδιο, στις συγκροτημένες συλλογές ευχών της βυζαντινής περιόδου.

¹³⁷. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *όπ.π.*, σσ.20-26.

¹³⁸. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *όπ. π.*, σσ.37-62.

¹³⁹. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, *όπ.π.*, σσ.104-115.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Συλλογές Ευχών.

A. Δυτική παράδοση.

Κατά τον τέταρτο αιώνα συμβαίνουν γεγονότα στην πολιτική ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας τα οποία επηρεάζουν και την εκκλησιαστική. Το διάταγμα της ανεξιθρησκίας των Μεδιολάνων το 313 μ. Χ. και η αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επισήμου θρησκείας επί Μεγάλου Θεοδοσίου (379-395) εξασφάλισαν απόλυτη ελευθερία και έδωσαν το έναυσμα για μια λαμπρή λειτουργική ανάπτυξη.

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, από αυτήν την εποχή οι λειτουργικές ευχές καταγράφονται. Μας σώζεται έτσι η πρώτη ευχολογική συλλογή, αυτή του Σεραπίωνος επισκόπου Θμούεως. Αυτή την περίοδο αναπτύσσεται ο μοναχισμός, καλλιεργείται η υμνογραφία και τα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, Ρώμη, Αντιόχεια και Αλεξάνδρεια αποτελούν τα μεγάλα λειτουργικά κέντρα.

Από τον τέταρτο μέχρι τον όγδοο αιώνα είναι η εποχή που δημιουργούνται στην Ρώμη οι πρώτες λειτουργικές συλλογές (*Sacramentaria*). Απομακρυνόμαστε από την ελεύθερη σύνθεση και από τις σοβαρά αναξιόπιστες συνθέσεις και αυτή η φυσικότητα των συλλογών και των χιλιάδων ομολογιών πίστεως της Ορθοδοξίας απολαμβάνει φιλολογικής διορθώσεως και δημιουργούνται διάφορες καλαίσθητες συλλογές σε πρωταρχικό στάδιο. Τέτοιες συλλογές αποτελούν τους προδρόμους των σημαντικών Ευχολογιών στα οποία χωρίζονται οι ευχές σε κεφάλαια ανάλογα με το περιεχόμενο. Όπως οι κανόνες του Cone και του Milevitano, οι οποίοι περιέχουν ένα κατανοητό και επιμελημένο σχέδιο ευχών. Μια τέτοια φάση περιλαμβάνει την ευχολογική επανάσταση, η οποία αποτυπώνεται στα πρώτα λειτουργικά βιβλία με γνησιότητα και καταλληλότητα¹⁴⁰.

¹⁴⁰.MARIO RIGHETTI U.J.D, *Manuale di storia liturgica*, τ. 1, editrice Ancora, Milano 1950, σ. 223.

Αυτή την εποχή τοποθετείται η πιο αρχαία πληροφορία που αφορά στους συνθέτες και τους συμπληρωτές της λειτουργικής φόρμουλας του πάπα Λέοντος του Α' (440-461), του πάπα Γελασίου (492-496), του Σιδονίου Απολλιναρίου επισκόπου του Κλερμοντ-Φεράντ (470-480), του Παολίνο της Νόλα (431). Βοκονίου αφρικανού επισκόπου (460). Του Μούτζεο της Μαρσιλίας (5ος αι.) και μας παραδίδεται από αυτήν την εποχή το Λεονιανό ευχολόγιο το οποίο περιέχει μια διάταξη της παλαιάς αμβροσιανής λειτουργίας. Ο Αγ. Γρηγόριος της Tours (594) ήταν ο εκδότης του «libelli missarum» και ο συνθέτης μιας καινούργιας λειτουργικής φόρμουλας αρχαϊκής μορφής. Στην Ραβένα ο φημισμένος επίσκοπος Μαξιμιανός (546-567) είχε ένα ολοκληρωμένο λειτουργικό χειρόγραφο¹⁴¹.

Το Sacramentarium (ευχολόγιο) είναι το λειτουργικό βιβλίο, το οποίο περιέχει τις προσευχές του επισκόπου, του ιερέα, και της τελετής της λειτουργίας (Messa), και το οποίο περιέχει το περιεχόμενο των Sacramenti και Sacramentali (συλλογών, μυστικών, των προσευχών της Θείας Κοινωνίας, και των Κανόνων). Το πρώτο λειτουργικό κείμενο προσευχών της Κοινωνίας βασίζεται σε μια λειτουργική εξήγηση του 5^{ου} αι., διαφορετική από τις άλλες. Αυτή δημιουργήθηκε από διαφορετικούς συνθέτες οι οποίοι είχαν δεχθεί επιρροές από τα τότε γνωστά λειτουργικά κέντρα. Δυστυχώς όλες αυτές οι συλλογές έχουν χαθεί. Ο αριθμός των Ευχολογίων αυτής της εποχής είναι μεγάλος και οι λειτουργικές συνθέσεις της εκκλησίας της Ρώμης μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις δεσπόζοντες τύπους. Στον 1. Λεονιανό, 2. Γελασιανό και 3. Γρηγοριανό που έχουν αντλήσει τα ονόματά τους από τους αντίστοιχους πάπες. Τον πάπα Λέοντα Α' (461), τον Γελάσιο Α' (496), τον Γρηγόριο τον Μέγα (604). Το λειτουργικό έργο, παρόλο που φέρει το όνομά τους, δεν προέρχεται από την δική τους γραφίδα, αφού χρονολογικά μπορούμε να το τοποθετήσουμε σε μεταγενέστερους αιώνες¹⁴².

Το Λεονιανό Ευχολόγιον είναι το αρχαιότερο όλων και βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βερόνας. Είναι ένα μεγαλογράμματο χειρόγραφο του εβδόμου αιώνα. Περιέχει ακολουθίες για τις περισσότερες εορτές του λειτουργικού έτους και μαζί το κείμενο της ευλογίας (Consecratio Episcoporum, Presbyteri, Benedictio super diaconos, Benedictio Fontis, e qualche altra). Το Λεονιανό κείμενο δεν είναι επίσημο ευχολογικό κείμενο με την κλασική έννοια του όρου αλλά αποτελεί μια απλή δημιουργία, για χρήση από τον ιερέα, είναι ένα αρχιερατικό. Είναι καταγραφείας των εορτών των μαρτύρων και περιέχει συνθέσεις ευχών για διάφορες περιστάσεις¹⁴³.

¹⁴¹. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ. 223.

¹⁴². MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ σ. 225-226.

¹⁴³. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ σ. 226-229, και I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική (Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις)*, *όπ.π.*, σ σ.95-96, και A. G. MARTIMORT, *L' Eglise en Priere, Introduction a la Liturgie*, ed. Desclée & Cie, Paris 1961, σ. 281.

Το Γελασιανό Ευχολόγιο εκπροσωπεί τον δεύτερο τύπο των ρωμαϊκών ευχολογίων. Έρχεται δημοσιευμένο από τον καρδινάλιο Τομάσι το 1680, από ένα χειρόγραφο σε κεφαλαία γραφή του 7ου ή 8ου αι. που σήμερα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Ο κώδικας είναι ανώνυμος και έχει ως τίτλο «Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae», χωρίζεται δέ σε τρία βιβλία: Το πρώτο 1.«Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae anni circuli» περιέχει την Θεία Λειτουργία της εορτής των Χριστουγέννων, της Κυριακής της Πεντηκοστής και των καθημερινών ημερών της Μ. Τεσσαρακοστής. Όσον αφορά στην Θεία Λειτουργία είναι μια διπλή συλλογή, μια μυστική, η Θεία Κοινωνία, η ακολουθία-προσευχή για όλους τους πιστούς για την περίοδο του Πάσχα. Συνεχίζει με τη διάταξη των καθηγουμένων, της ευλογίας του ελαίου για το Χρίσμα, του αγιασμού των υδάτων, της χειροθεσίας των παρθένων και της αφιερώσεως στην νέα βασιλική. Το δεύτερο βιβλίο έχει τίτλο 2.Orationes et preces de natalitia sanctorum και περιέχει όλα τα σχετικά (συλλογή, εισαγωγή και κοινωνία) για τους αγίους S. Felice, S. Tommaso, Santi Martiri (Άγιοι Μάρτυρες), Adventum Domini (Δευτέρα Παρουσία). Το τρίτο 3. Orationes et preces cum canone per dominicis diebus, που περιέχει δεκαέξι λειτουργίες (όλες με τέτοιο τρόπο, ώστε να προηγείται κόκκινος τίτλος item alia missa), Κανόνα στην Μνήμη των νεκρών και ολοκληρώνεται με τον εμβολισμό του Pater Nostrum (Κυριακή προσευχή) , μια συλλογή di Benedictiones super populum post Communionem (ευλογιών επί του λαού μετά την κοινωνία) και προσευχές για ποικίλες περιστάσεις¹⁴⁴.

Το Γελασιανό διαφέρει από το Λεονιανό και ως προς τον τίτλο αλλά συγχρόνως αποτελεί ένα βιβλίο επίσημο και αρχαίο λειτουργικό και πιο ανεπτυγμένο για τη Ρωμαϊκή Εκκλησία. Ο ρωμαϊκός καθολικός του χαρακτήρας είναι αναντίρρητος. Εκεί πράγματι υπάρχει μια ένδειξη, κατά κάποιον τρόπο εισαγωγή γαλλικανική, οφειλόμενη στο ότι το Ευχολόγιο είναι ένα αντίγραφο ιταλικού αυτογράφου, προερχόμενου πιθανόν από Capua ή Cuma, αλλά διορθωμένου για χρήση στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου στο Παρίσι (Monmarte).

Το Γελασιανό Ευχολόγιο ήταν σε χρήση στην γαλλική εκκλησία και ευρίσκεται πλέον εκδεδομένο με μια προσθήκη σε αρκετές κριτικές εκδόσεις. Το αρχαιότερο αντιπροσωπεύεται από έναν και μοναδικό κώδικα (τον Bibliotheca Vaticana Cod. Regin. 316), ο οποίος είναι περισσότερο περιγραφικός ως προς το περιεχόμενο και τοποθετείται στον 8ο αι.¹⁴⁵.

¹⁴⁴. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ σ. 229-230, και I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ , *Λειτουργική (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις)*, *όπ.π.*, σ σ.96-98, και A. G. MARTIMORT, *όπ. π.*, σ σ. 282-283.

¹⁴⁵. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ σ. 230-233.

Το Γρηγοριανό Ευχολόγιο είναι ο τρίτος και ο πιο πρόσφατος τύπος υποδειγματικού ευχολογίου. Από τον συγγραφέα του δεν παραδόθηκε τίτλος, αλλά ονομάζεται και αποδίδεται η πατρότητά του στον Γρηγόριο τον Μεγάλο: *Incipit liber Sacramentorum de circulo anni expositus, a S. Gregorio papa Romano editus.*

Κατά κάποιους μελετητές δεν θα πρέπει το Ευχολόγιο να ονομάζεται Γρηγοριανό αλλά Ανδριανό, αφού στηρίζεται σε ένα αρχέτυπο σταλμένο στη Γαλλία από τον πάπα Ανδριανό το 790-795μ.Χ., το οποίο, κατά συνέπεια, αντιπροσωπεύει, στην πραγματικότητα, την τάξη της λειτουργίας στα τέλη του 8ου αι., 200 χρόνια μετά την εποχή που έζησε ο Αγ. Γρηγόριος. Για την αυθεντικότητα του Γρηγοριανού Ευχολογίου και την απόδοση της πατρότητάς του στον Μεγάλο Γρηγόριο αποφαίνονται οι μεγάλοι λειτουργιολόγοι του 17ου αι. , καθώς και εκείνοι των ημερών μας. Είναι ένα ευχολόγιο ολοκληρωμένο, πρακτικό, κείμενο απλούστερο από το προηγούμενο Γελασιανό και αποτελεί μια δεύτερη μαρτυρία για τον Ιωάννη τον διάκονο, όπως μας παραδίδεται από το κείμενο της Πάδοβα του 927 που βασίζεται και αποτελεί έκδοση του Γρηγοριανού¹⁴⁶.

Στα τέλη του 8ου αι., ο Καρλομάγνος επιθυμώντας να δώσει επισημότητα στη λειτουργία της βασιλείας του με τυπικό ρωμαϊκό , από την εκκλησία του πάπα Ανδριανού(771-795) αναβίωσε ένα ευχολόγιο, το οποίο είχε εγκαταλειφθεί από τον Ιωάννη της Ραβέννας, ένα ευχολόγιο «*Sacramentario, a sancto dispositus praedecessore nostro deifluo Gregorio papa*».

Κατά συνέπεια και καθώς παρατηρούμε την ιστορική πορεία του γρηγοριανού ευχολογίου, βλέπουμε ότι υπάρχουν διάφορες ομάδες χειρογράφων, 1. Ευχολόγιο Γρηγοριανό πριν από το Ανδριανό, 2. Ευχολόγιο Γρηγοριανό-Ανδριανό χωρίς παράρτημα έκδοσης, 3. Ευχολόγιο Γρηγοριανό-Ανδριανό με παράρτημα κανονικό, 4. Ευχολόγιο Γρηγοριανό-Ανδριανό με παράρτημα μη κανονικό. 5. Ευχολόγιο Γρηγοριανό-Ανδριανό ανασυντεθημένο, 6. Ευχολόγιο Γρηγοριανό-Ανδριανό σε πλήρη συγχώνευση¹⁴⁷.

Συνεχίζουμε με την ιστορία των Νεώτερων Λειτουργικών Βιβλίων. Βιβλίο της λειτουργίας αποτελεί το Missale. Missalis είναι σπουδαίο και αρχέγονο, συνώνυμο του ευχολογίου. Γραμμένο το 827 ως: *Missale, liber ubi continetur mysterium missae*, μαρτυρούμενο από τον Egberto di York (766), στον δικό του Διάλογο, όπου μιλά για τα *antiphonaria cum missalibus* που είχαν συγκροτηθεί στην Ρώμη. Συναντάμε και το Messale, ένα κείμενο εξελιγμένο στην γραφή, το οποίο καταγράφει όλα τα προγενέστερα κείμενα τα σχετικά με την Θεία Λειτουργία. Είναι

¹⁴⁶ MARIO RIGHETTI, *όπ.π.*, σ σ. 234-235 και A. G. MARTIMORT, *όπ. π.*, σ.285.

¹⁴⁷ MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ σ. 235-239.

χαρακτηριστικό της ποιότητας του 11ου με 13ου αι. Και για αυτό ονομάζεται *Missale Plenum*= Λειτουργικό Βιβλίο Πλήρες¹⁴⁸.

Γνωστά άλλα λειτουργικά βιβλία (*Messale*) είναι το *palinesto di Montecassino* του 8ου αι., το *Messale di Bobbio* και το *Messale di Stowe*. Του κώδικα 86 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βερόνα, του 9ου αι. Το *Missae votinae*. Ο κώδικας 100 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Monza 10ος αι. Ο Λατινικός κώδικας III, 124 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας 11ος αι.

Υπάρχει και ένας κώδικας με την Θεία Λειτουργία, όπου στο τμήμα της Θείας Κοινωνίας αναφέρεται σε μια παλαιότερη τάξη, ο *Codex Ottob. 313* της Βιβλιοθήκης του Βατικανού (9^{ος} αι.)¹⁴⁹.

Τα αποτμήματα των ολοκληρωμένων ευχολογίων της δυτικής παραδόσεως είναι εύχρηστα και εμπεριστατωμένα. Ένα από αυτά είναι το *Pontificale*, (Αρχιερατικόν). Λέγεται Αρχιερατικό γιατί περιέχει την τάξη της Θείας Λειτουργίας, τις τελετές και όλα τα κείμενα που αφορούν στον επίσκοπο ή στον πάπα. Είναι και αυτό ένα νέο λειτουργικό βιβλίο, που χρησιμοποιείται στην Εκκλησιαστική Τάξη της Γαλλίας και της Γερμανίας του 9ου αι. και είναι επηρεασμένο από το Γελασιανό Ευχολόγιο.

Εξ' αιτίας αυτής της πρώτης συνθέσεως ακολούθησαν και τα επόμενα, που αποτελούν τα πρώτα αρχαϊκά *Pontificale*. Με αυτή την σειρά έχουμε το *Pontificale* του *Egberto di York*(732-766), με μια βάση ρωμαϊκή, με στοιχεία αγγλοσαξωνικά, το *Pontificale* του *Poitiers* του 9ου αι. Ένα τέτοιο κείμενο ήταν σε χρήση στο κέντρο της Γαλλίας όπως στο Παρίσι και στο *Angers*.

Ένα τέτοιο κείμενο λειτουργικό συνετέθη πιθανότατα από τον *S.Albano di Magonza* το 950. Είναι ένα αμάλγαμα από στοιχεία ρωμαϊκά και γαλλικανικά, συνδυασμένα μαζί σε ένα εκκλησιαστικό τυπικό. Ο συνθέτης δεν είναι γνωστός, αλλά ο *Hittorp*, ο οποίος εξέδωσε ένα τμήμα του δικού του Λειτουργικού, το ονομάζει με ένα τίτλο μάλλον αδόκιμο: *Ordo Romanus Antiquus*. Ο *Adriew*, ο οποίος το επιμελήθηκε, το παρουσιάζει με τον τίτλο *Pontificale* ρωμαϊκό-γερμανικό του 10ου αι¹⁵⁰.

Με την 'άφιξη της δυναστείας των *Ottoni*, οι οποίοι ήταν στην εξουσία την περίοδο των γερμανών Παπών (1046-1054), το υποδειγματικό αυτό ρωμαϊκό-γερμανικό Αρχιερατικό μεταλαμπαδεύτηκε στην Ιταλία και στην Ρώμη, ανοίγοντας τον δρόμο για μια λειτουργική αναγέννηση. Μια τέτοια δημιουργία στη Ρώμη θεωρήθηκε δική της και ονομάζεται *Ordo Romanus*¹⁵¹.

¹⁴⁸. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ. 275 και A. G. MARTIMORT, *όπ. π.*, σ. 69.

¹⁴⁹. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ. 276.

¹⁵⁰. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ.282.

¹⁵¹. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ. 283.

Υπάρχει και το έργο του πάπα Ιννοκεντίου ΙΙΙ (1198-1216) που αποτελεί μια καινούργια σύνταξη του Αρχιερατικού, διορθωμένη, ανεπτυγμένη, η οποία συνόδευε τους πάπες στην Ανίγνونه, καθώς και το Αρχιερατικό της Curia. Μια τέτοια ανασύνθεση ρωμαϊκή του Αρχιερατικού εκδίδεται από τον Andriew, και είναι μια καθαρή, φροντισμένη κριτική έκδοση, παρουσιαζόμενη με το όνομα Pontificale della Curia Romana του 13ου αι¹⁵².

Ένας τελευταίος σταθμός στην ιστορία του Αρχιερατικού με σημείωμα από τα τέλη του 13ου αι. είναι του Guglielmo Durando (1296), μιας προσωπικότητας με μεγάλη εξουσία στην αυλή της Ρώμης. Ο ίδιος εξελέγη επίσκοπος του Mende το 1285, συνέθεσε ένα Αρχιερατικό το οποίο ήταν σε χρήση στην Αυλή, χωρίς να έχει τροποποιηθεί ποικίλως. Παρουσιάζεται ο λειτουργικός τύπος της επαρχίας της Bourges, που αποτυπώνει την παράδοση της Εκκλησίας του Mende, και άλλα αρχαία τυπικά, τα οποία επαναδομημένα χρησιμοποιούνται στην ρωμαϊκή τάξη. Στα χρόνια του πάπα Ιννοκεντίου(1484-1492) του 8ου υπήρχε ένα Αρχιερατικό βασιζόμενο στο παραπάνω αρχιερατικό για όλες τις επισκοπές της Λατινικής Εκκλησίας. Ο Agostino Patrizi Piccolomini, επίσκοπος της Pienza ετοίμασε μια έκδοση σε συνεργασία με τον Giovanni Burchardo που είχε υιοθετήσει το κείμενο του Durando. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε στην Ρώμη το 1485¹⁵³.

Ένα νέο Αρχιερατικό είναι αυτό που προκύπτει, σε μια εποχή πολύ σημαντική, από την αναθεώρηση του Αρχιερατικού του Κλήμεντος του 8^{ου} αι. Αυτό συνετέθη, ex quo in ecclesia Dei του 1596 και η επίσημη έκδοσή του παρουσιάζεται με τον τίτλο Pontificale Romanum. Η έκδοση ήταν επιτυχής στα χρόνια του Ουρβανού 1644 και του Βενεδίκτου του 14^{ου}, χωρίς να παρουσιάζει την φυσιογνωμία της δευτέρας εκδόσεως (του Ορβανού)¹⁵⁴.

Το τυπικό-τελετουργικό (rituale) οφείλει την γένεσή του στην πρακτική ανάγκη του κλήρου για την φροντίδα της ψυχής στην ενοριακή και μοναστική ζωή. Ο κλήρος απαραίτητα κατέχει την δυνατότητα μιας διαχείρισης του Ευχολογικού υλικού για την εξυπηρέτηση των αναγκών της κοινωνίας των πιστών . Η τάξη αυτού του τύπου του Ιερατικού αποτελεί περιεχόμενο του Ευχολογίου. Αλλά ο τόμος αυτός δεν είναι ένα βιβλίο μνημειακό αλλά χρηστικό. Σε πολλά τέτοια χρηστικά κείμενα υπάρχουν σημειώσεις από τα τέλη του 8ου αι. Κατά τον 9ο αι. υπάρχει μια συλλογή Αρχιερατικού στην χρήση του επισκόπου η οποία κατά τον 13^ο αι. αποτέλεσε Τυπικό για τους μοναχούς, αντίστοιχο προς εκείνο που χρησιμοποιείτο στο μοναστήρι του S. Floriano¹⁵⁵.

¹⁵². MARIO RIGHETTI, όπ. π., σ. 284.

¹⁵³. MARIO RIGHETTI, όπ. π., σ.σ. 284-286.

¹⁵⁴. MARIO RIGHETTI, όπ. π., σ.σ. 286-287 και A. G. MARTIMORT, όπ. π., σ. 69.

¹⁵⁵. MARIO RIGHETTI, όπ. π., σ. 287 και A. G. MARTIMORT, όπ. π., σ. 69.

Τα πρώτα τυπικά σε χρήση για τους κοσμικούς ιερείς ονομάζονται *Agenda Ordinarium*, *Manuale*, *Liber Agendorum*, και ομοιάζουν με τα βιβλία του 14ου αι. Τα λειτουργικά βιβλία του τέλους της βυζαντινής περιόδου είναι επίσημα και χαρακτηρίζονται από μια ενότητα, όπως είναι αυτό που προέρχεται από τον Άνσελμο επίσκοπο του Ermland (1250-1257) το *Agenda communis* και ένα από τον Enrico I, επίσκοπο του Breslau (1302-1319) και κατά κάποιο τρόπο συνθέτη του *Liber agendorum ecclesiae Wratislaviensis*¹⁵⁶.

Συνεχίζοντας την μελέτη των ευχολογικών κειμένων οφείλουμε να αναφερθούμε στο κλασσικό λατινικό απότμημα, το *Breviario*, ένα σημαντικό λειτουργικό κείμενο που χρησιμοποιείτο γενικευμένα και έφερε τον τίτλο *Breviarium fidei*, *breviarium canonum*. Η μορφή του αποτμήματος είναι του 11ου αι. και περιέχει στοιχεία από επίσημα κείμενα σύμφωνα με τον κανόνα και από μοναστικά στοιχεία που προήλθαν με μικρές παραλλαγές από την μοναστική λειτουργική πράξη. Ένας τύπος τέτοιου αποτμήματος είναι αυτό το οποίο χρησιμοποιείτο στην εκκλησία του Λατερανού κατά τον 12ο και 13ο αι. Επίσης στην Ιταλία κατά την περίοδο του Ιννοκεντίου III (1216) είναι σε χρήση το *Breviarium secundum consuetudinem Romanae Curiae*, ένα νέο λειτουργικό κείμενο¹⁵⁷.

B. Ανατολική Παράδοση.

Εκτός από τα Λατινικά λειτουργικά κείμενα, τα κείμενα της Ορθόδοξης Ανατολής και των κατά τόπους λειτουργικών κέντρων δεν είναι αμιγώς Ευχολογικά. Η πρώτη αμιγώς ευχολογική συλλογή της Ανατολή είναι αυτή του επισκόπου Σεραπίωνα Θμούεως. Ο Σεραπίωνας δημιούργησε μια πολύ σπουδαία συλλογή ευχών για τις θεολογικές σπουδές. Οι ευχές του χρονολογούνται γύρω στο 350μ. Χ. Το έργο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί το αρχαιότερο ευχολόγιο. Αν όμως το τοποθετήσουμε σε μια ορθότερη επιστημονική βάση τότε θα το ονομάζαμε Αρχιερατικό ή Επισκοπικό, αφού γράφτηκε, από την μια πλευρά, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του αρχιερέα και από την άλλη πλευρά περιλαμβάνει μόνο τριάντα ευχές. Ένα πάντως από τα πρώτα Ευχολόγια που γράφτηκαν είναι αυτό του επισκόπου Θμούεως Σεραπίωνα και για αυτό είναι υψίστης σπουδαιότητας για τις λειτουργικές μελέτες. Αποτελεί μάλιστα τον

¹⁵⁶. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ.σ. 288-289.

¹⁵⁷. MARIO RIGHETTI, *όπ. π.*, σ.σ. 289-291 και A. G. MARTIMORT, *όπ. π.*, σ. 68.

πρώτο μάρτυρα της γονυκλισίας πριν από την κοινωνία¹⁵⁸. Οι ευχές δεν φαίνεται να δημιουργήθηκαν αργότερα από το 350 μ. Χ. , αποτελούν την αρχαιότερη λειτουργική συλλογή, σε τόσο μεγάλη έκταση και καλύπτουν με συντομία το περιεχόμενο των Αποστολικών Διαταγών έναν αιώνα αργότερα. Είναι αιγυπτιακής προελεύσεως και συμπληρώνουν ένα χάσμα.

Είναι αξιοσημείωτο πόσα στοιχεία τα οποία βρίσκονται σε χρήση τον 4^ο αι. είναι συριακά, οι Κατηχήσεις του Κυρίλου, οι Αποστολικές Διαταγές, το Pilgrimage (Προσκυνηματικό Οδοιπορικό) της Σίλβια, και μια μεγάλη σειρά από αναφορές στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, πλήθος από στοιχεία, αρκετά σημαντικά. Αλλά στην Αίγυπτο εκτός από κάποιες πολύ χαρακτηριστικές αναφορές σε συγγραφείς, όπως ο Αγ. Αθανάσιος και ο Δίδυμος ο Τυφλός, δεν υπάρχει, μέχρι αυτό το χρονικό σημείο, τίποτα παρά αυτό που ονομάζεται Αιγυπτιακή Εκκλησιαστική Τάξη, η οποία είναι αρκετά ανεπαρκής και αβέβαιης χρονολογίας καθώς και αμφίσημης ερμηνείας.

Το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως περιλαμβάνει 30 ευχές, καθώς είναι γνωστό:

1. Εὐχή προσφόρου Σεραπίωνος ἐπισκόπου.
2. Μετά τήν εὐχήν ἢ κλάσις καί ἐν τῇ κλάσει εὐχή.
3. Μετά τό διαδοῦναι τήν κλάσιν τοῖς κληρικοῖς χειροθεσία λαοῦ.
4. Μετά τήν διάδοσιν τοῦ λαοῦ εὐχή.
5. Εὐχή περί τῶν προσφερομένων ἐλαίων καί ὑδάτων.
6. Χειροθεσία μετά τήν εὐλογίαν τοῦ ὕδατος καί τοῦ ἐλαίου.
7. Ἁγιασμός ὑδάτων.
8. Εὐχή ὑπέρ βαπτιζομένων.
9. Μετά τήν ἀποταγήν εὐχή.
10. Μετά τήν ἀνάληψιν εὐχή.
11. Μετά τό βαπτισθῆναι καί ἀνελθεῖν εὐχή.
12. Χειροθεσία καταστάσεως διακόνων.
13. Χειροθεσία καταστάσεως πρεσβυτέρων.
14. Χειροθεσία καταστάσεως ἐπισκόπου.
15. Προσευχή Σεραπίωνος ἐπικόπου Θμούεως.
16. Εὐχή εἰς τό ἄλειμα τῶν βαπτιζομένων.
17. Εὐχή εἰς το ἔλαιον νοσοῦντων ἢ εἰς ἄρτον ἢ εἰς ὕδωρ.
18. Εὐχή περί τεθνεῶτος καί ἐκκομιζομένου.
19. Εὐχή πρώτη Κυριακῆς.
20. Μετά τό ἀναστῆναι ἀπό τῆς ὀμιλίας εὐχή.
21. Εὐχή ὑπέρ τῶν κατηχομένων.
22. Εὐχή περί νοσοῦντων.

¹⁵⁸ R. TAFT, *The precommunion Rites* [Orientalia Christiana Analecta 261], τ. 5., Pontificio Istituto Orientale, Roma 2000, σ. 60.

23. Εὐχή ὑπέρ καρποφορίας.
24. Εὐχή περὶ τῆς ἐκκλησίας.
25. Εὐχή ὑπέρ ἐπισκόπου καὶ τῆς ἐκκλησίας.
26. Εὐχή γονυκλισίας.
27. Εὐχή ὑπέρ λαοῦ.
28. Χειροθεσία κατηχουμένων.
29. Χειροθεσία λαϊκῶν.
30. Χειροθεσία νοσούντων.

«Πᾶσαι αὗται εὐχαὶ ἐπιτελοῦνται πρό τῆς εὐχῆς τοῦ προσφόρου».

Από αυτό το κείμενο αντιλαμβανόμαστε ότι η συλλογή των ευχών δεν είναι τοποθετημένη με μια συγκεκριμένη σειρά-τάξη. Τα στοιχεία από τις πολλαπλές ιεροτελεστίες είναι διεσπαρμένα πάνω και κάτω, και εμφανίζονται σε ομάδες ευχών των οποίων η τάξη δεν είναι αντίστοιχη πρὸς την λατρευτική πράξη. Το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος περιλαμβάνει την Λειτουργία 1-6, 19-30, την Βαπτισματική τάξη και την Αποδοχή 7-11, 15, 16, την Χειροτονία 12-14, το Χρίσμα για του αρρώστους, 17, Την ταφή των νεκρῶν 18.

Από το 500 και στο εξής δημιουργούνται έργα λειτουργικής ερμηνείας, καθώς έχει καταστεί δυσκατάληπτος η λειτουργική γλώσσα. Αποτελούν συστηματικές εκθέσεις, θεωρητική εμνημία και περιγραφή της ὅλης λειτουργίας.

Ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης στο «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας» ερμηνεύει τις τελετές της ιερᾶς λειτουργίας, το βάπτισμα, το χρίσμα, την καθαγίαση του ελαίου και την ιεροσύνη. Στην Δύση η ερμηνευτική ἀνάγκη καθίσταται μεγαλύτερη ἐξ αἰτίας της επικρατήσεως της ελληνικῆς γλώσσας. Ο Ισίδωρος Σεβίλλης (636) στο «De ecclesiasticis officiis ad Fulgentium» εξηγεί την γαλλικανική λειτουργία παραδίδοντας ἓνα χρήσιμο βοήθημα για τον καθαρισμό των μελλόντων κληρικῶν. Καθώς και ο Γερμανός των Παρισίων (576) με το αποδιδόμενο σε αὐτόν «Expositio brevis antique liturgiae gallicanae»¹⁵⁹.

Κατὰ τους μετέπειτα αἰῶνες η λειτουργική συγγραφή εστιάζεται στην καταγραφή και στην ερμηνεία των ἐν τῇ θεῷ λειτουργία τελουμένων.

«Μυσταγωγία» Μαξίμου του Ομολογητοῦ (663)¹⁶⁰: αποδιδόμενη στον Γερμανό Κων/πόλεως (773) «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία»¹⁶¹. Η «Ἐρμηνεία τῆς Θεῆας λειτουργίας τῶν προηγιασμένων» του Θεοδώρου Στουδίτου (826)¹⁶². Θεοδώρου Ανδίδων «Προθεωρία περὶ τῶν ἐν

¹⁵⁹ Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, *Εισαγωγή εἰς τὴν λειτουργικὴν καὶ τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς*, ἐκδόσεις Ν.Ζατάνου, Θεσσαλονίκη 1950, σ.σ. 19-20.

¹⁶⁰ *Μυσταγωγία*, PG 91, 657-718.

¹⁶¹ *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*, PG 98, 383-454.

¹⁶² *Ἐρμηνεία τῆς Θεῆας λειτουργίας τῶν προηγιασμένων*, PG 99, σ.σ. 1688-1689.

τῆς θείας λειτουργίας γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων»¹⁶³. Του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Σωφρονίου (638) «Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων»¹⁶⁴. Καὶ τέλος ἡ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας» ἀπὸ τον Νικόλαο Καβάσιλα¹⁶⁵.

Πλούσια ευχολογικὴ παραγωγή ὑπάρχει κατὰ τους μετέπειτα αἰῶνες, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τα χειρόγραφα που βρέθηκαν σε διάφορες μονές. Το χειρόγραφο Νο 973, το οποίο βρίσκεται σήμερα στὴν Μ. Αγ. Αικατερίνης Σινά καὶ περιλαμβάνει τὴν Λειτουργία του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, του Μ. Βασιλείου, τὴν Προηγιασμένη τῆς Μ. Τεσσαρακοστής, ἀκολουθίες του Ὁρθρου καὶ του Ἐσπερινού, του ὕδατος των Θεοφανίων, τάξη καὶ ἀκολουθία του αγίου ελαίου, διάφορες ευχές. Καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς ἰδίας βιβλιοθήκης, τα Νο 962, 961, 959, εἶναι ευχολόγια. Ἀυτὰ μαζί με τα χειρόγραφα τῆς Ι. Μ. Αγ. Παντελεήμονος Αγ. Ὁρους μας τα παραδίδει ο Α. Dmitrievskij στὸν δεύτερο τόμο του ἔργου του. Ἄλλα χειρόγραφα, τα οποία βρίσκονται στὴν βιβλιοθήκη τῆς Ι.Μ. Εσφιγμένου Αγίου Ὁρους, Ι. Μ. Φιλοθέου, Ι. Μ. Διονυσίου, Ι. Μ. Σάββα του Ἁγιασμένου, πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη Ἱεροσολύμων, γράφτηκαν μεταξύ του 10^{ου} καὶ 15^{ου} αἰ¹⁶⁶.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη, ἱστορικὰ, λήξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης (1429) μας παραδίδει ἓνα σύγγραμμα στὸ οποίο ενδιατρίβει στα λειτουργικὰ ζητήματα: Περί των ιερῶν τελετῶν, Περί τῆς ιερᾶς τελετῆς του αγίου μύρου, Περί τῆς ιερᾶς λειτουργίας, Περί του αγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, Περί των ιερῶν χειροτονιῶν, Περί τῆς μετανοίας, Περί του τιμίου νομίμου γάμου, Περί τῆς ιερᾶς τελετῆς του αγίου ελαίου, δηλ. του ευχελαίου, Περί τῆς θείας προσευχῆς, Περί του τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ιερᾶς τάξεως τῆς κηδείας, Περί του θείου ναοῦ καὶ των ἐν αὐτῷ ιερῶν τε καὶ περὶ διακόνων, ἀρχιερέων τε καὶ των ιερῶν στολῶν¹⁶⁷.

Υψίστης σημασίας εἶναι ἡ ευχολογικὴ παραγωγή του Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἡ οποία δὲν πηγάζει ἀπὸ μια ἐρασιτεχνικὴ καὶ ἀνευ σκοποῦ συγγραφικὴ δραστηριότητα ἀλλὰ ἀπὸ βασικὲς λειτουργικὲς ἀνάγκες τις οποίες προσπαθεῖ νὰ καλύψει. Οἱ Ευχές περιλαμβάνονται στὸν κώδικα 2065 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (κώδιξ Β), ο οποίος προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ συλλογὴ του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης καὶ περιέχει ἀκέφαλο Ευχολόγιο που ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μέση περίπου τῆς

¹⁶³. Προθεωρία περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων» PG 140, 417-468.

¹⁶⁴. Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων, PG, 87, 981-1002.

¹⁶⁵ Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας, Βλ. PG 150, 368-492.

¹⁶⁶. ¹⁶⁶. Α. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskich Rukopisej (Ευχολόγια)*, τ.2, Kiev 1901, Georg. Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965, σ σ. 83-127, 175, 188, 295.,

¹⁶⁷. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, ὄπ. π., σ. 21.

ακολουθίας της γονυκλισίας της αγίας Πεντηκοστής και συγκεκριμένα από την φράση «ὅτι ἐν σοί πάντων (τό) κράτος καί ἐν τῇ χειρὶ σου κατέχεις τὰ πέρατα...», «τῆς πρώτης εὐχῆς (Ἡ ἀενάως βρούουσα.....) τῆς σημερινῆς τρίτης στάσεως τῶν εὐχῶν αὐτῆς»¹⁶⁸.

Στο αφιερωματικό σημείωμα του κώδικα αναφέρεται ότι γράφτηκε αυτός «σπουδῆ» και «ἐξόδω» του Συμεών, κατά συνέπεια είναι σύγχρονος αυτού και αφιερώθη από τον ίδιο στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Το περιεχόμενο του κώδικος χωρίζεται σε δύο τμήματα, το πρώτο μέρος έχει ως βάση το Ευχολόγιο της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς φαίνεται και από την σημείωση στο φύλλο 68r. «Ἐως ὧδε τὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ Εὐχολογίου». Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει 23 ευχές του Συμεών Θεσσαλονίκης και αποτελούν δική του συλλογή παρατιθέμενες χωρίς κάποια λογική αλληλουχία αλλά κατά χρονολογική σειρά. Οι πρώτες 15 αποτελούν την αρχική συλλογή και είναι γραμμένες ιδιοχείρως, ενώ οι επόμενες σώζονται από το χέρι κάποιου γραφέα¹⁶⁹.

Οι ευχές του Συμεών κατά την σειρά του κώδικος Β είναι οι εξής:

1. Εὐχή ρηθεῖσα ἐν τῇ λιτῇ τοῦ Εὐγγελισμοῦ πρό τῶν πυλῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου. Δέσποτα, ὁ βραχίων, ὁ χαρακτήρ, ἡ δεξιὰ τοῦ Ὑψίστου, ὁ Λόγος, ἡ Σοφία, ἡ Δύναμις....
2. Εὐχή ρηθεῖσα ἐν τῇ λιτῇ τῶν Βαΐων πρό τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ μετά το Κύριε ἐλέησον. Ὑμνοῦμέν σε, προάναρχε Λόγε τοῦ Πατρός, τον ἀπερίγραπτον τῇ Θεότητι καί περιγραφὴν δεξάμενον δι' ἡμᾶς
3. Εὐχή ἑτέρα ἐν τῇ αὐτῇ ἑορτῇ ἐν τῷ τέλει τῆς λιτῆς. Εὐλογημένος εἶ ὁ Υἱός τοῦ ζῶντος Πατρός....
4. Εὐχή ρηθεῖσα μετά τόν Νιπτῆρα καί τό Εὐγγέλιον. Τίς λαλήσει τάς δυναστείας σου, Κύριε, ἀκουστάς ποιήσει πάσας τάς αἰνέσεις σου...
5. Εὐχή ἐπί τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ Θείου ναοῦ τοῦ μεγάλου ἐν μάρτυσι Δημητρίου. Ὁ ὢν καί ὁ ἦν, ὁ ἐρχόμενος παντοκράτωρ, μονογενές, Υἱέ Θεοῦ παντοκράτορας...
6. Εὐχή ἐπί σεισμῶ καί ἀρχμῶ καί λιμῶ (λοιμῶ κῶδ. Ν) καί πάση ἄλλη κακώσει. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ παντοκράτορ, ὁ Θεός τῶν ἀγγέλων, ὁ βασιλεύς τῶν ἀγίων, ὁ κτίστης τοῦ σύμπαντος....
7. Εὐχή ὑπέρ τῶν βασιλέων λεγομένη. Κύριε ὁ Δεσπότης τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς, ὁ τῶν αἰώνων βασιλεύς τε καί ποιητής...
8. Εὐχή ἐν ἀρχμῶ λεγομένη. Φιλάνθρωπε καί φιλάγαθε Κύριε, ὁ τῶ παντοδυνάμω σου Λόγω καί τῷ ζωοποιῶ Πνεύματι...
9. Εὐχή ἐξομολογήσεως καί αἰτήσεως λεγομένη ἐπί σεισμῶ καί ἀρχμῶ καί ἐθνῶν ἐπιδρομῇ καί πάση αἰτήσῃ. Πολυέλεε καί μακρόθυμε Κύριε·

¹⁶⁸. I.M.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Το Λειτουργικόν ἔργον του Συμεών Θεσσαλονίκης*(Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς Θείας Λατρείας) [Μελέται Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν 84 ΙΜΧΑ], Θεσσαλονίκη 1966, σ σ. 48-49.

¹⁶⁹. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ὄπ. π.*, σ σ.48-49.

ιδού καί πάλιν οί ασύνετοι ήμεις παιδείαν άπειλής σου δικαίας δεξάμενοι...

10. Εύχή λεγομένη επί αυχμῶ καί λιμῶ καί έθνῶν έπιδρομῆ. Κύριε, Θεέ άγαθέ, προσκυνητέ, υπερούμνητε, δεδοξασμένον τό όνομά σου...

11. Εύχή έξομολογήσεως λεγομένη εις πᾶσαν αίτησιν. Κύριε ποιητά ουρανοῦ καί γῆς, ό μόνος αναμάρτητος, πάριδε τάς άνομίας ήμῶν...¹⁷⁰.

12. Εύχή επί τοίς έγκαινίοις του Θείου ναοῦ τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς Άχειροποιητου. Λέγεται δέ καί πρό τῶν πυλῶν του ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ήνίκα μετά λιτανείας εισέρχεται ό αρχιερεύς, υπαλλάσσων μικρόν τα τῶν έγκαινίων ρήματα. Χαίρε κεχαριτωμένη ό Κύριος μετά σου, ή άϊδιος χαρά, ής την γῆν πᾶσαν έπλησας...

13. Εύχή εις τήν υπεραγίαν Θεοτόκον έν τῆ λιτῆ λεγομένη. Αγιωτέρα τῶν άγγέλων, ένδοξοτέρα τῶν αρχαγγέλων, θρόνων τιμιωτέρα, κυριοτήτων υπερέτερα...

14. Εύχή εις τήν υπεραγίαν Θεοτόκον επί πάσει αίτήσει. Κεχαριτωμένη, εύλογημένη, υπέρ πᾶσαν τετιμημένη την κτίσιν, φῶς τῶν άγγέλων...

15. Εύχή λεγομένη επί τῆ του θανάτου πληγῆ. Άφθαρτε, άθάνατε, αναλλοιώτε Κύριε, ό Πατήρ του Κυρίου ήμῶν Ιησοῦ Χριστου...

16. Εύχή εις έπιδρομήν έθνῶν καί πᾶσαν αίτησιν, "Υψιστε Κύριε, Θεέ παντοκράτωρ, άγιε, προσκυνητέ, παντοδύναμε, ό Πατήρ του Κυρίου ήμῶν Ιησοῦ Χριστου...

17. Εύχή κατά τήν άγίαν Πεντηκοστήν εις τό άγιον Πνεῦμα έν τῆ δευτέρα γονυκλισία λεγομένη μετά τό Κύριε ό Θεός ήμῶν ό τήν σήν ειρήνην. Άγαθέ καί άγαθότητος πηγῆ, άγιε καί άγιασμοῦ χορηγέ, ζωή καί του ζῆν τοίς ζῶσι παραίτιε...

18. Εύχή λεγομένη έν τῆ λιτῆ εις τόν έν Τριάδι Θεόν ήμῶν. Άναρχε, αιώνιε, Δέσποτα Θεέ, Πάτερ πανάγιε, παντοκράτωρ, μετά του ζῶντος καί άγαθου Λόγου σου...

19. Εύχή εις τήν υπεραγίαν Θεοτόκον επί πάση αίτήσει. Χαίρε κεχαριτωμένη ό Κύριος μετά σου, ό Υίός του ζῶντος Θεου...

20. Εύχή εις τόν Κύριον ήμῶν Ιησοῦν Χριστόν επί πάση δεήσει. Κύριε Ιησοῦ Χριστέ, μονογενές Υίέ του Θεου καί Λόγε, ή ζῶσα Σοφία...

21. Εύχή επί τῆ μνήμη τῶν έγκαινίων του θείου ναοῦ του Θεου καί Λόγου, τῆς άγίας Σοφίας. Κύριε ό Θεός ήμῶν, ό τήν γῆν μέν κατ' αρχάς θεμελιώσας, έργα δέ χειρῶν σου δείξας τούς ουρανοῦς...

22. Εύχή λεγομένη εις τήν είσοδον τῆς άγίας Τεσσαρακοστῆς. Πολυέλεε Κύριε, ό φύσει μόνος άγαθός, ό φιλανθρωπία καί μακροθυμία πάση...

23. (Εύχή εις τήν ανάμνησιν τῶν έγκαινίων). (Ο Θεός καί) Πατήρ του Κυρίου ήμῶν Ιησοῦ Χριστου, ό διά τῆς θεοφόρου σαρκός, ήν επί σωτηρία καί ανακλήσει του τῶν ανθρώπων γένους...

¹⁷⁰. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σ σ.51-58.

24. Εὐχή κατά ἐθνικῶν πολεμίων ἐν παντί καιρῷ ἀναγκαία τῆς αὐτῶν ἐπιθέσεως. Πάτερ, Υἱέ καί Πνεῦμα ἅγιον, ὁ μόνος ἐν Τριάδι Θεός, ὁ ἀγαθός, ὁ ἐλεήμων, ὁ χρηστός καί ἐπιεικής...¹⁷¹.

25. Εὐχή συγχωρητική ὑπέρ τινων ἀδελφῶν μετὰ θάνατον ὑπό ἀφορισμῶν εὐρεθέντων (δεδεμένων). Ὁ ἀγαθός καί ἐλεήμων Θεός, ὁ τοῦ ἀγαθοῦ καί ἐλεήμονος Πατρός συναΐδιος Λόγος, ὁ φιλόανθρωπος...¹⁷².

Οἱ δύο τελευταίες εὐχές δεν σώζονται στον κώδικα Β της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης. Για την εὐχή 24, κώδικας-πηγή εἶναι αὐτός της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης Αυστρίας Vindob. Theol. Gr.218 του 16^{ου} αἰ. και για την 25, οἱ κώδικες Γ(Αγίου Παύλου 22), Δ(Βατοπεδίου 995), Ε (Γρηγορίου 83), Η (Κουλτουμουσίου 269), Θ (Λαύρας Θ 81), Κ (Παντελεήμονος 497) και (Παντοκράτορος 68). Πριν ἀπό την τελευταία εὐχή, ὑπάρχει Διάταξη η οποία καθορίζει το τυπικό της ἐπιμνημοσύνου ἀκολουθίας, κατὰ την οποία ἀναγιγνωσκόταν η εὐχή. Η Διάταξη καθὼς φαίνεται δεν ἀνήκει στον Συμεὼν ἀλλὰ μόνο η εὐχή. Με αὐτή την εὐχή καλύπτει την ἐμφανὴ ἔλλειψη ἐιδικῆς εὐχῆς σε μη διαλυθέντας νεκρούς¹⁷³.

Ἔτσι συμπληρώνεται το εὐχολογικὸ ἔργο του Συμεὼν το οποίο περιλαμβάνει 25 εὐχές συνολικά. Ἐξί εὐχές προορίζονται για εορτές, λιτανεῖες και τελετές(1,2,3,4,17). Τέσσερις για ἀναμνήσεις ἐγκαινίων ναῶν(5,12,21, και 23). Ἐπτὰ για θεομηνίες ἢ βαρβαρικές ἐπιδρομές(6,8,9,10,15,16, και η πρώτη του κώδικος Ν), μία ὑπὲρ βασιλέων(7), μία ἐξομολογήσεως(11), μία συγχωρητική (η οποία περιλαμβάνεται στους ἀγιορειτικούς κώδικες), μία πρὸς τον ἐν Τριάδι Θεό(18), μία πρὸς τον Χριστό(20) και τρεῖς πρὸς την Θεοτόκο (13,14 και 19).

Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐπιζητοῦσε πάντοτε την ἀκρίβεια στην ἐκφραση και την κατάλληλη εὐχή για την κάθε περίσταση, γι' αὐτό και δεν ἀρκοῦνταν στην χρήση παρεμφερῶν εὐχῶν. Ἔτσι προήλθαν ολόκληρες σειρές εὐχῶν. Ἐπίσης συνέγραψε δυο εὐχές για την λιτανεία την Κυριακῆς των Βαΐων, τέσσερις εὐχές για την ἀκολουθία της κατ' ἔτος ἀναμνήσεως των ἐγκαινίων, τρεῖς ἐιδικές για τους τρεῖς μεγάλους ναοὺς της Θεσσαλονίκης, Ἅγιο Δημήτριο, Ἀχειροποίητο, Ἀγία Σοφία, και μία γενική για τους υπολοίπους. Εὐχές στις λιτές, με τις οποίες ζητεῖται η ἀποτροπὴ ἐπιδρομῶν ἐχθρῶν, θανατικῶν, λιμῶν, σεισμῶν, αὐχμῶν.

Ὁ ιεράρχης με το πλούσιο εὐχολογικὸ και ὑμνογραφικὸ ἔργο μερίμνησε για την συμπλήρωση ἐλλιπῶν ἀκολουθιῶν, εὐχή στην λιτή του Ευαγγελισμοῦ, στον Νιπτῆρα, στην Πεντηκοστήν και στην εἴσοδον της Τεσσαρακοστῆς. Ὡς καλὸς ποιμένας δεν μένει ἀπαθῆς στον πόνο και στις ἀγωνίες του ποιμνίου του, ἀλλὰ σπεύδει να γίνει ο πνευματικὸς ἀγωγός,

¹⁷¹. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὀπ. π., σ σ.58—66.

¹⁷². I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὀπ. π., σ.67.

¹⁷³. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὀπ. π., σ σ.50-51.

ώστε με τις ευχές να τις αναφέρει στον Θεό του και να επέλθει η
θεραπεία¹⁷⁴.

¹⁷⁴. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σ σ. 160-161.

2. Τόποι παραγωγής ευχολογικού υλικού.

Η διαδικασία γραφής ενός κειμένου, ακολούθησε την γενικότερη εξέλιξη όλων των επιστημών, καθώς και την εξέλιξη των οργάνων γραφής και των γραφικών υλών.

Στην αρχαιότητα χρησιμοποιήθηκαν σκληρές ύλες, όπως η πέτρα, το ξύλο, το μέταλλο, το ελαφαντόδοντο, ο πηλός. Εκεί χαράσσονταν αναθηματικές επιγραφές, επιτύμβιες στήλες ή τα επίσημα έγγραφα του κράτους. Στην καθημερινή τους ζωή έγραφαν σε φύλλα από δέντρα και φυτά. Οι Λατίνοι έγραφαν επάνω σε κηρωμένες πλάκες. Όργανα γραφής ήταν η σμίλη, η γλυφίδα και ο χρωστήρας. Στην κλασσική εποχή ο στύλος ή το γραφείον. Αργότερα με την έλευση του παπύρου και της περιγραμμένης χρησιμοποιείτο η κάλαμος ή η γραφίς για την γραφή με μελάνι και αργότερα η πένα από φτερό χήνας ή άλλου πουλιού¹⁷⁵.

Η γραφή ή αναπαραγωγή ενός χειρογράφου κειμένου ήταν έργο των αντιγραφών, οι οποίοι έπρεπε να επιδιώκουν να γράφουν με σαφήνεια και απλότητα. Η αντιγραφή γινόταν είτε καθ' υπαγόρευση, είτε με ανάγνωση ενός άλλου χειρογράφου. Όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη μερικές αισθητικές προϋποθέσεις, να τηρούν δηλ. τις ανάλογες αποστάσεις, τις αναλογίες στα διάφορα μέρη του χειρογράφου, την ομοιομορφία και την ευθυγράμμιση των γραμμών, ώστε να έχει το κείμενο αρμονική και κομψή εμφάνιση. Η αντιγραφή ενός βιβλίου θεωρείτο μια πολύ σοβαρή υπόθεση, σε μια εποχή, που η παραγωγή χειρογράφων αποτελούσε μια επικερδή επιχείρηση. Οι ειδικά καταρτισμένοι αντιγραφείς εργάζονταν στα αντιγραφικά εργαστήρια ή βιβλιογραφικά εργαστήρια τα λεγόμενα **scriptoria**. Αυτά ακολουθούσαν αυστηρούς κανόνες, μια μέθοδο και μια συγκεκριμένη παράδοση, με αποτέλεσμα να έχουν μικρά περιθώρια πρωτοβουλίας και να εκλείπει ο προσωπικός χαρακτήρας του αντιγραφέα¹⁷⁶.

Ένα χειρόγραφο μπορεί να έχει γραφτεί οπουδήποτε, τα βιβλιογραφικά σημειώματα που μας άφησαν μερικοί αντιγραφείς μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τον τόπο δημιουργίας ενός αριθμού κωδίκων, να γνωρίσουμε μερικά αρχαία αντιγραφικά εργαστήρια και να ανακαλύψουμε ποιους δρόμους ακολούθησαν τα κείμενα¹⁷⁷.

Από πολύ νωρίς, πιθανότατα κατά την κλασσική εποχή δημιουργήθηκε αντιγραφικό εργαστήριο στην Αλεξάνδρεια ή στην Αίγυπτο. Αυτό

¹⁷⁵. ELPIDIO MIONI, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μτφ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1979, σ σ. 25-43.

¹⁷⁶. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ. 60.

¹⁷⁷. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ. 137 .

αποκαλύπτεται από την ανάπτυξη της μεγαλογράμματης γραφής κοπτικού τύπου. Καθώς φαίνεται αυτά λειτουργούσαν και τα χρόνια πριν από την αραβική κατάκτηση(6^{ος}-7^{ος})¹⁷⁸.

Κατά τον 3^ο αι.μ.Χ.,δηλ. στα χρόνια του Ωριγένους και του Ευσεβίου, στην Καισάρεια της Παλαιστίνης άκμασε μια άλλη σχολή. Παρόμοια εργαστήρια λειτούργησαν κατά την βυζαντινή περίοδο 8^{ος} -9^{ος} α.ι. στην Κωνσταντινούπολη. Ένα από τα μεγαλύτερα αντιγραφικά εργαστήρια ήταν αυτό της Μονής Στουδίου, όπου οι μοναχοί υπό την αυστηρή επίβλεψη του Θεοδώρου του Στουδίτου αντέγραφαν έργα των Πατέρων της Εκκλησίας. Ο ίδιος ώριζε βαριά επιτίμια σε όποιον παρέβαινε τους κανόνες του εργαστηρίου, ξηροφαγία, γονυκλισίες, απομόνωση σε κελί¹⁷⁹.

Ο Αρέθας διάκονος από την Πάτρα και μετέπειτα μητροπολίτης Καισαρείας δημιούργησε αντιγραφικό εργαστήριο και υπό την σκέπη του αντιγράφηκαν κλασσικοί συγγραφείς όπως ο Πλάτων (της Οξφόρδης), ο Ευκλείδης, ο Λουκιανός και το Όργανον του Αριστοτέλους. Μερικά χειρόγραφα περιέχουν δικές του αυτόγραφες σημειώσεις¹⁸⁰.

Τα καλλιγραφεία κατά την Βυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι λειτούργησαν κυρίως στα μεγάλα μοναστικά κέντρα, ωστόσο υπήρξαν και εργαστήρια που λειτουργούσαν ανεξάρτητα ή σε συνεργασία με αυτά. Δεν έλειπαν φυσικά και τα αυτοκρατορικά βιβλιογραφικά εργαστήρια. Τον 10^ο αι. το αυτοκρατορικό βιβλιογραφικό κέντρο λειτουργούσε υπό την επίβλεψη του Κωνσταντίνου του Ζ' του Πορφυρογέννητου. Έπειτα από μισό αιώνα και πάλι στην Κωνσταντινούπολη άκμασε το εργαστήριο του μοναχού Εφραίμ, στο οποίο με βεβαιότητα αντιγράφηκαν οι κώδικες Marcianus gr. 201(Αριστοτέλης), οι αθωνικοί της Λάυρας B64 (Πραξαπόστολος) και Βατοπεδίου 949(Ευαγγέλιο). Οι κώδικες της σχολής αυτής φτάνουν τους πενήντα σε αριθμό, περιέχουν τα έργα των ελλήνων συγγραφέων (Θουκιδίδου, Πολυβίου, Λουκιανού και Αππιανού) και διακρίνονται γιατί έχουν την αρίθμηση στην κάτω εσωτερική γωνία του πρώτου και του τελευταίου φύλλου κάθε τετραδίου και ένα μικρό σταυρό στην επάνω εσωτερική γωνία στο recto του πρώτου φύλλου. Στο εργαστήριο της Μονής Στουδίου, πάλι, σημειώνουν στην άνω ώα του recto του πρώτου φύλλου κάθε τετραδίου δύο ή τρεις σταυρούς¹⁸¹.

Ανάλογα διακριτικά χαρακτηριστικά έχουν τρεις κώδικες της Μονής Ευεργέτιδος, τα Messan.gr. 71, Paris gr. 581, Marc. Gr. 71, τα οποία φέρουν στήλες πλάτους 8 εκατοστών χωριζόμενες από διαστήματα 2,4εκ. Ο J. Irigoien εντόπισε στην Κων/πολη βιβλιογραφικό εργαστήριο, το οποίο

¹⁷⁸. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βυζαντινή Βιβλιολογία ή Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας*, τ. Α', Κομοτηνή 2001, σ.107.

¹⁷⁹. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ. 137, και Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *όπ. π.*, σ. 108.

¹⁸⁰. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ. 138.

¹⁸¹. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ. 138.

παρήγαγε χειρόγραφα αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών ιστορικών γραμμένα σε 4 και 32 σειρές¹⁸².

Μεταγενέστερα του 8^{ου} και 9^{ου} αι. είναι τα εργαστήρια της Μονής του Προδρόμου Πέτρας και της Παναγίας των Οδηγών στην Κων/πολη, του 14^{ου} αι. στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη, του 15^{ου} αι. στο Άγιο Όρος στη Μονή Μεγίστης Λαύρας, του Σινά(στην Μονή Αγίας Αικατερίνης), της Κύπρου, της ασιατικής επαρχίας του Οψικίου(Βιθυνία) και της Παλαιστίνης¹⁸³.

Σπουδαίο έργο επιτελούσαν και τα εργαστήρια της Κάτω Ιταλίας, στο Λάτιο της Κρυπτοφέρρης, στο Σαλέρνο και στην Κάπουα της Καμπανίας, περιοχή του Τάραντα (Otranto), στο Ροσάνο, στο Ρήγιο, στις μονές της Καλαβρίας, στο Παλέρμο και στην Μεσσήνη. Σε όλα αυτά τα μέρη από τον 10^ο και 15^ο αι. αντιγράφηκαν κώδικες θρησκευτικού περιεχομένου αλλά και έργα μεγάλων κλασσικών συγγραφέων. Στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Μεσσήνης υπάρχει πλήθος κοσμικών και θρησκευτικών χειρογράφων με αρχαιότερα αυτά που αντιγράφηκαν στην Μονή του Σωτήρος της Μεσσήνης. Στο Πατήριον, στην Μονή του Ροσάνο της Καλαβρίας, η οποία ιδρύθηκε το 1103, βρίσκονταν σύμφωνα με μαρτυρίες, μέχρι το 1500, 160 χειρόγραφα. Στην ονομαστή σχολή του Αγίου Νικολάου των Κασούλων, στον Τάραντα, ο Βησαρίων ανακάλυψε τα Μεθ' Όμηρον. Στη βιβλιοθήκη της Μεσσήνης βρίσκεται σήμερα ένα πλήθος αρχαίων χειρογράφων κειμένων¹⁸⁴.

Οι κώδικες αυτοί φέρουν τα δικά τους χαρακτηριστικά, η περιγραμμή είναι κακής ποιότητας, τα γράμματα δεν είναι ομοιόμορφα, το μελάνι βαθύχρωμο και απλωμένο, επίτιπλα άτεχνα και με ζωηρά χρώματα, αρχικά γράμματα ζωόμορφα και τίτλους ζωγραφισμένους με κίτρινο χρωστήρα. Κατά τα τέλη του 15^{ου} αι. ο ελληνικός μοναχισμός στην Ιταλία άρχισε να παρακμάζει και οι κώδικες πέρασαν στην παπική βιβλιοθήκη και σε άλλες βιβλιοθήκες ηγεμόνων. Ένας αριθμός παρέμεινε στην Κρυπτοφέρρη και στην Μεσσήνη, ενώ κάποιοι άλλοι μεταφέρθηκαν σε βιβλιοθήκες του Παρισίου και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και έτσι διαδόθηκε ο κλασσικός πολιτισμός¹⁸⁵.

Τα ελληνικά χειρόγραφα με το πέρασμα των ετών συγκεντρώθηκαν στις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες. Σήμερα η μεγαλύτερη συλλογή φυλλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισίου, δεύτερη έρχεται η Βατικανή βιβλιοθήκη με πάνω από 4.500 ελληνικά χειρόγραφα. Πάνω από 1000 ελληνικά χειρόγραφα περιλαμβάνουν η Λαυρεντιανή της Φλωρεντίας, η Αμβροσιανή του Μιλάνου, η Μαρκιανή της Βενετίας.

¹⁸². ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, όπ. π., σ.109.

¹⁸³. ELPIDIO MIONI, όπ. π., σ. 138. και ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, όπ. π., σ.107.

¹⁸⁴. ELPIDIO MIONI, όπ. π., σ. 138.

¹⁸⁵. ELPIDIO MIONI, όπ. π., σ. 139.

Αξιόλογες συλλογές βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, στην Οξφόρδη, στη Βιέννη, στο Βερολίνο, στο Μόναχο, στο Εσκοριάλ, στη Νεάπολη, στη Μεσσήνη, στην Αθήνα, στην Πάτμο, στην Κωνσταντινούπολη, στα Ιεροσόλυμα, στο Άγιο Όρος και στο Σινά¹⁸⁶.

Το κάθε χειρόγραφο έχει την δική του ιστορία, ταξίδεψε σε διάφορες τοποθεσίες μέχρι να καταλήξει σε κάποια βιβλιοθήκη. Τα βιβλιογραφικά και κτητορικά σημειώματα συμβάλλουν ιδιαίτερα στον καθορισμό της προελεύσεως του χειρογράφου καθώς και οι ουμανιστικοί και προουμανιστικοί κατάλογοι των αρχαίων βιβλιοθηκών. Η γραφή του χειρογράφου αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο για την γεωγραφική και χρονολογική τοποθέτηση του χειρογράφου. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του χειρογράφου, στις διάφορες μορφές της διακόσμησης, στο υλικό της γραφής, στο σχήμα, στην δίπλωση των φύλλων, στις ραβδώσεις και στις υδάτινες γραμμές, στη χαράκωση των σελίδων, στα ειδικά σημεία, όπως οι σταυροί και οι αστερίσκοι, στην συγκρότηση των τετραδίων και στον τρόπο αριθμησής τους. Με αυτήν την παρατήρηση μπορούμε να διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά του κάθε κέντρου αντιγραφής και να τα ομαδοποιήσουμε. Μπορούμε να ορίσουμε τον τόπο καταγωγής των κωδίκων που συγκενρώθηκαν από τους Μεδίκους στην Φλωρεντία, κατά τα τέλη του ουμανισμού και τις αρχές της Αναγέννησης. Ή να καταβάλουμε προσπάθεια για να ανακαλύψουμε ποιους δρόμους ακολούθησαν για να φτάσουν στα χέρια μας τα ελληνικά χειρόγραφα που ο καρδινάλιος Βησαρίων δώρισε το 1468 στη Βενετική Δημοκρατία¹⁸⁷.

¹⁸⁶. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ σ. 136-137.

¹⁸⁷. ELPIDIO MIONI, *όπ. π.*, σ σ. 137-139.

3. Έκταση και κατανομή της Ευχολογικής παραγωγής.

α. Ολοκληρωμένα Ευχολόγια.

Το Ευχολόγιο είναι ένα ογκώδες έργο, λειτουργικό βιβλίο, το οποίο περιλαμβάνει τις ευχές του Εσπερινού, του Όρθρου, τις Θείες Λειτουργίες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου και Προηγιασμένων Δώρων, τις ακολουθίες των μυστηρίων και των αγιαστικών πράξεων και άλλες περιστατικές ευχές. Αυτά περιλαμβάνονται στα ολοκληρωμένα ευχολόγια. Η συγκρότησή του αρχίζει από τον Δ' αι. Το αρχαιότερο Ευχολόγιο που σώθηκε είναι του επισκόπου Σεραπίωνος Θμούεως και το αρχαιότερο χειρόγραφο βυζαντινό ευχολόγιο είναι ο Βαρβερινός κώδικας 336 του τέλους του Η' αιώνα, σώζονται βέβαια και άλλα παλαιά ευχολόγια με περιεχόμενο που άλλοτε ταυτίζεται με το βυζαντινό κείμενο και άλλοτε όχι¹⁸⁸.

Τα έντυπα ευχολόγια τυπώθηκαν σταδιακά από τον ΙΕ' αι., καθώς και όλα τα άλλα λειτουργικά βιβλία. Το πρώτο έντυπο ευχολόγιο τυπώθηκε στην Βενετία το 1526 και δυστυχώς δεν σώζεται. Στο πρώτο αυτό κείμενο έγιναν διορθώσεις και συμπληρώματα και έτσι προήλθε η δεύτερη έκδοση του 1562 από την οποία σώζονται μόνο μερικά αντίτυπα. Ακολούθησαν και άλλες εκδόσεις, όπως του 1851 στην Βενετία στο τυπογραφείο του Φοίνικος και η οποία φέρει τον τίτλο «Ευχολόγιο το Μέγα περιέχον τας των επτά μυστηρίων ακολουθίας» και το επιμελήθηκε ο ιερομόναχος Σπυρίδων Ζερβός. Στην Βενετία έχει επανεκδοθεί, αρκετές φορές, το Μέγα Ευχολόγιο, για να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες. Στην Αθήνα έχει επανεκδοθεί η έκδοση του Σαλιβέρου του 1927¹⁸⁹.

Με την μελέτη των λειτουργικών κειμένων ασχολήθηκε και ο Jaques Goar ο οποίος γεννήθηκε το 1601 στο Παρίσι και σε ηλικία 18 ετών προσχώρησε στο τάγμα των Δομινικανών. Μελέτησε φιλολογικώς την ελληνική γλώσσα και μετέβη στη Χίο για την τελειοποίηση των γνώσεών του. Ως ηγούμενος της μονής του Αγ. Σεβαστιανού, ασχολήθηκε με τη μελέτη της Βυζαντινής λατρείας, την οποία συνέχισε και ως ηγούμενος του Αγ. Σίξτου και συνδέθη με πολλούς λογίους της εποχής εκείνης όπως ο Λέοντας Αλλάτιος, ο Β. Φαλάσκας, ο Π. Λιγουρίδιος κ.α. Ζούσε ταξιδεύοντας πότε στη Ρώμη, πότε στο Παρίσι για να μελετήσει τα

¹⁸⁸. Ι.Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α', Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη² 1995, σ. 80 και *ΘΗΕ* τ. 3, στ. 1141.

¹⁸⁹. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Τελετουργική (Συμβολή στην ιστορία της χριστιανικής λατρείας)*, Θεσσαλονίκη² 1993, σ σ. 99-100. και Ι.Μ.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *όπ. π.*, σ σ. 80-81.

λειτουργικά χειρόγραφα, των βιβλιοθηκών του Βατικανού, της Βαρβερινής, της Κρυπτοφέρνης, Φλωρεντίας και συλλογών ιδιωτών¹⁹⁰.

Έτσι έφτασε στην έκδοση του βυζαντινού Ευχολογίου με τον τίτλο «Eυχολόγιον sive Rituele Graecorum completus Ritus et Ordines», (Divinae Liturgiae. Officiorum. Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum), με εκτενείς εισαγωγές, πλούσιες κριτικές, ιστορικές παρατηρήσεις, εικόνες και λατινικές μεταφράσεις. Ήταν μια εργασία μοναδική και κλασική στο είδος της, ως η μόνη ευχολογική κριτική έκδοση. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1647 στο Παρίσι, με παραλλαγμένο τίτλο εκδόθηκε πάλι το 1676. Η δεύτερη έκδοση εκπονήθηκε, expurgata et accuratior στην Βενετία, ex typographia Bartholomaei, το 1730. Από αυτή την έκδοση προήλθε με φωτογραφική ανατύπωση και σε μικρότερο σχήμα η έκδοση του 1960 από το Craz της Αυστρίας¹⁹¹.

Το Ευχολόγιο του Ιακώβου Γκόαρ περιέχει: Διάταξη της Ιεροδιακονίας, την Ακολουθία του Όρθρου, τις Θείες Λειτουργίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου, των Προηγιασμένων της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, Εξήγησις της Λατρίας του Συμεών Θεσσαλονίκης, Τάξεις Χειροτονίας Ιερέως, Διακόνου, Υποδιακόνου, ευχές περιστατικές ή των Ακολουθιών, Ακολουθία του Βαπτίσματος, Ακολουθία του Αγιασμού των Υδάτων, Ακολουθία του Εξοδιαστικού κ. α. Περιέχεται σχεδόν ολόκληρο το περιεχόμενο του Βαρβερινού Ευχολογίου και τα περιεχόμενα των χειρογράφων, Cryptae Ferratae Codex, Barberino S. Marci Euchologion, Morelliana, Euchologio Barberino, Euchologio Allatiano, Cryptoferranti Bessarionis, Barberinum num. 88 και το Πατριαρχικό Ευχολόγιο Barberini S. Marci ¹⁹².

Ολοκληρωμένα Ευχολόγια εξέδωσε και ο μεγάλος Ρώσος μελετητής και εραμιστής χειρογράφων Aleksei Dmitrievskij. Η πρώτη έκδοσή τους κειμένου έγινε στο Κίεβο το 1901.

Περιέχει χειρόγραφα από τον 9^ο αι. μέχρι τον 19^ο αι., από τις βιβλιοθήκες της Ι. Μ. Αγ. Αικατερίνης στο Σινά, Ι. Μ. Αγ. Παντελεήμονος Αγ. Όρους, Ι. Μ. Πάτμου, Ι. Μ. Εσφιγμένου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Φιλοθέου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας Αγ. Όρους, Ι. Μ. Διονυσίου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Κουλτουμουσίου, Ι. Μ. Ξενοφώντος Αγ. Όρους, Ι. Μ. Κωσταμονίτου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Ιβήρων Αγ. Όρους, Ι. Μ. Βατοπεδίου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Παντοκράτορος Αγ. Όρους, Ι. Μ. Καρακάλου Αγ. Όρους, Ι. Μ. Ξηροποτάμου, Πρωτάτου Αγ. Όρους, των Εθνικών βιβλιοθηκών Αθηνών, Παρισίων (Coislin) και της Εθνικής Πανεπιστημίου Αθηνών. Από τις Πατριαρχικές βιβλιοθήκες Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας (Κάιρο), την

¹⁹⁰. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗ, *Εισαγωγή εις την λειτουργικήν και τας λειτουργικάς σπουδάς*, ΕΕΘΣΠΘ, τ.1, (1953).

¹⁹¹. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Γκόαρ Ιάκωβος», ΘΗΕ, τ. 4, στ. 544-545.

¹⁹². J. GOAR, *Euchologion Sive Rituele Graecorum*, Academische Druk. U. Verlagsanstalt, Graz 1960, σ σ. 173, 203, 244, 307.

βιβλιοθήκη Chaush (Τσαούσ Μαναστίρ Ι. Μ. Βλατάδων;) στην Θεσσαλονίκη, την Αγιοταφίτικη Κων\πόλεως, της Ι. Μ. Σάββα Αγιασμένου και του πατριαρχικού σκευοφυλακίου στο Κάιρο¹⁹³.

Όπως ακριβώς και στο Ευχολόγιο του Goar, απαντώνται ευχές περιστατικές, Τάξη της τριτοέκτης, επί χειροτονία, Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, του Ι. Χρυσοστόμου, Ακολουθία των Θεοφανίων, των Προηγιασμένων, του Εσπερινού, του Όρθρου, του Αγίου και Μεγάλου Σχήματος, επί μνηστείας, του αγίου ελαίου, του εξοδιαστικού, του μικρού αγιασμού, του βαπτίσματος, κ. α., Άπορκισμοί, Διακονικά, Ευχές λυχνικού, αντιφώνων, εσπερινες, των ακολουθιών των Ωρών, εωθινές¹⁹⁴.

β. Αποτμήσεις ευχολογικού υλικού.

Εκτός από τα ολοκληρωμένα Ευχολόγια υπάρχουν και τα αποτμήματα αυτού, τα οποία δημιουργήθηκαν για να καλύψουν την ανάγκη των λειτουργών να έχουν στα χέρια τους πιο εύχρηστες και μικρές ευχολογικές συλλογές, ανάλογες με τον ιερατικό τους βαθμό.

Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής ιερατικά βιβλία:

1. **Διακονικόν.** Είναι εκείνο το λειτουργικό βιβλίο που περιέχει όλα όσα λέγει ο διάκονος κατά την Θεία Λειτουργία και τις υπόλοιπες ακολουθίες, του Όρθρου, του Εσπερινού, διατάξεις για συνδιακονίες και συλλειτουργίες, για χειροτονία διακόνου, για τα μυστήρια, διακονικά στην περιφορά του επιταφίου, σε αυχμό και ανομβρία, στην Λιτή¹⁹⁵.

2. **Ιερατικόν.** Το λειτουργικό βιβλίο το οποίο χρησιμοποιείται από τους ιερείς και τους διακόνους. Έλαβε το όνομά του στην Κωνσταντινούπολη το 1895 , όπου εκεί εκδόθηκε για πρώτη φορά από το πατριαρχικό τυπογραφείο και αντικατέστησε το παλαιότερο λειτουργικό κείμενο, το οποίο ήταν ελλιπές και ονομαζόταν βιβλιάριον (φυλλάδα). Το υλικό συγκέντρωσε, καθώς πληροφορούμαστε από τον πρόλογο της εκδόσεως, ο ιερέας Μακάριος Τανταλίδης. Έπειτα η πατριαρχική κεντρική εκκλησιαστική επιτροπή εξέτασε το βιβλίο και η αγία και ιερά σύνοδος το συμπλήρωσε και το διόρθωσε με δύο επιτρόπους, στις εργασίες των οποίων συμμετείχαν οι μητροπολίτες Νικαίας Ιερώνυμος, Ιωαννίνων Γρηγόριος, Μηθύμνης Νικηφόρος, πρώην Ερσεκίου Ιγνάτιος και ο επίσκοπος Κλαυδιουπόλεως Αμβρόσιος. Αφού εγκρίθηκε το κείμενο επετράπη η λειτουργική χρήση αυτού με το εξής περιεχόμενο:

1. Ακολουθία του μεγάλου Εσπερινού.

¹⁹³. A. DMITRIEVSIIJ, *Opisanie liturgitseskich Rukopisej (Ευχολόγια)*, τ.2, Kieb1901, Georg. Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965, σ σ. 1-5.

¹⁹⁴. Όπ. π., σ σ. 1-32, (Πίναξ των έν εύχολογίοις περιεχομένων).

¹⁹⁵. Ι.Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργική Α'*, όπ. π., σ.81.

2. Τυπική διάταξη του μικρού Εσπερινού.
3. Ακολουθία του Όρθρου.
 - A. Για την Κυριακή.
 - B. Για τις Δεσποτοθεομητορικές εορτές, ή εορταζομένων Αγίων μνήμες.
 - Γ. για όταν δεν υπάρχει εορταζόμενος Άγιος, ή για τις καθημερινές και
 - Δ. για την Μεγάλη και Αγία Τεσσαρακοστή
4. Διάταξη της Θείας Λειτουργίας (προετοιμασία και προσκομιδή)
5. Θεία Λειτουργία του Ιωάννου Χρυσοστόμου.
6. Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου.
7. Διάταξη της Λειτουργίας των Προηγιασμένων και ερμηνεία αυτής.
8. Θεία Λειτουργία των Προηγιασμένων.
9. Ιερατικό συλλείτουργον.

Στο επίμετρο περιλαμβάνονται: το χερουβικό της Μ. Πέμπτης, το χερουβικό του Μ. Σαββάτου, τα Εισοδικά που ψάλλονται στις δεσποτικές εορτές, οι Απολύσεις των Δεσποτικών εορτών του Εσπερινού, του Όρθρου και της Λειτουργίας, ο Κατηχητικός Λόγος του Ιωάννου του Χρυσοστόμου που αναγιγνώσκεται την Κυριακή του Πάσχα, η Ακολουθία του νεκρωσίμου τρισαγίου, οι Ευχές επί των κολλύβων εορταζομένου αγίου, ευλογία στα βαΐα και στην σταφυλή την στ' Αυγούστου.

Το βιβλίο κοσμείται από δύο εικόνες του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, οι οποίες είναι ψηφιδωτά και τοποθετούνται χρονικά από τον ΣΤ' μέχρι τον Γ' αιώνα.

Ιερατικά εκδόθηκαν στη Βενετία με πολλές ελείψεις, καθώς πληροφορούμαστε από τον αρχ. Ευγένιο Περδικάρη, ο οποίος επιμελήθηκε την έκδοση του 1888 και τυπώθηκε στο τυπογραφείο «Φοίνικας». Επίσης ιερατικό εξέδωσε ο εκδοτικός οίκος του Μ. Ι. Σαλιβέρου. Στην έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, το 1951, βρίσκουμε τις εξής προσθήκες: Ακολουθία της Θείας Μεταλήψεως, Εκφωνήσεις του Κανόνος του Πάσχα, Ευχές συγχωρητικές προς τους εξομολογουμένους, Ακολουθία του Μεγάλου Αγιασμού των Θεοφανίων, Ακολουθία του Εσπερινού της Πεντηκοστής(γονυκλισίας), Τάξη των ιερών τελετών της πρώτης του έτους και στην Εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου, σύντομο μηνολόγιο όλου του έτους¹⁹⁶.

3. Αρχιερατικόν. Είναι ένα βιβλίο που αναφέρεται στο τυπικό και στις περιγραφές τις σχετικές με τις ακολουθίες και χρησιμοποιείται από τον επίσκοπο. Σχετίζεται δε αυτό με το ρωμαϊκό pontificale και είναι περεμφερές με το Ιερατικό. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού έγινε στην Βενετία το 1714 και γράφεται στον πρόλογο αυτού: «Αρχιερατικόν, περιέχον τας θείας, και ιεράς λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και Γρηγορίου του Διαλόγου, ήτοι των

¹⁹⁶ I.M.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σ σ. 81-82, ΣΠ.ΧΩΡΑΪΤΟΥ, ΘΗΕ τ. 6, στ. 773, και Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, όπ. π., σ σ. 101-103.

Προηγιασμένων έτι δε και τας τάξεις πασών των χειροτονιών, μετά τινών αναγκαίων Ευχών. Εκδοθέν ήδη εις χρήσιν των Αρχιερέων, Επιμελεία και αναλώμασι του Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ενετίησιν αφιδ' . Παρά Αντωνίω Βόρτολι».

Ακολούθησε δεύτερη έκδοση, η οποία στηρίχθηκε σε αυτή του Μητροφάνους υπό την επιμέλεια του πανιερωτάτου Κυρίλλου αρχιεπισκόπου του θεοβαδίστου όρους Σινά, το έτος 1773. Παρά Αντωνίω τω Βορτόλι. Υπήρξαν και προσθήκες που αφορούσαν στα εξής: 1. Τάξεις επί προχειρήσει Ηγουμένου, Αρχιμανδρίτου και Αρχιδιακόνου, 2. Ευχή εις ταξιδιώτην, Ευχή εις ιστοριθείσαν καινήν εικόνα, 3. Ακολουθία του Αγιασμού, και διορθώσεις εις τας «ευχάς μετά θάνατον συγχωρητικής».

Το 1778 επανεκδόθηκε, κατόπιν της προτροπής του μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων Κυρίου Κυρίου Αβραμίου, παρά Αντωνίω Βορτόλι.

Το 1820 έγινε στην Κωνσταντινούπολη η Τρίτη έκδοση του Αρχιερατικού. «Αρχιερατικόν περιέχον τας Θείας και ιεράς λειτουργίας Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου, και Γρηγορίου του Διαλόγου ήτοι των Προηγιασμένων και τας ακολουθίας των Δεσποτοθεομητορικών εορτών. Έτι δε και τας τάξεις πασών των χειροτονιών, την ακολουθίαν του αρραβώνος, του στεφανώματος, την ακολουθίαν του μικρού αγιασμού, και μέρος της ιεράς μεταλήψεως και άλλας αναγκαίας τοις αρχιερεύσιν ευχάς», ευχές σε κόλυβα, σε μετανοούντες, σε τεθνεώτες, σε ευλογία Βαΐων, σε εδέσματα. «Εκδοθέν ήδη εις χρήσιν των αρχιερέων, επιμελεία συντόνω των πανιερωτάτων εφόρων της Πατριαρχικής Τυπογραφίας. Αδεία και κελεύσματι της ιεράς συνόδου». Η έκδοση αυτή με εξαίρεση τις νέες προσθήκες είναι στην ουσία της η αυτή με την έκδοση του Κυρίλλου του Σινά.

Ο Παρασκευάς Π. Παρασκευόπουλος εξέδωσε εκ νέου το πατριαρχικό Αρχιερατικό, με την άδεια της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος στο τυπογραφείο του «Σκρίπ», το 1902, προσθέτοντας την ευχή της αρτοκλασίας¹⁹⁷.

4. Μικρόν Ευχολόγιον ή Αγιασματάριον. Είναι εκείνο το λειτουργικό βιβλίο που αποτελεί επιτομή του Μεγάλου Ευχολογίου και περιέχει τις απαραίτητες για τον ιερέα αλολουθίες και ευχές. Είδος ανθολογίου, με αγιασμούς, ευχές σε διάφορες περιστάσεις, παρακλήσεις, ακολουθίες μυστηρίων, νεκρώσιμες ακολουθίες και γενικά ακολουθίες που ευκαιριακά τελούν οι Πρεσβύτεροι. Το μέγεθος αυτού του βιβλίου είναι μικρό για να είναι εύχρηστο στους ιερείς και ονομάζεται εγκόλπιον, αποτελεί το φορητό βιβλίο του ιερέως. Εκδόθηκε επανειλημμένα και

¹⁹⁷. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ , όπ. π., σ.103. Ι.Μ.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σ. 82., L.PETIT, *Dictionnaire d' Archeologie Chretienne et de Liturgie*, τ. 1 (Amict-Azymes), Paris 1924, σ σ 2736-2739 και Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Λεξικό Λειτουργικών και Τελετουργικών όρων*, Θεσσαλονίκη² 1991, σ. 8.

αριθμεί ίσως τις περισσότερες εκδόσεις από κάθε άλλο λειτουργικό βιβλίο. Σε αυτό το γεγονός ίσως να οφείλεται και η αστάθεια του περιεχομένου του. Ο καθείς προσέθετε ότι κατά την κρίση του θα μπορούσε να φανεί χρήσιμο στους πρεσβυτέρους. Έτσι λοιπόν στην ακολουθία του Μικρού Αγιασμού, από όπου πήρε και το ονομά του, προστέθηκαν οι γεωργικές κυρίως ευχές, έπειτα οι κατ' οίκον ακολουθίες, όπως και παρακλητικοί κανόνες και ευχές, ακολουθίες μυστηρίων και οι Θείες Λειτουργίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και Βασιλείου του Μεγάλου, Ευαγγέλια, απολύσεις και υποθήκες προς τον ιερέα.

Οι παλαιότερες εκδόσεις έγιναν στη Βενετία, στο Amsterdam, στη Βιέννη και αποτέλεσαν τη βάση για τις μεταγενέστερες εκδόσεις. Άξια μνείας είναι η έκδοση του Ν. Γλυκή η οποία επιγράφεται «Αγιασματάριον Μέγα», όπου περιλαμβάνονται οι χρησιμότερες και αναγκαιότερες ακολουθίες για τους ιερείς, και ευχές εκ του Μεγάλου Ευχολογίου, και προστέθηκαν αργότερα το εξοδιαστικόν των μοναχών και των ιερέων. Το κείμενο είναι διορθωμένο και μετατυπωμένο με επιμέλεια, κατά το έτος 1763, από τον Γλυκή των εξ Ιωαννίνων¹⁹⁸.

Στην Ορθόδοξη Ελληνική Κοινότητα της Τεργέστης φυλάσσονται Αγιασματάρια των ετών 1812, 1856, 1879 και 1893. Ο εκδοτικός οίκος Μ.Ι.Σαλιβέρου εξέδωσε επίσης Αγιασματάρια. Η Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος εξέδωσε Αγιασματάριο κατά το έτος 1956 το οποίο στηρίζεται στις προηγούμενες εκδόσεις Βενετίας, Βιέννης και Amsterdam, αλλά είναι εμπλουτισμένο με περιστατικές ακολουθίες στο παράρτημα. Ακολούθησαν και άλλες επανεκδόσεις. Η έκδοση της Ρώμης είναι άξια μνείας, η οποία τύπωσε μόνο τα δύο τεύχη Α' και Β' τα έτη 1954 και 1955 αντιστοίχως. Αυτή η έκδοση περιλαμβάνει ένα κείμενο διορθωμένο και βελτιωμένο με τη χρήση νέων χειρογράφων¹⁹⁹. Πρόσφατα ευχολογικό υλικό εξέδωσε ομαδοποιημένο σε μικρούς χωριστούς τόμους, και η αγιορειτική Μονή Σίμωνος Πέτρας.

¹⁹⁸. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ , όπ. π., σ σ.100-101, Ι.Μ.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., σ. 82.,και Ι.Μ.ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, όπ. π., ΘΗΕ τ. 1, στ.218-219.

¹⁹⁹. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ , όπ. π., σ.101.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ Gr. 336.

1. Προέλευση. Χρονολόγηση. Αποτυπούμενη παράδοση.

Ο Βαρβερινός κώδικας 336 είναι το αρχαιότερο και μοναδικό, για την εποχή του, χειρόγραφο του Βυζαντινού Ευχολογίου, ένα βιβλίο λειτουργικό, με αναφορά στην ευχαριστιακή λατρεία, στην προσευχή, στις ακολουθίες των Ωρών και σε προσευχές περιστατικές εις πάσαν ανάγκην. Παρουσιάζει επίσης το Τυπικό της Θείας Λατρείας κατά το βυζαντινό πρότυπο και τις ευχές Ευλογιών.

Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου με διαφορετική κατάταξη περιεχομένου, είναι ακόμα σε χρήση στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και σε ολόκληρη την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία ακολουθεί την λειτουργική παράδοση, που ονομάζεται επιστημονικά βυζαντινή.

Αποτελεί μάρτυρα της μεταναστεύσεως στην Ιταλία της χριστιανικής παροικίας της Μέσης Ανατολής, καθώς έχει γραφτεί από την *Enrica Follieri* : « τέτοιο λειτουργικό βιβλίο φυσικά καταχωρείται ως ένα από τα πιο σημαντικά και δημοφιλή βιβλία για την ιστορία της μεσογείου κατά τη μεσαιωνική εποχή. Για αυτό ο κώδικας είναι άξιος να τύχει μιας εισαγωγής και μιας μελέτης της πλέον εκτεταμένης²⁰⁰.

Άλλωστε το σύνολο των μελετητών και των ασχολουμένων με την επιστήμη της παλαιογραφίας συμφωνεί ότι ο Βαρβερινός κώδικας 336 της Βατικανείου Βιβλιοθήκης είναι η πλέον φημισμένη και σημαντική χειρόγραφος μαρτυρία του Βυζαντινού Λειτουργικού τυπικού²⁰¹.

Όσοι μελέτησαν σε έκταση χρόνου και με μέθοδο το Βαρβερινό Ευχολόγιο άρχισαν πρώτα να διαβάζουν το βιβλίο του λογίου Έλληνας Leone Allaci (*Allatius*), του οποίου η άποψη έρχεται σε ομοφωνία με την

²⁰⁰. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *L'Euclologio Barberini gr.336*, Edizioni Liturgiche, Roma 2000, σ.19.

²⁰¹. Γ.Ν. ΦΙΛΙΑ, «Το Βαρβερινόν Ευχολόγιον 336», *Θεολογία* 61 (1990), σσ. 396-415.

επικρατούσα άποψη ότι ο κώδικας είναι του 8^{ου} μ.Χ.αι.²⁰². Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ο κώδικας δημιουργήθηκε στις αρχές του 9^{ου} μ.Χ. αι..

Από διάφορους μελετητές επιχειρείται προσπάθεια ακριβέστερης χρονολόγησης του κώδικα με βάση τις ενδείξεις που μας παρέχει το κείμενο. Μια από τις ενδείξεις είναι η απόδοση ορισμένων ευχών στον Άγιο Γερμανό Α' Κωνσταντινουπόλεως. Η πρώτη ευχή που του αποδίδεται είναι η «έπισθάμβωνος» ή «όπισθάμβωνος».

Το 1953 ο Χ. Κωνσταντινίδης ανακάλυψε ένα πρώιμο κείμενο, το οποίο περιείχε μια προσευχή που, κατά πάσα πιθανότητα, σχετίζεται με την γένεση της «όπισθαμβώνου εϋχῆς», αντεγραμμένη για δεύτερη φορά στο τέλος του κώδικα (§ 274.1). Αυτό είναι το αποτέλεσμα της συνεισφοράς του Πατριάρχη Κων/πόλεως Αγ. Γερμανού Α'²⁰³. Ο Γερμανός Α' διετέλεσε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κατά τα έτη 715 με 730. Έπειτα εξεδιώχθη από τους εικονοκλάστες και απεβίωσε το 733. Η χρονολογία του θανάτου του θα πρέπει να αποτελέσει τον «terminus ante quem non» της συνθέσεως του κώδικα.

Ο Arranz, όπως και ο Κωνσταντινίδης, υποστηρίζει ότι ακόμα μία ευχή, η ευχή της Παννυχίδας, θα πρέπει να αποδοθεί στον Αγ. Γερμανό Α' Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο Σιναΐτικός Ελληνικός κώδικας 959 του 11^{ου} αι. που αποτελεί αντίγραφο του Βαρβερινού Ευχολογίου αποδίδει την ευχή της Παννυχίδας στον Γερμανό Α'.

Ο Arranz συμπεραίνει ότι το Βαρβερινό Ευχολόγιο 336 είναι προγενέστερο της εικονομαχικής κρίσεως. Έτσι λοιπόν και το κωνσταντινουπολιτικό πρωτότυπο από το οποίο προήλθε ο Βαρβερινός κώδικας δεν θα πρέπει να γράφτηκε μετά το 733, χρονολογία θανάτου του Γερμανού Α'. Για τον M.Arranz η χρονολογία αυτή αποτελεί και τον «terminus post quem non». Ο έμπειρος αυτός ιστορικός μελετητής του Βυζαντινού Λειτουργικού Τύπου είναι πεπεισμένος ότι ο Γερμανός Α', ο οποίος ήταν ένας εκ των μεγάλων υπομνηματιστών της Θείας Λειτουργίας, είχε συμμετοχή στη σύνθεση του κώδικα.

Διαφορετική είναι η άποψη του A. Wilmart αλλά και άλλων μελετητών για την τοποθέτηση του «terminus post quem non». Ο A.Wilmart τοποθετεί τον κώδικα στα τέλη του 8^{ου} αι. και αρχές 9^{ου} αι.. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγήθηκε από την ευχή της ευλογίας του γάλακτος και του μελιού. Η ευχή της ευλογίας βρίσκεται λατινιστί στη σελίδα 563, κατά τη γνώμη του η ευχή προσετέθη στον κώδικα επί βασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ', και τοποθετείται χρονικά στο 800μ. Χ., υπόθεση που αμφισβητείται από τον A. Srittmatter.

Τέλος ο F. E. Brightman έκανε μια παρατήρηση που μας βοηθάει στη χρονολόγηση του κώδικα. Περιέχονται μέσα στον κώδικα οι φράσεις «τῶν

²⁰². Π.Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατά τους ἑνὸς ἑθνήαις κώδικας*, Αθήνα 1935.σ.21.

²⁰³. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ.π.* σ.20.

πιστοτάτων βασιλέων» και «τῆς φιλοχρίστου βασιλίσης». Υποθέτει ότι οι μνημονευόμενοι «πιστότατοι βασιλείς» είναι ο Κωνσταντίνος ΣΤ' μαζί με τη σύζυγό του Μαρία που την παντρεύτηκε το 788 ή αναφέρεται στη δεύτερη σύζυγό του Θεοδότη που την παντρεύτηκε το 795. Πάντως η δυναστεία του διήρκησε από το 780-797²⁰⁴. Η «φιλόχριστος βασίλισσα» είναι η βασιλομήτωρ Ειρήνη, χήρα Λέοντος Δ' (775-780). Για αυτό ο κώδικας θα πρέπει να έχει αντιγραφεί ανάμεσα στα 788-797.

Η υπόθεση αυτή αμφισβητήθηκε, γιατί η Ειρήνη δεν υπήρξε ποτέ βασίλισσα και δεν αναφέρεται σε κανένα κείμενο η αυτοκρατορία των συζύγων αλλά αναφέρονται οι συμφωνίες των βασιλέων με τους αυλικούς τους. Έτσι ο όρος «βασιλείς» αναφέρεται στον αυτοκράτορα και τους συνεργάτες του και όχι στον αυτοκράτορα και την σύζυγό του.

Ο A. Jacob υποστηρίζει ότι όλα τα ανωτέρω συμπεράσματα μας οδηγούν στην χρονική τοποθέτηση του κώδικα στο β' ήμισυ του 8^{ου} αι. Σε μια πιο διευρυμένη υπόθεση θα μπορούσαμε να τον τοποθετήσουμε από τον 8^ο αι. μέχρι τις αρχές 9^{ου} αι. μ. Χ²⁰⁵.

Οι μελετητές συμφωνούν ότι ο Βαρβερινός κώδικας είναι αντίγραφο ενός κωνσταντινουπολιτικού πρωτοτύπου, το οποίο δεν βρίσκεται σήμερα στα χέρια μας. Το πρωτότυπο ονομαζόταν «Πατριαρχικόν», και αυτό γιατί μας αποσώζει το Τυπικό που ακολουθείτο κατά τις Πατριαρχικές Ακολουθίες της Κωνσταντινουπόλεως. Ο όρος βέβαια «Πατριαρχικό Ευχολόγιο» δεν σημαίνει ότι δεν εχρησιμοποιείτο από τους πρεσβυτέρους, απλώς η πρωτοβουλία της συνθέσεως του κώδικα ανήκει σε σημαντικό Εκκλησιαστικό κέντρο της βυζαντινής πρωτεύουσας²⁰⁶.

Ο Βαρβερινός κώδικας είναι ένα αντίγραφο ενός κωνσταντινουπολιτικού πρωτοτύπου, το οποίο δημιουργήθηκε στην Ιταλία. Περιέχει την ρωμαϊκή παράδοση της ευλογίας μέλιτος και γάλακτος για τα νήπια, η οποία μας δίνει ένα στοιχείο πολύ σημαντικό για την χρονολόγηση του κειμένου αλλά για τον τόπο συγγραφής του, ο οποίος, σύμφωνα με τον Wilmart, είναι ιταλικό έδαφος. Πάντως η αντιγραφή του κώδικα τοποθετείται σε χρόνο ύστερο από την σύνταξη του κώδικα και από άλλο καλλιγραφικό χέρι.

Ο Wilmart λέει αναφερόμενος στον κώδικα: «είμαι πεπεισμένος όπως όλοι οι προκάτοχοί μας, ότι τέτοιο χειρόγραφο δεν θα μπορούσε να έχει γραφτεί παρά στην Κων/πολη, δεν εξηγείται όμως έτσι η παρουσία του στην Ιταλία». Ο Wilmart κάνει υποθέσεις για το πώς μπορεί να βρέθηκε στην Ιταλία. Και σε μια μελέτη για τη Λειτουργία του Ιππολύτου

²⁰⁴.Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, «Το Βαρβερινόν Ευχολόγιον 336», *Θεολογία* 61(1990), σ σ. 396-415.

²⁰⁵.Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ. 402.

²⁰⁶.Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ. 402-403.

αναφέρεται στο Βαρβερινό Ευχολόγιο ως αυθεντικό εκπρόσωπο της ιταλοβυζαντινής παραδόσεως²⁰⁷.

Από πολλούς μελετητές υποστηρίζεται η άποψη ότι το αντίγραφο παρήχθη στη Νότιο Ιταλία, συμπέρασμα εξαγόμενο από διάφορα στοιχεία, ευρισκόμενα στην Λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και που είναι άλλα από εκείνα της καθαυτό Βυζαντινής παραδόσεως. Συγκεκριμένα υπήρχαν και προσθήκες νέων στοιχείων στο παλαιό Κων/πολιτικό Τυπικό της Χρυσοστομικής Θείας Λατρείας. Η ευχή της προθέσεως παρουσιάζει μια τελείως διαφορετική Ευχαριστιακή Θεολογία στον Βαρβερινό κώδικα, και ευρίσκεται πρό των ευχών των Κατηχουμένων, με τις οποίες άρχιζε το παλαιό Τυπικό της Χρυσοστομικής Θείας Λατρείας στην Κωνσταντινούπολη.

Ένα δεύτερο στοιχείο που ενισχύει την άποψη της νοτιοϊταλικής καταγωγής του, δηλ. Καλαβρία ή Σικελία, είναι η εύρεση σε πολλές ευχές Συροπαλαιστινιακών και Αιγυπτιακών στοιχείων. Εκείνη την εποχή πολλοί μοναχοί από την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο μετακινούνταν προς την Νότιο Ιταλία εξ αιτίας των διωγμών των ισλαμιστών. Ας μην ξεχνάμε ότι οι Μελχίτες της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου διετήρησαν ανέπαφη τη Λειτουργία του Μ. Βασιλείου. Οπότε η μορφή της ήταν πληρέστερη από αυτή του Χρυσοστόμου και ήταν φυσικό να επηρεάσει την κωνσταντινουπολική Λειτουργία.

Είναι λοιπόν προφανές και κοινώς αποδεκτό ότι το χειρόγραφο του Βαρβερινού κώδικα αντιγράφηκε στη Νότιο Ιταλία. Μόνο ο Wilmart υποστηρίζει ότι αντεγράφη στην Κωνσταντινούπολη και μεταφέρθηκε στη Νότιο Ιταλία για να δοθεί σε Εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Ο Α. Jacob θεωρεί ότι η αντιγραφή έγινε στην Κάτω Ιταλία. Λίγο διαφορετική άποψη, που συγκλίνει με αυτή του Wilmart, έχουν ο Π. Ν. Τρεμπέλας και ο F. E. Brightman θεωρούν ότι ο κώδικας μετεφέρθη επί ιταλικού εδάφους κατά την διάρκεια των εργασιών της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας το 1439²⁰⁸.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, ο Βαρβερινός κώδικας είναι το πιο παλαιό Βυζαντινό Ευχολόγιο που έχει μέχρι σήμερα βρεθεί. Είναι μάρτυρας της ελληνοϊταλικής εκδοχής του Εκκλησιαστικού Βυζαντινού Τυπικού εκείνου του καιρού. Ευρισκόμενο σε λειτουργική χρήση σε κάποια περιοχή νότια της Ιταλικής Χερσονήσου στο τέλος του 16^{ου} αι., είναι ακόμα και στις μέρες μας το ιταλο-βυζαντινό τυπικό του μοναστηρίου της Κρυπτοφτέρρης αλλά και το πιο πολύτιμο της Ρώμης²⁰⁹.

²⁰⁷. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ. π.*, σ σ. 20-21.

²⁰⁸. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ σ. 403-405.

²⁰⁹. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ. π.*, σ.21

Η παράδοση την οποία αποτυπώνει ο βαρβερινός κώδικας είναι η βυζαντινή. Μπορούμε να αναπαραστήσουμε την διαδικασία της εμφανίσεως του Βυζαντινού Τυπικού μόνο από τα εκτενή μνημεία, τα οποία όμως αντιπροσωπεύουν μόνο μερικά σποραδικά αποτυπώματα από ένα μεγάλο ογκο. Όσον αφορά στην Κων\πολη τα μέρη από τα ίχνη των χειρογράφων, κατά την διάρκεια του ταξιδιού είναι αρκετά καθαρά. Στην αρχή του 5^{ου} αι. η Λειτουργία της Κων\πόλεως ήταν σε χρήση μόνο εκεί. Αρχαιολογικά και παλαιογραφικά στοιχεία από την Ελλάδα, την Καππαδοκία και τον Πόντο δείχνουν ότι οι εκκλησίες μέσα σε αυτά τα όρια, ακόμα και κάτω από την ίδια πολιτική κυριαρχία της πρωτεύουσας, δεν χρησιμοποιούσαν το ίδιο τυπικό. Αλλά σύντομα άρχισαν να χρησιμοποιούν το ίδιο τυπικό με την πρωτεύουσα. Από το τέλος τη πρώτης χιλιετηρίδας, το τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας της Κων\πόλεως εξαπλώθηκε σε ευρεία έκταση. Έχουμε αποδείξεις ότι χρησιμοποιείτο στην Μικρά Ασία. Αλλά και σε άλλες περιοχές οι οποίες δέχονταν επίδραση από το Βυζάντιο όπως αυτό αποδεικνύεται από τα στοιχεία που βρέθηκαν στην Κων\πολη, στον Άθω, στην Ελλάδα, στην Μεγάλη Ελλάδα, στην Αντιόχεια, στην Παλαιστίνη και στο Σινά.

Το πρωιμότερο εκτενές λειτουργικό κείμενο, ο υπέροχος μεγαλογράμματος Βαρβερινός κώδικας της Βατικανής Βιβλιοθήκης, χρονολογείται από τα μέσα του 8^{ου} αι. Έναν αιώνα νωρίτερα, το 691-692, οι λειτουργικοί Κανόνες της Πενθέκτης εν Τρούλω Οικουμενικής Συνόδου δείχνουν ότι το βυζαντινό Τυπικό είχε εξαπλωθεί αλλά επιδείκνυε και την ανοχή του για άλλες λειτουργικές πρακτικές, όπως αυτές των Αρμενίων και των Λατίνων. Κατά το 7^ο αι. οι λειτουργικές ζυμώσεις επέφεραν όχι μόνο την ανάπτυξη διαφορετικών λειτουργικών τυπικών αλλά και λειτουργικών οικογενιών, ανάλογες των εκκλησιαστικο-πολιτισμικών επιρροών.

Αυτή ήταν μόνο η αρχή μιας μακράς διαδικασίας. Το βυζαντινό τυπικό ξεκίνησε, αλλά δεν τελείωσε, με την ενοποίηση του «Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας», της Κωνσταντινουπόλεως-ειδικά στον καθεδρικό της ναό την Αγία Σοφία- κατά το τέλος του 7^{ου} αι. Το τυπικό της Κωνσταντινουπόλεως ήρθε σε επαφή και δανείστηκε στοιχεία από ένα άλλο ισχυρό και γειτονικό τυπικό, αυτό της Ιερουσαλήμ, όπως αντίστοιχα το τυπικό της Παλαιάς Ρώμης με αυτό του Gaul.

Πρόσφατα ευρήματα στην έρευνα των Βυζαντινών Ευχολογικών χειρογράφων επιβεβαιώνουν ότι η εικονομαχία ήταν ένας μεγάλος σταθμός στην ιστορία της λειτουργικής εξελίξεως. Το Βυζαντινά Ευχολόγια, ως χειρόγραφα, δεν μοιάζουν μεταξύ τους, υπάρχουν διάφορες οικογένειες χειρογράφων, όπως και οι κωνσταντινουπολιτικές πηγές από αυτές της βυζαντινής λειτουργικής περιφέρειας, κυρίως από τα μοναστικά κέντρα της νοτίου Ιταλίας, του Σινά και αργότερα του Άθω.

Αυτή η τυπολογία, ειδικά όπως αναπτύσσεται από τον Parenti, αποτυπώνει μια «παλαιά» ή προ-εικονοκλαστική παράδοση, έναν κανόνα ανιχνεύσιμο μόνο σε χειρόγραφα από την Παλαιστίνη-Σινά και Νότιο Ιταλία, ο οποίος αργότερα δέχθηκε, ανατολικές επιρροές. Αυτή η προεικονοκλαστική φόρμα διαχέει την κληρονομιά της ίσως στις νεώτερες, τώρα πλέον χαμένες, πηγές της Κωνσταντινουπολιτικής παράδοσης, στοιχεία της οποίας μπορούν να αναγνωριστούν στα υπάρχοντα χειρόγραφα. Κατά συνέπεια ο Βαρβερινός κώδικας παραμένει ένα χειρόγραφο που προέρχεται από την Ιταλο-ελληνική παράδοση με στοιχεία από την Κωνσταντινούπολη²¹⁰.

²¹⁰. R. TAFT, *The Byzantine Rite a Short History*, American essays in Liturgy, A Liturgical Press Book 1992, σ σ. 26-27 και 52-53.

2. Ιστορικές μαρτυρίες-Ιστορία του κώδικα.

Πολλοί λειτουργιολόγοι διενήργησαν έρευνες προκειμένου να τοποθετήσουν χρονολογικά τα λειτουργικά χειρόγραφα. Ένας από αυτούς ήταν και ο Ρώσος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Krasnoseljceν, Δημητριέβσκη, αλλά και ο έλληνας Π. Τρεμπέλας. Κατά τον τρόπο των παραπάνω μελετητών εργάσθηκαν και οι Baumstark, De Meester, Swainson, Brightman, Engdahl και Petrovski.

Από τις έρευνες εξάγεται το συμπέρασμα ότι το αρχαιότερο χειρόγραφο από τα γνωστά λειτουργικά βυζαντινά χειρόγραφα είναι ο Βαρβερινός κώδικας ή αλλιώς το Ευχολόγιο του Barberini. Αυτό χρονολογείται από τον η' αιώνα και ήδη από το 1795, βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του Βατικανού σημειούμενο ως «Barberini III 55»²¹¹. Σύμφωνα με τον Swainson υπάρχει ένα αντίγραφο του κώδικος αυτού, ο κώδικας Sebastianon ο οποίος ανάγεται στον ια' αι. και σημειώνεται ως III 42 της συλλογής Burdett-Coutts²¹².

Πρώτη μνεία για το Βαρβερινό Ευχολόγιο υπάρχει στο έργο του Leo Allatius το 1645: «*Omnium tamen antiquitatem superat Codex Barberinus in chatea pergamena quadratis literis accuratissime descriptus ante mongentos et plures annos, sentential virorum qui in hisce rebus idicandis primi habentur, conscriptus*».

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ο Βαρβερινός κώδικας αφαιρέθηκε από την λειτουργική χρήση και έγινε ένα βιβλίο στη βιβλιοθήκη. Το αντίγραφο αυτό πάντως κατά πάσα πιθανότητα ήταν δώρο που προοριζόταν για μια εξέχουσα προσωπικότητα. Οι κάτοχοι, ή ο κάτοχός του μετέπειτα, δεν γνώριζαν την αξία του κώδικα.

Υπάρχει στο περιθώριο του κώδικα μια σημείωση του 9^{ου}-10^{ου} αι. η οποία υποδηλώνει-προαναγγέλλει την εγκατάλειψη της μεγαλογράμματης γραφής και της εξελίξεως της φόρμας του. Δεν υπάρχει καμία πληροφορία για την ιστορία ή τον κάτοχό του πριν τον 15^ο αι.. Σε ένα άλλο περιθώριο στα δεξιά και πάνω στο f.263, στην τελευταία σελίδα του κώδικα υπάρχει ένα T το οποίο προσετέθη ανάμεσα στον 11^ο με 14^ο αι., και είναι κατά τον Wilmart το σημείο του σταυρού χωρίς την άνω κεραία. Αυτός ο σταυρός κατά πάσα πιθανότητα ήταν το χαρακτηριστικό σημάδι της βιβλιοθήκης η οποία φιλοξένησε τον κώδικα για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.

²¹¹ . Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗ, *Εισαγωγή εις την λειτουργικήν και τας λειτουργικάς σπουδάς, ΕΕΘΣΠΘ*, τ. 1(1953).

²¹² .S.A. SWAINSON, *Greek Liturgies*, Cambridge 1884, σ σ. 101-143.

Στο πρώτο φύλλο του κώδικα υπάρχει μία σαφής ένδειξη για το που βρισκόταν ο κώδικας τον 15^ο αι. «*Orationes misse et tocius officii secundum basilium conuentus sancti marci de florentia ordinis fratrum predicatorum de hereditate Nicholay de Nicholis*».

Ο Niccola de Niccoli ο οποίος αναφέρεται σε αυτό το χωρίο είναι λόγιος ουμανιστής από τη Φλωρεντία. Έζησε μεταξύ των ετών 1364 με 1437. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και κατείχε εξέχουσα θέση στον Φλωρεντιανό Ουμανισμό.

Ο Niccola de Niccoli θαύμαζε την αρχαιότητα και ήταν συλλέκτης βιβλίων. Είχε επίσης στην κατοχή του μεγάλο αριθμό χειρογράφων. Ταξίδευε αρκετά συχνά για να συλλέξει κώδικες και βιβλία. Προφανώς σε κάποιο από τα ταξίδια του στη Νοτιο Ιταλία ή στην κεντρική Ιταλία θα πρέπει να βρήκε τον κώδικα. Όπως προαναφέρθηκε, περισσότερες πληροφορίες δεν έχουμε και ο κάτοχός του δεν γνώριζε την αξία του.

Ο λόγιος αυτός ουμανιστής κληροδότησε τον κώδικα στην βιβλιοθήκη του Αγ. Μάρκου στην Φλωρεντία. Είχε κάποιο χρέος απέναντι στον Κόμητα των Μεδίκων και ίσως να θέλησε να ξεπληρώσει το χρέος του με αυτόν τον τρόπο. Δηλαδή δίνοντάς του ως αντάλλαγμα κάποιους κώδικες. Είναι γνωστό ότι ο Niccola de Niccoli είχε στην κατοχή του 800 χειρόγραφα και προφανώς κάποια από αυτά προσέφερε στον Κόμητα των Μεδίκων. Ο Κόμης των Μεδίκων ήταν ένας από τους ιδρυτές της Βιβλιοθήκης του Αγ. Μάρκου, οπότε και προσέφερε σ' αυτήν τον κώδικα. Πάντως η παρουσία του κώδικα τον 14^ο αι. στην Βιβλιοθήκη του Αγ. Μάρκου επιβεβαιώνεται από ένα σχόλιο αυτού που το προσέφερε και το χειρόγραφο φαίνεται καταχωρημένο. Ο γραφικός χαρακτήρας του σχολίου μας οδηγεί στον Zenobi Acciaiuoli, βιβλιοθηκάριο της βιβλιοθήκης του Αγ. Μάρκου κατά το 1513²¹³.

Κατά την διάρκεια του 17^{ου} αι. το Ευχολόγιο δόθηκε ως αντάλλαγμα σε καινούργιο ιδιοκτήτη, ο οποίος τελείωσε την Βαρβερινή Βιβλιοθήκη στην Ρώμη. Όταν βρισκόταν το χειρόγραφο στο ανάκτορο του Barberini, ο Jacobus Goar το εμελέτησε και το αντέγραψε στο πλαίσιο της προετοιμασίας της εκδόσεως του μνημειώδους έργου του το 1647 στο Παρίσι. Ο Goar μας πληροφορεί ότι το χειρόγραφο αμέσως μετά την Μονή Αγ. Μάρκου βρέθηκε στο βαρβερινό ανάκτορο, δεν υπήρξε δηλ. ενδιάμεσος σταθμός και αυτό γιατί αναφέρει το χειρόγραφο ως «*Codex Sancti Marci Florentini*» ή ως «*Barberinum Sancti*».

Στο μνημειώδες έργο του ο J. Goar μας δίνει μια πληροφορία η οποία προκαλεί σύγχυση: «*Patribus quibusdam nostris unius ex concilii florentini Assessoribus fuisse proprium dicitur, a quo nobilis factum ab eo dicto conventui datum*» (Prooemium). Αυτή η πληροφορία μας λέει ότι ο κώδικας μεταφέρθηκε στην Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας. Ο Brightman δέχεται

²¹³. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ. π.*, σ σ. 20-21.

αυτόν τον ισχυρισμό καθώς και ο Τρεμπέλας. Ο Τρεμπέλας μάλιστα συγκλίνει προς την άποψη ότι ο Niccola de Niccoli ήταν αυτός που τον μετέφερε στην σύνοδο. Αυτή η άποψη όμως δεν ευσταθεί, γιατί η Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας έγινε από 26 Φεβρουαρίου 1439 έως 26 Απριλίου 1442, ενώ ο Niccola de Niccoli απεβίωσε το 1437²¹⁴.

Πολλοί κώδικες που υπήρχαν στην περιουσία του Barberini και είναι σήμερα στην Βατικάνεια Βιβλιοθήκη φέρουν σημείωση κατοχής του φλωρεντιανού γερουσιαστή Carlo Strozzi (1587-1670) και κάποιοι ήταν της Βιβλιοθήκης του μοναστηρίου του Αγ. Μάρκου, όπως και το Βαρβερινό Ευχολόγιο. Αυτή η σημείωση είναι ένα μονοπάτι που μας οδηγεί στον Niccola de Niccoli. Υπό την επίβλεψη του G. Mercati και στην συνέχεια του A. Diller, που υποθέτει φιλικό δεσμό μεταξύ του Strozzi, ο οποίος καταγόταν από ρωμαϊκή ευγενή οικογένεια αλλά με γλώσσα φλωρεντιανή, και του Barberini, χαράσσεται η πορεία του κώδικα από την Βαρβερινή στην Βατικάνειο βιβλιοθήκη. Αυτή όμως η υπόθεση του Mercati είναι μια υπόθεση της οποίας εξετάζεται η αξιοπιστία ²¹⁵.

Κατά την διάρκεια του 17^{ου} αι., και συγκεκριμένα στις αρχές του, το χειρόγραφο βρισκόταν στο ανάκτορο του καρδινάλιου Barberini. Η οικογένεια Barberini ανέδειξε δύο μεγάλους εκκλησιαστικούς ηγέτες, τον Πάπα Ουρβανό Η' και τον καρδινάλιο Francisco Barberini. Στον δεύτερο οφείλεται η δημιουργία της Βαρβερινής Βιβλιοθήκης στο ανάκτορο Barberini, αφού υπήρξε λάτρης του πνεύματος και της Ανατολής²¹⁶.

Η πλουσιότερη αυτή σε ελληνικά χειρόγραφα βιβλιοθήκη, μετεφέρθη στα 1902 στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού με πρωτοβουλία του πάπα Λέοντος ΙΓ'. Όλα αυτά τα ελληνικά χειρόγραφα δημιούργησαν ιδιαίτερο τμήμα στην Βατικάνεια Βιβλιοθήκη και τότε ο κώδικας έλαβε τον αριθμό 336 και καθορίζεται ως «Vaticanus Barberianus graecus 336»²¹⁷.

²¹⁴ Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ σ. 406-407.

²¹⁵ STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ. π.*, σ.23

²¹⁶ Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ. 407.

²¹⁷ Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *όπ. π.*, σ.408.

3. Κωδικολογικά προβλήματα. Περιγραφή.

Στην Βατικάνεια Βιβλιοθήκη ο κώδικας παρουσιάζεται σε ένα τόμο χοντρό από δέρμα καστανό του 1827, με ένα πλαίσιο χρυσό με γεωμετρικά μοτίβα και με τις δύο πλευρές επίπεδες. Η πλάτη, η οποία είναι ανεπαρκής, στο πίσω μέρος φέρει ένα έμβλημα που γράφει «Λειτουργία Βασιλείου» σε κόκκινο φόντο «Κανόνες Ελληνικοί» σε πράσινο φόντο.

Στον κώδικα υπάρχουν δύο τύποι αριθμώσεως: μια παλαιά για τις σελίδες (IV 563) και μια πιο πρόσφατη για τα φύλλα (II 279+52a e 233a), η δεύτερη αρίθμηση σημειώνεται με σφραγίδα μηχανής. Προχωρώντας στις σελίδες 1-23 παρουσιάζεται στην μπροστινή σελίδα για τρίτη φορά αρίθμηση στο κέντρο του περιθωρίου και πάνω, οφειλόμενη σε διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα, αυτόν του ιερομονάχου της Μ. Κρυπτοφτέρου Filippo Vitali (1771). Τέλος παρατηρείται και μια τέταρτη αρίθμηση στα δεσμιδωτά 36 (ff. 272-279) τα οποία είναι σημαδεμένα στην γωνία κάτω δεξιά.

Τα ελληνικά γράμματα του κώδικα είναι με μαύρη μελάνη, επίσης είναι εμφανή τα σημάδια του βοηθού του αντιγραφέα. Η αρίθμηση είναι ελλιπής από το 18 με 19 πηγαίνουμε στο 23 και έπειτα στο 40²¹⁸.

Όσον αφορά την αριθμητική τάξη ποικίλει κατ' αναλογίαν προς τα στάδια της ιστορίας του. Όταν το χειρόγραφο βρισκόταν στο μοναστήρι του Αγ. Μάρκου στην Φλωρεντία, είχε τον ταξινομικό αριθμό 33. Αργότερα που το χειρόγραφο βρέθηκε στο ανάκτορο του Barberini, είχε τον αριθμό N. A. 77, αναφέρεται όμως και ως κώδικας Αγίου Μάρκου 77.

Τον 18^ο αι. ο Alessandro Pieralisi έδωσε άλλο ταξινομικό αριθμό III,55. Έτσι ονομάζεται και κώδικας της συλλογής του Barberini (Barberianus Graecus III, 55). Τελευταίος σταθμός και τελική αρίθμηση του κώδικα έγινε στην Βατικανή Βιβλιοθήκη. Σε αυτή τη βιβλιοθήκη όλα τα ελληνικά χειρόγραφα τοποθετήθηκαν μαζί και έλαβαν διαφορετική αρίθμηση από τα υπόλοιπα χειρόγραφα. Έτσι έλαβε την ονομασία Vaticanus Barberianus Graecus 336 την οποία κατέχει μέχρι σήμερα²¹⁹.

Ο κώδικας είναι περγαμινό μεγαλογράμματο χειρόγραφο, το οποίο αρκετά συχνά έχει πνεύματα και τόνους. Τα γράμματα, όπως προαναφέρθηκε, είναι κεφαλαία και κατακόρυφα και παρουσιάζουν σημάδια της εγκατάλειψης της κεφαλαίας γραφής και ανανεώσεως της γραφικής φόρμας²²⁰. Είναι επίσης η γραφή κλασσικό δείγμα της εποχής του 8^{ου} αι. και όψιμη βιβλική δυτικού τύπου, τελείως διαφορετική από ορισμένα παλίμψηστα χειρόγραφα νοτιοϊταλικής καταγωγής. Πρόσφατα έγινε σύγκριση του Βαρβερινού κώδικα με τον παλίμψηστο Vaticano

²¹⁸ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, όπ. π., σ. 25.

²¹⁹ .Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, όπ. π., σ. 397.

²²⁰ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, όπ. π., σ. 22.

gr.1456, ένα κώδικα ο οποίος είναι σε άριστη κατάσταση, των μέσων του 11^{ου} αι., και κατά τον J. Irigoien «παρουσιάζει τον ίδιο μεγαλογράμματο βιβλικό τύπο απομονωμένο και όψιμο». Παράλληλα η σύγκριση εκ μέρους του Cavallo καταγράφει ενδιαφέροντα συμπεράσματα²²¹.

Όσον αφορά στις κωδικολογικές λεπτομέρειες, χρήσιμη είναι η έρευνα του Robert Taft, ο οποίος στο έργο του «Liturgy in Byzantium and Beyond» στο κεφ. "The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060", αναφέρεται στα πρώιμα Βυζαντινά Ευχολόγια. Ειδικά σε αυτά τα οποία είναι Κωνσταντινουπολιτικής Προελεύσεως και δεν περιέχουν καθόλου κεφαλίδες. Όταν κατά τον 10^ο αι. το κείμενο της Βυζαντινής λειτουργίας άρχισε να κωδικογραφείται με ερυθρόγραφες κεφαλίδες, αυτές μερικές φορές ενσωματώθηκαν στο ίδιο το λειτουργικό κείμενο, ειδικά στα Ευχολόγια από την Νότιο Ιταλία και Σικελία και στις Ανατολικές εκδόσεις της Λειτουργίας. Παράδειγμα σχετικό είναι και ο Βαρβερινός κώδικας 336²²².

²²¹ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ. π.*, σ. 26.

²²² .ROBERT TAFT, *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Collected Studies Series, εκδ. Ashgate, G. Britain 1995, σ.Ι.(introduction).

4. Περιεχόμενο.

Ο κώδικας αποτελεί ένα ολοκληρωμένο ευχολόγιο με τα απαραίτητα για τον ιερέα, τον επίσκοπο ή τον πατριάρχη. Περιλαμβάνει περιστατικές ευχές, λειτουργίες, ακολουθίες ωρών και διακονικά. Αποτυπώνει την κωνσταντινουπολική παράδοση, παραπέμπει σε ένα αυτοκρατορικό αντίγραφο και αποτελεί τον πιο εγκυρο μάρτυρα του βυζαντινού τυπικού της λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Οι ευχές είναι ομαδοποιημένες και παρουσιάζονται με την αρίθμηση που απαντάται στην έκδοση Parenti e Velkovska, *L'eucologio Barberini gr.336* και με την αρίθμηση του πρωτοτύπου του κώδικα.

Λειτουργία του Αγίου Βασιλείου, 1-22 ή 1-14.

Εύχή αντίφωνου α', β', γ', εύχή του τρισαγίου, εύχή της ἄνω καθέδρας, εύχή της ἐκτενοῦς "Κύριε ἐλέησον", εύχή κατηχουμένων, εύχή πιστῶν α' μετά τό ἀπλωθῆναι τό εἰλητόν, εύχή πιστῶν β', εύχή ἣν ποιεῖ ὁ ἱερεύς ὑπέρ ἑαυτοῦ τῶν χειροβικῶν λεγομένων, εύχή τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Βασιλείου μετά τό πληρῶσαι τόν λαόν τόν μυστικόν ὕμνον, Ἁγία ἀναφορά, εύχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου, Καί μετά τό πάντας μεταλαβεῖν, λέγοντος τοῦ διακόνου τήν εύχήν, ἐπεύχεται ὁ ἱερεύς, εύχή ἐπιστάμβωνος, εύχή τοῦ σκευοφυλακίου²²³.

Λειτουργία του Αγίου Χρυσοστόμου, 23-41 ή 15-23.

Εύχή τῆς εισόδου, εύχή τοῦ τρισαγίου, εύχή τῆς ἐκτενοῦς, εύχή κατηχουμένων πρό τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς τοῦ Χρυσοστόμου, εύχή πιστῶν α' μετά τό ἀπλωθῆναι τό εἰλητόν, εύχή πιστῶν β', εύχή τῆς προσκομιδῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου μετά τό ἀποτεθῆναι τά ἅγια δῶρα ἐν τῇ ἁγία τραπέζῃ καί πληρῶσαι τόν λαόν τόν μυστικόν ὕμνον, Ἁγία ἀναφορά, Καί μετά τό πάντας μεταλαβεῖν, λέγοντος τοῦ διακόνου τήν εύχήν, ἐπεύχεται ὁ ἱερεύς μυστικῶς²²⁴.

Λειτουργία των Προηγιασμένων, 42-48 ή 24-27.

Ἐν δέ τῷ λυχνικῷ μετά τά ἀναγνώσματα καί τό " Κατευθυνθήτω" καί τό "Κύριε ἐλέησον", γίνεται εύχή κατηχουμένων ἐπί τῶν προηγιασμένων, εύχή εἰς τούς πρός τό ἅγιον φῶτισμα εὐτρεπιζομένους, εύχή πιστῶν α', β',

Και μετά τό πληρωθῆναι τό "Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν", ὁ ἱερεύς ἐπεύχεται, εύχήν μετά τήν μετάληψιν²²⁵.

Ἀκολουθία τῶν Ὁρῶν, 49-111 ή 28-83.

Εὐχές τοῦ εσπερινοῦ, 49-56 ή 28-42.

²²³ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ.57-71.

²²⁴ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 71-82.

²²⁵ .STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 83-86.

Εὐχή τῶν ἑσπερινῶν α', εὐχή ἑσπερινή β', γ', δ', ε', στ', ζ', εὐχή ἑσπερινή η' εἰς τὸ "Κύριε ἐκέκραξα".

Εὐχές τῶν τριῶν ἀντιφώνων, 57-59 ἢ 28-42.

Καί μετὰ τὸ προκειμένον καί τὸ "Κύριε ἐλέησον", γίνεται ὑπὸ ἱερέως εὐχή ἀντιφώνου α' ἐν ᾧ ψάλλεται "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου", εὐχή ἀντιφώνου β' ἐν ᾧ ψάλλεται "Ὁ μονογενῆς υἱός", εὐχή ἀντιφώνου γ' τοῦ τρισαγίου.

Εὐχές τῶν κατηχουμένων τῶν πιστῶν καὶ ἀπόλυσις, 60-64 ἢ 28-42.

Εὐχή κατηχουμένων μετὰ τὸ τρισάγιον, εὐχή μετὰ τοὺς κατηχουμένους, τῶν πιστῶν α', εὐχή πιστῶν β', εὐχή ἡγουν ἀπόλυσις.

Εὐχές τοῦ μεσονυκτικοῦ, 65-69 ἢ 43-46.

Εὐχή μεσονυκτική ἀντιφώνου α', εὐχή ἀντιφώνου β', γ', εὐχή δ' τῆς ἀπολύσεως.

Εὐχές τοῦ Ὁρθρου, 70-84 ἢ 47-60.

Εὐχή ἑωθινή α', β', γ', δ', ε', στ', ζ', η', εὐχή τοῦ ν'-θ'. εὐχή ι' εἰς τοὺς αἶνους, εὐχή κατηχουμένων γινομένης εἰσόδου μετὰ τὸ τρισάγιον, λεγομένου προκειμένου, εὐχή πιστῶν α', β', εὐχή ἡγουν ἀπόλυσις.

Εὐχές ὥρας α', 85-86 ἢ 61-62.

Εὐχές γ' ὥρας, 87-91 ἢ 63-66.

Εὐχή ὥρας γ' ἀντιφώνου α', β', γ', εὐχή δ' ἡγουν τῆς ἀπολύσεως ὥρας γ'.

Εὐχές στ' ὥρας, 92-96 ἢ 67-70.

Εὐχή ὥρας στ' ἀντιφώνου α', β', γ', εὐχή δ' ἡγουν ἀπολύσεως ὥρας στ'.

Εὐχές ὥρας θ', 97-101 ἢ 71-74.

Εὐχή ὥρας θ' ἀντιφώνου α', β', γ', εὐχή δ' ἡγουν ἀπολύσεως τῆς θ' ὥρας.

Εὐχές ἀντιφώνων «ἐν ταῖς ἀγίαις νηστείαις», 102-111 ἢ 75-83.

Εὐχή ἀντιφώνου α' τῆς γινομένης γ'-ς' ἐν ταῖς ἀγίαις νηστείαις, εὐχή ἀντιφώνου β', γ', εὐχή μετὰ τὴν εἴσοδον, γινομένης συναπτῆς ὑπὸ διακόνου, εὐχή κατηχουμένων μετὰ τὰ ἀναγνώσματα καί τὸ "Κύριε ἐλέησον", εὐχή <εἰς> τοὺς πρὸς τὸ ἅγιον φῶτισμα εὐτρεπιζομένους, εὐχή πιστῶν α', β', εὐχή γ' ἡγουν ἀπόλυσις²²⁶.

Βαπτισματικὴ πράξις, 112-126 ἢ 84-96.

Εὐχή εἰς τὸ κατασφραγίσαι παιδίον λαμβάνον ὄνομα τῆ η' ἡμέρα τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, εὐχή ὅτε εἰσέρχεται παιδίον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆ μ' ἡμέρα τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, εὐχή εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον, ἀπορκισμός α', β', γ', εὐχή μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον πρὸς τὸν πρὸς ὥραν βαπτιζόμενον, καί μετὰ τὸ "Αμὴν", ἀποδυομένου καὶ ὑπολυομένου τοῦ βαπτιζομένου ἀποστρέφει αὐτόν ὁ ἱερεὺς ἐπὶ δυσμᾶς ἄνω τὰς χεῖρας ἔχοντα, καὶ λέγει γ'. Αποτάσσομαι τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσιν τοῖς ἔργοις

²²⁶.STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὀπ. π., σ σ. 87-117.

αὐτοῦ καί πάση τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ καί πᾶσιν τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ καί πάση τῇ πομπῇ αὐτοῦ, διακονικά τοῦ ἀγίου σαββάτου εἰς τό βαπτίσαι, εὐχή ἦν ποιεῖ ὁ ἱερεὺς μέλλων βαπτίζειν, μετὰ δέ τό πληρῶσαι τὰ διακονικά τόν διάκονον, ὁ ἱερεὺς ἐκφωνεῖ λέγων· Εἰρήνη πᾶσιν, καί μετὰ τό “Ἀμήν”, ὁ διάκονος λέγει· Πρόσχωμεν, καί μετὰ τοῦτο, ποιῶντος τοῦ διακόνου εὐχήν, ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν ταύτην, εὐχή εἰς τό ἀπόλουτρον²²⁷.

Εὐλογία τῶν ὑδάτων για τα Θεοφάνεια, 127-133 ἢ 97-102.

Διακονικά εἰς τόν ἀγιασμόν τῶν ἀγίων Θεοφανῶν, εὐχή εἰς τὴν εὐλόγησιν τῶν ἀγίων Θεοφανῶν, ποιῶντος τοῦ ἱερέως μυστικῶς τὴν εὐχήν ταύτην, πρόλογος τῶν ἀγίων Θεοφανῶν λεγόμενος πρό τοῦ “Μέγας εἰ, Κύριε”, ἕτερος πρόλογος, “Μέγας εἰ, Κύριε”, εὐχή ἄλλη εἰς τό ὕδωρ τῶν ἀγίων Θεοφανῶν, λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας²²⁸.

Εὐχὴς τῆς Παννυχίδος, 134-139 ἢ 103-107.

Εὐχή ἑσπερινή ἀντιφώνου α' πανυχίδος, εὐχή ἀντιφώνου β', γ', εὐχή τῆς ἀπολύσεως, δ'²²⁹.

Προετοιμασία καί εὐλογία τοῦ Μύρου, 140-142 ἢ 108-109.

Σκεύη τοῦ νάρδου, εὐχή ἡγουν ποιήσις μύρου γινομένη τῇ ἀγία πέμπτη τῆς μεγάλης ἐβδομάδος ὑπὸ μόνου ἐπισκόπου, καί μετὰ τό “Ἀμήν”, λέγει· Εἰρήνη πᾶσιν²³⁰.

Κατήχησις πρό τοῦ βαπτίσματος, 143-145 ἢ 110-113.

Ἀπόταξις καί σύνταξις γινομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῇ ἀγία παρασκευῇ τοῦ Πάσχα, καί μετὰ τό “Ἀμήν”, λέγει αὐτοῖς· Ἄνω τὰς χεῖρας ὑμῶν²³¹.

Ὅπως χρή δέχεσθαι τοὺς ἀπὸ αἰρέσεων μετερχομένους ἐν τῇ ἀγία τοῦ Θεοῦ καθολικῇ καί ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ, Ὅπως δεῖ ἀναθεματίζειν ἐγγράφως τοὺς ἀπὸ Μανιχαίων προσερχομένους τῇ ἀγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ, 146-148 ἢ 114-115²³².

Ἐπί θεμελίῳ τιθεμένου ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, τάξις γινομένη ἐπὶ καθιερώσεως ἀγίου ναοῦ καί τῆς ἐν αὐτῷ ἀγίας τραπέζης, τάξις γινομένη ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἤδη καθιερωθέντος ἀγίου ναοῦ, 149-156 ἢ 116-122²³³.

Χειροτονία ἐπισκόπου, 157-158 ἢ 123-124.

Ἐπί χειροτονία πρεσβυτέρου, 159-160.

Ἐπί χειροτονία διακόνου, 161-162 ἢ 127-128.

Εὐχή ἐπὶ χειροτονία διακονίσσης, 163-164 ἢ 129-130.

Εὐχή ἐπὶ χειροτονία ὑποδιακόνου, 165 ἢ 131.

²²⁷. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 117-132.

²²⁸. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 132-139.

²²⁹. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 139-142.

²³⁰. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 143-145.

²³¹. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 146-151.

²³². STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 151-153.

²³³. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ. π.*, σ σ. 155-166.

Εὐχή ἐπί προχειρίσεως ἀναγνώστου καί ψάλτου, 166 ἢ 132²³⁴.

Εὐχή ἐπί προχειρίσεως ἡγουμένου ἐν τῷ εὐαγγελίῳ πατριαρχείῳ, 167-168 ἢ 133-134.

Εὐχή ἐπί τοῦ λαμβάνειν μέλλοντος σχῆμα μοναχοῦ, 169 ἢ 135.

Εὐχή ἐπί μελλούσης λαμβάνειν σχῆμα μοναστρίας, 170 ἢ 136.

Εὐχή ἐπίπροχειρίσεως βασιλέως, εὐχή ἐπί βασιλέως γινομένη ὡσάκις εἰσέλθη πρὸς αὐτόν ὁ πατριάρχης, εὐχή ἄλλη ἐπί βασιλέως, 171-176 ἢ 137-142.

Εὐχή γινομένη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ὅτε πρὸς συνήθη ἐπιτελεῖ τὴν τρυγὴν ὁ βασιλεὺς, 177-178 ἢ 142-144.

Εὐχή ἐπί προαγωγῆς ἀρχόντων, 179-180 ἢ 145-146²³⁵.

Εὐχή λεγομένη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου ἐν τῷ δρόμῳ, 181 ἢ 147.

Εὐχή ἐπί προσφερόντων ἀπαρχάς, 182 ἢ 148.

Εὐλογία οἴκου, 183 ἢ 149.

Εὐχή ἐπί μνηστείας, εὐχή εἰς γάμους, εὐχή τοῦ κοινοῦ ποτηρίου, εὐχή ἄλλη εἰς γάμους, 184-189 ἢ 150-155.

Εὐχή ἐν τῷ μέλλειν ἀριστᾶν, 190 ἢ 156.

Εὐχή μετὰ τὸ ἀναστῆναι ἐκ τοῦ ἀρίστου, 191 ἢ 157.

Εὐχή ἐπί ἀποδημούντων, 192 ἢ 158.

Εὐχή ἐπί πλοίου μέλλοντος πλεῖν, 193 ἢ 159.

Εὐχή ἐπί ἀνομβρίας, εὐχή ἐπί ἀνομβρίας ἄλλη, 194-195 ἢ 160 –161.

Εὐχή ἐπί ἀρρώστου, εὐχή εἰς νοσοῦντας ἄλλη, εὐχή εἰς νοσοῦντας ἄλλη γ', εὐχή ἐπί ἐλαίου ἀρρώστου, εὐχή ἐπί ἐλαίου ἀρρώστου, β', 196-200 ἢ 162-166.

Εὐχή ἐπί μετανούντων, εὐχή ἐπί ἐξομολογουμένου, εὐχή ἐπί προπετῶς ὀμνύοντα, 201-203 ἢ 167-169.

Εὐχή ἐπί τῶν ἐν βρώμασιν σκανδαλισθέντων, εὐχή ἐπί μιαιροφαγήσαντος, 204-205 ἢ 169-171.

Εὐχή ὑπὲρ χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, εὐχή ἐπί πασχόντων ὑπὸ δαιμόνων, 206-207 ἢ 172-173.

Εὐχή εἰς τὸ κουρεῦσαι παιδίον, εὐχή μετὰ τὸ κουρεῦσαι τὸ παιδίον β', 208-209 ἢ 174-175.

Εὐχή εἰς πωγωνοκουρίαν, 210 ἢ 176.

Εὐχή εἰς ἀδελφοποίησιν, 211 ἢ 177.

Εὐχή ἄλλη εἰς τὸ κουρεῦσαι παιδίον, 212 ἢ 178.

Εὐχή ἐπί ποιμνῆς, 213 ἢ 179.

Εὐχή εἰς ψυχὴν κρινομένην, 214 ἢ 180.

Εὐχή ἐπί τρυγούντων, εὐχή εἰς ἀρχὴν σπορίμων, εὐχή ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐχή ὑπὲρ τῶν καρποφορούντων, εὐχή ἐπί θέρους, 215-219 ἢ 181-185²³⁶.

²³⁴. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὀπ. π., σ σ. 166-175.

²³⁵. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὀπ. π., σ σ. 175-183.

Εὐχή εἰς τό δοῦναι τά βαῖα τῆς βαῖοφόρου, α', εὐχή εἰς τά βαῖα β', 220-221 ἢ 186-187.

Διακονικά τοῦ νιπτήρος, εὐχή εἰς τόν ἐξερχόμενον νίψασθαι, εὐχή εἰς τό ἀγιάσαι τό ὕδωρ τοῦ νιπτήρος, 222-225 ἢ 188-190.

Εὐχή τῆς γονυκλισίας τῆς ἀγίας Ν', α', εὐχή τῆς γονυκλισίας β', γ', 226-228 ἢ 191-193.

Εὐχή εἰς κουκία ἀγίων, 229 ἢ 194.

Εὐχή ἐπί θυσίας βοῶν, 230 ἢ 195.

Εὐχή ἐπί διακονίας λεγομένη ἐν τῇ ἐμβάτῃ ἐκφωνητικῶς, 231 ἢ 196.

Εὐχή ἐπί οἰκοδομούντων οἶκον, 232 ἢ 197.

Εὐχή ἐπί σεισμοῦ, 233 ἢ 198.

Εὐχή εἰς τούς εἰσερχομένους εἰς διακονίας, 234 ἢ 199.

Εὐχή ἐπί προσφερόντων καρπούς νέους, 235 ἢ 200.

Εὐχή τῶν κολλύβων ἤγουν τῶν κουκουδίων, 236 ἢ 201.

Εὐχή ὅτε ἐνυπνιάζεται ἀδελφός, 237 ἢ 202.

Εὐχή ἀγιάζουσα ὕδωρ, εἴτε ἐν φρέατι εἴτε ἐν λάκκῳ ἐμπεσόντος ἀκαθάρτου θηρίου εἴτε ἄλλου πράγματος, 238 ἢ 203.

Εὐχή ἐπί τοῖς προσφέρουσιν ἀμνόν, 239 ἢ 204.

Εὐχή εἰς τό ποιῆσαι ἀπό λαϊκοῦ κληρικόν, 240 ἢ 205

Εὐχή εἰς οἶκον, εὐχή ἄλλη εἰς οἶκον, 241-242 ἢ 205-207.

Εὐχή ἐπί ἐργομένων ὑπό πνευμάτων ἀκαθάρτων, 243 ἢ 208.

Ἀκολουθία ἤγουν διακονικά καί εὐχαί τοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος τῶν ἀνδρῶν, 244-245 ἢ 209.

Εὐχή β', εἰς γυναῖκας, γ', καί ὁ ἱερεὺς λέγει τήν εὐχὴν β' τήν μετὰ τήν κουράν, καί ὁ ἱερεὺς τήν εὐχὴν ταύτην τοῦ σχήματος, καί ὁ ἱερεὺς λέγει τήν εὐχὴν ταύτην μετὰ τό σχῆμα, 246-255 ἢ 209-215.

Τῇ α' ἡμέρᾳ ὅτε τό σχῆμα δίδεται, 256-216.

Εὐχή ἐπί οἰκίας περιεργαζομένης ἢ ἄλλως πως ὀχλουμένης ὑπό πνευμάτων πονηρῶν, 257 ἢ 217.

Εὐχή ἐπί μελλούσης λαμβάνειν σχῆμα μοναστρίας, α', β', εὐχή γ' τοῦ σχήματος, εὐχή δ' τοῦ τελείου σχήματος, εὐχή ε' τοῦ σχήματος, στ', 258-263 ἢ 218-223²³⁷.

Εὐχή ἐπί τελευτήσαντος, εὐχή ἄλλη ἐπί τελευτήσαντος, 264-267 ἢ 224-228.

Εὐχή ἄλλη ἐπιτάφιος καθολικῆ, 268 ἢ 225.

Εὐχή ἐπιτάφιος εἰς ἐπίσκοπον, 269 ἢ 226-228.

Εὐχή εἰς κοιμηθέντα μοναχόν, 270 ἢ 224-228.

Εὐχή εἰς ἀσθενοῦντας ἀσκητάς, 271 ἢ 229.

Εὐχή εἰς τό ἀναδήσασθαι γυναῖκα, 272 ἢ 230.

Εὐχή ὀπιστάμβωνος τοῦ Χρυσοστόμου, 273 ἢ 231.

Εὐχή ἐπιστάμβωνος Γερμανοῦ Πατριάρχου, 274 ἢ 231-234²³⁸.

²³⁶. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὀπ. π., σ σ. 183-202.

²³⁷. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὀπ. π., σ σ. 202-235.

Εὐχή ἐπιστάμβωνος ἄλλη, 275 ἢ 231-234.

Εὐχή ἐπιστάμβωνος ἄλλη, 276 ἢ 231-234.

Εὐχή λεγομένη ἐν τῷ διακονικῷ μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, 277 ἢ 235-238.

Εὐχή ἄλλη τοῦ σκευοφυλακίου μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν, 278 ἢ 235-238.

Εὐχή ἄλλη ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, 279 ἢ 235-238.

Εὐχή εἰς τό καταστεῖλαι τὰ ἅγια δῶρα, 280 ἢ 235-238.

Εὐχή ἐπιστάμβωνος εἰς τὰ προηγιασμένα, εὐχή ἄλλη τῶν προηγιασμένων, 281-285 ἢ 239-243²³⁹.

Διακονικά τῶν προηγιασμένων, 286 ἢ 244.

Διακονικά εἰς κοιμηθέντας, 287 ἢ 244.

Διακονικά εἰς ἀσθενοῦντας, 288 ἢ 244²⁴⁰.

Το τελευταῖο τμήμα του Ευχολογίου θεωρεῖται ὅτι δεν ευρισκόταν πριν ἀπό τον 15^ο αἰ. στο μέρος που βρίσκεται σήμερα, γιατί σε αὐτό το τμήμα υπάρχουν τα κείμενα των Αποστολικῶν Διαταγῶν, τα ὁποῖα ἀφοροῦν στις χειροτονίες. Αὐτό το τμήμα θα μπορούσε να υποτεθεῖ ὅτι ἀρχικά ἴσως να βρισκόταν στο τμήμα των χειροτονιῶν²⁴¹.

Το περιεχόμενο του Βαρβερινῶν βρίσκεται σήμερα συγκεντρωμένο σε τρεῖς συλλογές κειμένων : α) Στο Βυζαντινὸ Ευχολόγιο (f.f. 1-263), β) στα Αποσπάσματα Κανόνων (f.f.266-269) και στο 8^ο βιβλίον των Αποστολικῶν Διαταγῶν (f.f.269-279), και γ) στην λατινική προσευχή της ευλογίας (Θ. Ευχαριστίας) με μέλι και γάλα (f.279) στην ὁποία παρουσιάζεται ἐνῶ στο f.f.264 και 265 εἶναι λευκά.

Το υλικὸ του Βαρβερινῶν Ευχολογίου ἀποτελεῖται ἀπὸ μια συλλογή ἀρκετὰ ετερογενή, στην ὁποία ἤδη ὁ συντάκτης συναρμολογεῖ υλικά προσευχῆς (ευχολογικά ἢ μη ευχολογικά) διαφορετικῆς προέλευσης²⁴². Ετερογενῆς εἶναι ἡ προέλευση των ευχῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀποτυπώνεται πλήρως.

Κατὰ τὴν μελέτη του περιεχομένου του Βαρβερινῶν Ευχολογίου, θα πρέπει να μας ἀπασχολήσει ἡ προέλευση τῆς ἀναφορᾶς Ἰωάννου του Χρυσσοστόμου. Ὁ Λεόντιος τῆς Τοσκάνης ἀπέδειξε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ του Βασιλείου, ὑπάρχει και μια ἄλλη των Αποστόλων, ἡ ὁποία θα μπορούσε να χρησιμοποιεῖται στην Κωνσταντινούπολη τον καιρὸ του Χρυσσοστόμου και ἀπὸ το γεγονός αὐτό να ἔχει να σχετιστεῖ μαζί του. Στην πραγματικότητα ἀνάμεσα στα Συρο-Ἰακωβιτικά λειτουργικά Τυπικά ὑπάρχει μια ἀναφορὰ των Δώδεκα Αποστόλων πολὺ παρόμοια με τὴν ἀναφορὰ του Χρυσσοστόμου, καθὼς υπογράμμισε και ὁ I. E. Rahmani. Ἡ συγγένεια των δύο κειμένων ἐπιβεβαιώθηκε με λαμπρότητα ἀπὸ τον Η.

²³⁸. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὅπ. π., σ σ. 235-240.

²³⁹. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὅπ. π., σ σ. 240-245.

²⁴⁰. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὅπ. π., σ σ. 246-248.

²⁴¹. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, ὅπ. π., σ σ. 412-413.

²⁴². STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, ὅπ. π., σ. 22.

Engberding μετά από λεπτομερή έρευνα. Και τα δύο κείμενα πηγάζουν από μια Ελληνική Αναφορά του 4^{ου} αι., η οποία πιθανότατα είδε το φως στην περιοχή της Αντιόχειας²⁴³.

Μια υιοθέτηση της αναφοράς των Αποστόλων στην Κων/πολη τον καιρό του Ιωάννη του Χρυσοστόμου ή του Νεστορίου δεν είναι απίθανη. Όταν ο Λεόντιος ο Βυζάντιος επιβεβαιώνει ότι ο Θεόδωρος Μομφουεστίας τροποποίησε την Αναφορά των Αποστόλων, υποθέτει επίσης ότι ήταν τουλάχιστον σε χρήση στην Μομφουεστία της Κιλικίας²⁴⁴.

Αλλά η παράδοση της νεστοριανικής εκκλησίας αποδίδει την δημιουργική λειτουργική δραστηριότητα και στους δύο τον Θεόδωρο και τον Νεστόριο. Η λειτουργία του Νεστορίου, η οποία είναι ένα από τα τρία κανονικά τυπικά της νεστοριανικής εκκλησίας, θεωρείται ως αυθεντική δουλειά του ιδίου του Νεστορίου από τον καθολικό Mar Abba (π. 552). Μεταφράστηκε μεταγενέστερα από τα ελληνικά στα συριακά, ενώ εκείνος ζούσε στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Επίσης, αν υποθέσουμε ότι ο Νεστόριος μετασχημάτισε την αναφορά των Αποστόλων, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η τελευταία ήταν ήδη η εν χρήση λειτουργία της αρχιεπισκοπής της Κων/πόλεως και ότι η αναφορά του Χρυσοστόμου ήταν σε χρήση αμέσως μετά τον Χρυσόστομο, όχι μόνο στην Κιλικία αλλά και στην Κωνσταντινούπολη.

Συγκρίνοντας την αναφορά του Νεστορίου, με αυτή του Βασιλείου και του Χρυσοστόμου, διακρίνουμε ότι υπάρχει εξάρτηση μεταξύ της λειτουργίας του Χρυσοστόμου και εκείνης του Νεστορίου.

Σύμφωνα με τον Baumstark, η μεν Νεστορίου κατά πάσα πιθανότητα προήλθε από την λειτουργία του Βασιλείου, με επέκταση, και ο ίδιος είναι ο συντάκτης της. Η δε του Χρυσοστόμου ήταν σε χρήση στην εκκλησία της πρωτεύουσας και αμφισβητείται η πατρότητά της²⁴⁵.

Ο Βαρβερινός κώδικας τοποθετεί, ξεκάθαρα, την πρόθεση-προσκομιδή στην αρχή της λειτουργίας. Επιπροσθέτως, διαφαίνεται η ραγδαία ανάπτυξη του τυπικού μέσα από τον υπομνηματισμό του Γερμανού. Ο εικονόφιλος Πατριάρχης Γερμανός είναι ο συγγραφέας του έργου *Ιστορία Εκκλησιαστική και Μυστική θεωρία*, καθώς και της οπισθαμβώνου Ευχής του Βαρβερινού.

Η Προθεωρία μας παραδίδει τις τρεις εκτενείς και τα αντίφωνα που ήδη βρίσκονται στο Βαρβερινό κώδικα και είναι σε χρήση από τότε. Από την άλλη πλευρά περιγράφει το ολοκληρωμένο λειτουργικό τελετουργικό

²⁴³. H. J. SCHULZ, *The Byzantine Liturgy*, Pueblo publishing Company, New York 1986, σ. 8. και R. TAFT, «Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και η αναφορά που φέρει το ονομά του», *Κληρονομία*, τ. 21(1989), σ σ.285-308.

²⁴⁴. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ σ., 8-9.

²⁴⁵. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ σ., 8-9.

αλλά το συσχετίζει με μια ανώτερη τάξη πραγμάτων κάνοντας μια βαθύτερη ανάπτυξη²⁴⁶.

Η καρποφόρος βάση για τον υπομνηματισμό υπήρξε η συνείδηση ότι τα Δώρα είναι «Σώμα Χριστού». Αυτή η συνείδηση βρήκε έκφραση στον Γερμανό, καθώς και στις δύο ευχές της προθέσεως του Βαρβερινού κώδικος, αν και δεν είχε αποκρυσταλωθεί ακόμα το τυπικό²⁴⁷.

Η ενδελεχής έρευνα της αναφοράς του Χρυσοστόμου και των διακριτικών της χαρακτηριστικών, με τους παραδοσιακούς, ιστορικούς όρους, συνυφασμένους με την ζωή και την δράση του Αγίου, μας αποκαλύπτει ότι ήταν γνωστή στο Νεστόριο πριν από την χρήση της από αυτόν.

Θα μπορούσε, επίσης, να ειπωθεί ότι εξωτερικά κριτήρια τοποθετούν την προέλευση σε μια περίοδο κατά την οποία ο ίδιος ο Χρυσόστομος ήταν αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Πέρα από αυτά, οι πατρολόγοι και οι περισσότεροι ιστορικοί της λατρείας αρνήθηκαν την συγγραφική δραστηριότητα του Αγίου ως προς την αναφορά που φέρεται υπό το ονομά του.

Η απόδειξη ότι είναι πράγματι ο συγγραφέας είναι μία μακρά διαδικασία. Ανάμεσα σε άλλα πράγματα πρέπει να καταδειχθεί ότι, τουλάχιστον, το όνομα του Χρυσοστόμου ως συγγραφέως στα λειτουργικά χειρόγραφα, ξεκινώντας από τον Βαρβερινό κώδικα του 8^{ου} αι., σχετίζεται με ένα ολοκληρωμένο τυπικό και μπορεί να εξηγηθεί από μία ακόμα πιο παλιά παράδοση²⁴⁸.

«Η πρόθεση» έχει το αρχαίο νόημα της «Αναφοράς» στους κώδικες, οι οποίοι μας σώζονται από τον 8^ο αι. και στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο το νόημα της λέξεως είναι η «προπαρασκευή των Δώρων» και η αναφορά τοποθετείται στην αρχή της λειτουργίας²⁴⁹.

Καθορίζοντας την μορφή της Βυζαντινής λειτουργίας, οι δύο εισοδοί έχουν τόσο σημαντικό ρόλο όσο στο σύστημα εξήγησης του Μαξίμου. Σε σύνδεση με την εισοδο των πιστών στην εκκλησία, το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στην εισόδευση του ιερέα στην καθέδρα. Αυτή η περιγραφή του Μαξίμου ανταποκρίνεται, ακριβώς, στην έμφαση η οποία δίνεται στην «επισκοπική» εισοδο στην «Βασιλειανή» εισοδική ευχή, η οποία συγκρίνεται με την προηγούμενη τάξη των πραγμάτων που καταγράφει την ευχή που περιλαμβάνεται στην Λειτουργία του Χρυσοστόμου στον Βαρβερινό κώδικα²⁵⁰.

Η ευχή την οποία ο Βαρβερινός κώδικας εδώ κάνει μέρος της Λειτουργίας του Βασιλείου, ήταν τότε όπως τώρα η μια πλέον κατάλληλη

²⁴⁶. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 92.

²⁴⁷. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 98.

²⁴⁸. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 150.

²⁴⁹. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 152.

²⁵⁰. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 176.

για την Βυζαντινή Λειτουργία. (Η συχνά χρησιμοποιούμενη ευχή, την οποία ο ίδιος κώδικας ορίζει στην Λειτουργία του Χρυσοστόμου, ήταν μη βυζαντινής προελεύσεως και δεν μπόρεσε να επικρατήσει²⁵¹.

Στο Βαρβερινό Ευχολόγιο 336, δίνονται μόνο λίγα πρώιμα στοιχεία της Εκτενούς του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, υπομνηματίζοντας έτσι την παρουσία αυτής κατά το μέσο του 8^{ου} αι. Ενώ το ολοκληρωμένο κείμενο στην σημερινή του μορφή, εμπλουτισμένο με προσθήκες βρίσκεται στα χειρόγραφα του 10^{ου} αι²⁵².

Επίσης στην Βυζαντινή Ευχαριστία, στα «ειρηνικά», η Εκτενής πρώτα παρουσιάζεται στο αρχαιότερο Βυζαντινό Ευχολόγιο χειρόγραφο, του 8^{ου} αι., τον Βαρβερινό κώδικα Gr. 336. Αν και αυτή η πηγή, όπως κάθε άλλο λειτουργικό Βυζαντινό χειρόγραφο, γενικά δεν περιλαμβάνει τέτοια διακονικά, ο χρυσοστομικός τύπος, ωστόσο, προάγει την αρχή της συναπτής με αιτήσεις μετά (αλλά όχι πριν από την αναφορά). Όμως ο ίδιος κώδικας σε άλλο σημείο, στο τυπικό της Χειροτονίας του Πρεσβυτέρου, υπομνηματίζει την παρουσία αυτής της Εκτενούς, επίσης, πριν από την αναφορά. Ωστόσο έχουν αναπτυχθεί διάφορα κείμενα βασιζόμενα στο αρχαιότερο χειρόγραφο ευχολόγιο, από την επανέκδοση και των δύο χειρογράφων, από Ν. Ιταλία και από Κων\πολη – Βαρβερινό ευχολόγιο 8^{ου} αι., Petersburg Gr. 226 10^{ου} αι., Paris Nouv. Acq. Lat.1791 12^{ου} αι., και Sevastianov 474 10^{ου} αι. τα οποία αναφέρονται στην εκτενή, που ακολουθεί την αναφορά, ως την μέση ευχή²⁵³ της όλης λειτουργίας.

²⁵¹. H. J. SCHULZ, *όπ. π.*, σ. 247.

²⁵². R. TAFT, *The precommunion Rites*, [Orientalia Christiana Analecta 261], τ. 5, Pontificio Istituto Orientale, Roma 2000, σ σ. 75-76.

²⁵³. R. TAFT, *όπ. π.*, σ σ. 86-87.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΡΒΕΡΙΝΟΥ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΑΥΤΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ.

1. Ποσοτική σύγκριση.

Η συλλογή του Σεραπίωνος είχε καλύψει το εύρος του λατρευτικού Τυπικού της Εκκλησίας, εκτός από τη Θεία Λειτουργία, και συμπίπτει γενικά, με το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών και με αυτό του Βαρβερινού κώδικος που τοποθετείται χρονικά γύρω στο 795 μ. Χ. Ο Dr. Wobbermin το περιγράφει ως *Ευχολόγιο*, ο επίσκοπος του Salisbury ως ένα *Ιερατικό*. Το *Ευχολόγιο* είναι μάλλον ένας ασαφής όρος και στην αυστηρή έννοια αυτού δεν περιλαμβάνεται η Λειτουργία. Το συγκεκριμένο *Ευχολόγιο*, αν και δεν φαίνεται να προοριζόταν αποκλειστικά για την χρήση του επισκόπου, ωστόσο είναι αλήθεια ότι κατά τον 4^ο αι. η επιτέλεση των ιερών τελετών και όλων των λειτουργιών ήταν, φυσικά, επισκοπική. Μέχρι στιγμής κάθε λειτουργικό βιβλίο αυτής της περιόδου μπορεί να θεωρηθεί ως Αρχιερατικό. Και οι δυο όροι *Ευχολόγιο* και *Αρχιερατικό* είναι στην πραγματικότητα τίτλοι πολύ ανεπτυγμένοι για να μπορούν να προσδιορίσουν με ακρίβεια αυτά τα κείμενα, για αυτό θα ήταν καταλληλότερη η ονομασία *Ιερατικά* ή βιβλία περιέχοντα τα ιερά μυστήρια.

Το χερόγραφο του Άθω με τη συλλογή του Σεραπίωνος περιέχει τα στοιχειώδη ενός Ιερατικού βιβλίου και παραλείπει τα μέρη που αφορούν στο διάκονο και τις μικρές τάξεις. Επίσης δεν έχει επιγραφές. Δεν υπάρχουν πάνω από δύο ή τρεις σημειώσεις και ό,τι υπονοείται στους τίτλους διαφόρων προσευχών²⁵⁴.

Το Βαρβερινό Ευχολόγιο σαφώς παρουσιάζεται πιο ανεπτυγμένο και τελειότερο, όσον αναφορά στην ευχολογική ποσότητα και την λειτουργική πληρότητα. Περιλαμβάνει τα απαραίτητα για τον λειτουργό. Δηλώνεται με την σύγκριση των ευχολογικών κειμένων η αδιαμφισβήτητη λειτουργική ανάπτυξη. Το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος περιλαμβάνει 30 ευχές, ενώ το Βαρβερινό 288. Το ευχολόγιο του Σεραπίωνα περιέχει τάξη βαπτισματική, κατηχουμένων, χειροτονιών, ευλογία ελαίου και ύδατος, ευχή εις κεκοιμημένους, ευχή προσφόρου, ευχή για την κλάση του άρτου. Σαφώς και λόγω της χρονικής περιόδου

²⁵⁴ F. E. BRIGHTMAN, «*The Sacramentary of Serapion Thmuis*», *The Journal of Theological Studies*, τ. 1, The Oxford University Press, London 1965, σ σ. 88-89.

στην οποία ανήκει περιέχει λειτουργία προερχόμενη από την γραφίδα μεγάλου ιεράρχη. Τις λειτουργίες Ι. Χρυσοστόμου, Μ. Βασιλείου, Λειτουργία των Προηγιασμένων Δώρων, Ακολουθίες των Ωρών, Τάξεις Χειροτονίας, Τάξεις Μνήστρων, Ευλογία των υδάτων των Θεοφανίων, Κατήχηση των Βαπτιζομένων, περιστατικές ευχές, εξορκισμούς, Ευχές της Λειτουργίας και Διακονικά περιλαμβάνει ο κώδικας 336.

Είναι βέβαια το Βαρβερινό Ευχολόγιο το αρχαιότερο και το πρώτο τόσο ανεπτυγμένο Ευχολόγιο αλλά σίγουρα δεν φτάνει την έκταση του Μεγάλου Ευχολογίου ούτε τον πλούτο των Ευχολογίων του J. Goar και A. Dmitrievskij.

Ο τίτλος του εντύπου πλέον ευχολογίου είναι *«Ευχολόγιον το Μέγα: περιέχον τας των επτά μυστηρίων ακολουθίας, τας των χειροτονιών τάξεις, κατά την εν τω αρχιερατικω ερμηνείαν, την τε των εγκαινίων του ναού ακολουθίαν, κατά την εν Βουκουρεστίω έκδοσιν τας τε άλλας ακολουθίας και ευχάς και τα Αποστολοευαγγέλια των επισημοτέρων εορτών»*, το οποίο τυπώθηκε στην Βενετία το 1851 από το τυπογραφείο του Φοίνικος, σπουδή και επιστασία Σπυριδώνος Ζερβού Ιερομονάχου. Περιέχει τις Ακολουθίες των Μυστηρίων, τις Θείες Λειτουργίες, την τάξη των χειροτονιών-χειροθεσιών και των εγκαινίων Ναών, καθώς και ποικίλες άλλες Ακολουθίες και Ευχές. Στα αρχαιότερα ευχολόγια περιλαμβάνονταν μόνο οι ευχές χωρίς τα μελικά τμήματα. Υπάρχουν πλούσιες υποσημειώσεις προς διευκόλυνση της χρήσης με κόκκινα γράμματα, παράλληλα δε ιστορικές, κριτικές, κανονικές, λαογραφικές, τυπικές παρατηρήσεις της αγράφου εκκλησιαστικής παραδόσεως που αποσκοπούν στην πληρέστερη παρουσίαση αυτής της συλλογής.

Για παράδειγμα στην ακολουθία *«Διάταξις της ιεροδιακονίας ήτοι πως υπηρετεί ο διάκονος μετά του Ιερέως, εν των Μεγάλω Εσπερινω, τω Όρθρω και τη Λειτουργία»* με μικρά γράμματα σημειώνεται ότι συστήθηκε παρά του αγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Φιλοθέου του Κόκκινου.

Στην *«διάταξη της θείας και ιεράς λειτουργίας»* επισημαίνεται ο τρόπος τελέσεως, κατά την τάξη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και εν των όρει του Άθωνος. Πρίν από την θεία λειτουργία οι ιερείς και οι διάκονοι που πρόκειται να λειτουργήσουν *«παιρνουν καιρό»*. Είναι μία σύντομη προσευχή-ακολουθία που γίνεται εκτός του ιερού βήματος.

Η προσκομιδή κατά την αρχαία τάξη γινόταν κατά το χερουβικό και πρό της μεγάλης εισόδου. Από τον 9^ο αι. κατά την μαρτυρία του Θεοδώρου του Στουδίτου *«η τελεία προσκομιδή εν τη αρχή γίνεται»*.

Η λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου τελείται όλες τις Κυριακές της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, εκτός της Κυριακής των Βαΐων, την Μεγάλη Πέμπτη, το Μεγάλο Σάββατο, την Παρομονή των Χριστουγέννων και των Φώτων και την ημέρα της εορτής του Αγίου. Η ακολουθία των προηγιασμένων τελείται την νήστιμη περίοδο της Μεγάλης

Τεσσαρακοστής. Αποτελεί πνευματική ευκαιρία συμμετοχής και λήψεως των αχράντων μυστηρίων. Υπάρχει μια υποσημείωση ότι στο ευχολόγιο της Βενετίας παραλείπονται τα ειρηνικά²⁵⁵. «Ευχή εις το κατασφραγίσαι παιδίον» ονομάζεται η ευχή της ονοματοδοσίας κατά την ογδόη ημέρα της γεννήσεως του παιδιού. Η αναφορά σε αποστολικούς και πατερικούς κανόνες, όσον αφορά το μυστήριο του αγίου Βαπτίσματος, αποβλέπει στην κανονική διάταξη των όσων τελούνται στο μυστήριο από την πλευρά του Επισκόπου ή Ιερέα, σε θέματα που αφορούν την επίκληση της αγίας Τριάδος, την τριττή κατάδυση και ανάδυση της κολυμβήθρας, το θέμα του αναβαπτισμού, θέματα που αφορούν τους κατηχουμένους, την συγχώρηση των αμαρτιών, την χρίση του αγίου μύρου, τη μετάληψη των Τιμίων Δώρων. Ακολουθεί η κατήχηση, το βάπτισμα, και η ευχή της απολούσεως με παρεμβολές ως προς την Τυπική Διάταξη. Ως προς την ακολουθία του αγίου μύρου γίνεται αναφορά από τι υλικά συνίσταται το μύρο.

Οι χειροτονίες διακρίνονται σε τρεις: του διακόνου, του ιερέα, του αρχιερέα. Η τυπική διάταξη επί χειροτονία εισκόπου τελείται σύμφωνα με την ερμηνεία του Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης κυρίου Μητροφάνους. Η ακολουθία του μοναχικού σχήματος διακρίνεται σε τρεις τάξεις εις αρχάριο ρασοφορούντα, του μικρού σχήματος ήτοι του μανδύου και του μεγάλου αγγελικού σχήματος. Κατά την ογδόη ημέρα αναγιγνώσκεται η ευχή του αποκουκουλισμού. Η συγχωρητική ευχή για την εξομολόγηση και διάφορες ευχές περί μετανοίας εν ζωή ή μετά τον θάνατο ή επί αισχρών λογισμών, η ευχή εις πόλεμο πορνείας αναγιγνώσκονται με κατάνυξη από ιερέα ή αρχιερέα.

Ο παρακλητικός κανόνας στην Υπεραγία Θεοτόκο εν εξομολογήσει αμαρτωλού αποτελεί ποίημα του Ευθυμίου Μοναχού Συγκέλλου, ακολουθία με κατανυκτικό, παρακλητικό περιεχόμενο προς άφεςιν αμαρτιών. Στο τέλος του κανόνα ακολουθεί συγχωρητική ευχή.

Η ακολουθία του αρραβώνος, η επί μνήστρις, και του στεφανώματος τελείται μέσα στον λειτουργικό χώρο της Θείας Ευχαριστίας πλαισιωμένο με την ιερολογία και τις δεήσεις. Την δε ογδόη ημέρα αναγιγνώσκεται η (ευχή επί λύσιν στεφάνων).

Στη συνέχεια τίθενται παρατηρήσεις για διγάμους από τον Νικηφόρο Πατριάρχη Κων/πόλεως τον Ομολογητή και από τον Μακάριο Νικήτα Μητροπολίτη Ηρακλείας για το στεφάνωμα των Διγάμων και Τριγάμων και το επιτίμιο της ακοινωνησίας επικυρώνοντά τα με τον ζ' κανόνα της εν Νεοκαισαρεία Συνόδου.

²⁵⁵. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, αναθεωρηθέν καί δια παντοίων σημειώσεων και νέων ευχών πλουτισθέν, επιμ. Νικολάου Παν. Παπαδοπούλου, εκδ. Μιχ. Ι. Σαλιβέρου Α. Ε., Αθήναι, σ 111.

Η Ακολουθία του Αγίου Ελαίου πλαισιώνεται με κανόνα, καθίσματα, απολυτικά, αποστόλους, ευαγγέλια και ευχές προς ίαση ψυχής και σώματος. Κατά την αρχαία τάξη ετελείτο από επτά ιερείς. Για τα εγκαίνια του Ναού ο Αρχιερέας προστάζει την προετοιμασία για την καθιέρωση με τα ακόλουθα υλικά (κερίον καθαρόν, δράμια τετρακόσια, μαστίχι, σμύρνα, αλόη, θυμίαμα, ρετζίνι και λάδανος). Χύτραι κεναί, τζουκάλια καινούργια δύο, χαρτία ικανά, σχοινίον λεπτόν ικανόν, μάρμαρον τετριμένον πολλά ψιλόν, λύτρα μία. Λείψανα αγίων Μαρτύρων και θήκη μικρά αργυρά. Άγιον Μύρον, Σάβανον λινόν, Μανδήλια, Νίτρα λαυκά, ήγγουν μαρμαροσάπουνα τέσσερα. Σπόγγος κενός, ήγγουν σφουγγάρι καινούριον ένα. Υφάσματα λινά τετράκοχα τέσσερα. Βυκίον οινάνθης, ή Ροδοστάμου, ή οίνου πλήρες. Κατασάρκιον της Αγίας Τραπέζης κατά το μήκος αυτής εκ λινού υφάσματος. Αντιμήνσια και κανδήλα καινή).

Μέγας και Μικρός Αγιασμός ονομάζεται η λειτουργική πράξη, διά της οποίας το ύδωρ καθαγιάζεται δι' ορισμένων ευχών και επικλήσεως της επιφοιτήσεως του Αγίου Πνεύματος και διά της σταυροειδούς ευλογίας και βαπτίσεως του Τιμίου Σταυρού. Κατά την εορτή των Θεοφανίων τελείται ο Μεγάλος Αγιασμός. Μαρτυρία περί αυτού αντλούμε από τον ι. Χρυσόστομο στην Ομιλία του για την εορτή των Φώτων «αὕτη γάρ ἐστὶν ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ἐβαπτίσατο καὶ τὴν τῶν ὑδάτων ἡγίασε φύσιν». Ο Μεγάλος Αγιασμός περιέχει αναγνώσματα του προφήτου Ησαΐα, του Παύλου, του ευαγγελίου ως και εκτενή δέηση διά της οποίας παρακαλούμε το Θεό όπως δωρηθούν στο προκείμενον προς ευλογία ύδωρ «η χάρις της απολυτρώσεως και η ευλογία του Ιορδάνου». Ο Μικρός Αγιασμός περιέχει ψαλμούς και τροπάρια κυρίως της Θεοτόκου για αυτό έχει χαρακτήρα παρακλητικό. Μετά την ανάγνωση της αποστολικής και ευαγγελικής περικοπής ακολουθούν τα ειρηνικά και η ανάγνωση της ευχής (Αὐτός, Φιλάνθρωπε Βασιλεῦ, ὁ δούς ἡμῖν χιονοφεγγόφωτον...) ευλογείται το ύδωρ δια τριττής καταδύσεως και αναδύσεως του Τιμίου Σταυρού και ψάλλεται το «Σῶσον, Κύριε, τόν λαόν σου καί εὐλόγησον...», ακολουθεῖ ο ραντισμός του λαού και του ναού και πάντων των αντικειμένων.

Η ακολουθία του Θείου και Ιερού Νιπτήρος τελείται μία φορά το χρόνο την Μεγάλη Τετάρτη. Η θρησκευτική αυτή τελετή του Ιερού Νιπτήρος μαρτυρείται από τον δ'αι. Και συγκεκριμένα από την Σύνοδο της Ελβίρας, γύρω στα 300μ. Χ. Ήταν δε σε χρήση από πάμπολα μοναστήρια ιδίως επισκοπές στους μέσους χρόνους. Κυρίως οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες, από μίμηση προς το μεγάλο παράδειγμα του πράου Ναζωραίου, έπλυναν στο «παλάτιον» τα πόδια δώδεκα φτωχών πολιτών τους, φιλοδωρώντας τους στο τέλος. Η όλη τελετή αποτελεί την έμπρακτη διδασκαλία του Κυρίου, που θέλησε έτσι απλά, με το παραδειγματά του, πλένοντας τα πόδια των μαθητών του, να διδάξει την απέρρικτη ταπεινοφροσύνη προς το πλήρωμα του λαού.

Η Ακολουθία της Γονυκλισίας τελείται την Κυριακή της Πεντηκοστής με το πέρας της Θείας Λειτουργίας. Τελείται ο εσπερινός σύμφωνα με την τάξη, από όπου μετά το προκείμενο διαβάζονται ευχές, κλίνοντας τα γόνατα. Η γονυκλισία αποτελεί εκδήλωση ψυχικής συντριβής και ταπεινώσεως έναντι του Θεού.

Από τις αποκρίσεις του Πατριάρχου κυρίου Θεοδώρου, δίδεται η πληροφορία για τον τρόπο ταφής των νεκρών «μηδείς ἐν Ἐκκλησίᾳ θαπτέτω νεκρόν», εἴν εἶναι εγκαινιασμένος με λείψανα Ἁγίων Μαρτύρων. Η νεκρώσιμη ακολουθία διακρίνεται σε κοσμικούς, σε μοναχούς, σε ιερείς. Ὑπάρχει και κανόνας αναπαύσιμος εἰς τελευτήσαντα νήπια. Ακολουθούν ευχές διαφόρων περιστάσεων, αποστολοευάγγελα του ὄλου ενιαυτού, εωθινά ευαγγέλια, συστατικό γράμμα προς ἔνδειξη και ασφάλεια του ιερέα και ενταλτήριο γράμμα διδόμενο ἀπό τον Ἀρχιερέα στον Πνευματικό τον εξομολογούντα. Η ἔκθεση για τη εισδοχή του Ἰουδαίου στην χριστιανική πίστη τίθεται στο Μέγα Ευχολόγιο. Κατά την ἀπόλυση των Δεσποτικών εορτῶν τίθεται και το ἀνάλογο περιεχόμενο της ἐκάστοτε εορτής. Τέλος τίθεται και η ερμηνεία των Οφφικίων²⁵⁶.

Το Μέγα Ευχολόγιο περιέχει ἐπιπλέον τους Κανόνες των ἁγίων Αποστόλων και των θείων πατέρων περί του ἁγίου βαπτίσματος, ἱκετήριο κανόνα προς τον φιλόνητρον Κύριον ἐπὶ ανομβρίας, εἰς φόβον σεισμοῦ, εἰς ἀπειλήν λοιμικῆς ἀσθενείας, εἰς την Ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἐπὶ προσδοκία πολέμου, κεφάλαια Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως περί διγᾶμων και τα εωθινά ευαγγέλια. Το Βαρβερινό ευχολόγιο ἀναφέρει τα ἴδια, ὅσον ἀφορᾶ στις τάξεις χειροτονίας, ἐπισκόπου, πρεσβυτέρου, ἀπλά δεν περιέχει τα ἀφορώντα στον ιερέα. Δεν ἀναφέρει στην θεία λειτουργία του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου την προετοιμασία του καιροῦ, την προσκύνηση προς ἀνατολάς, στοιχεῖα που ἀναφέρονται διεξοδικά στο Ευχολόγιο του Goar, το οποίο ἀποτυπώνει μια πλήρως διαμορφωμένη πλέον λειτουργική πράξη.

Κλασσική παραμένει η ἔκδοση του Goar που ἐξέδωσε το βυζαντινό ευχολόγιο με εἰσαγωγές, σχόλια και λατινική μετάφραση.

²⁵⁶. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ:της κατὰ ἀνατολάς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας περιέχον τας τῶν ἐπτὰ μυστηρίων ἀκολουθίας ἐπιμ. Ἱερομονάχου Σπυρίδωνος Ζερβού, ἀνατύπωση της ἐν Βενετία ἐκδόσεως, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1986, σ σ1-15.

2. Ποιοτική σύγκριση.

Ο Σεβ. Μητροπολίτης Παντελεήμων Ροδόπουλος στο έργο του «Το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως» αναφέρεται στην σχέση των ευχολογικών κειμένων. Παρατηρείται το φαινόμενο όλα τα κείμενα της λειτουργικής εκκλησιαστικής γραμματείας να υιοθετούν στοιχεία το ένα από το άλλο, ως μια ορισμένη έκταση, αναγεννώμενα το ένα από το άλλο. Τα περισσότερα από αυτά είναι Συριακής ή Αιγυπτιακής προελεύσεως, εκτός από την Διαθήκη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, η οποία προέρχεται από την Μικρά Ασία.

Η Αποστολική Παράδοση του Ιππολύτου, η οποία προέρχεται από την Ρώμη, ανακυκλώνεται στην Αίγυπτο και στην Συρία, αργότερα βρίσκεται στην Αβυσσινία, όπου εκεί χρησιμοποιείται η Αναφορά του Ιππολύτου. Επίσης μεταφράστηκε σε πάρα πολλές γλώσσες, όπως την Αιθιοπική, την Αραβική, την Κοπτική, καθώς επίσης περιλαμβάνεται και στο ελληνικό Ευχολόγιο του Βαρβερινού κώδικα(8^{ος} αι.). Συναντούμε σε αυτό την ευχή για την ευλογία των πρώτων καρπών²⁵⁷(απαρχών).

Όσον αφορά στα γλωσσικά χαρακτηριστικά, στο ύφος και στην σύγκριση του Ευχολογίου του Σεραπίωνος με τον μεταγενέστερο Βαρβερινό κώδικα, με αδρές γραμμές θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Το κείμενο μας δίνει μια εντύπωση αφέλειας η οποία έρχεται σε αντίθεση με τα κείμενα της Αιγυπτιακής παραδόσεως του 4^{ου} και 5^{ου} αι. Οι προσευχές είναι απλές και κατανοητές ακόμα και για τους πιο αδαείς, υπάρχουν βέβαια συμπτώσεις στο λεξιλόγιο αλλά μικρής σημασίας.

Στο Βαρβερινό Ευχολόγιο υπάρχει η «Εὐχή ἐπί προσφερόντων καρπούς νέους», η οποία, κατά τον Connoly, προέρχεται από μία αρχαιότερη λειτουργική τάξη. Θεωρεί ότι ανήκει στην Αιγυπτιακή εκκλησιαστική τάξη, αντλείται από το κείμενο της Αποστολικής Παράδοσης του Ιππολύτου και περιέχεται και στο Ευχολόγιο του Goar.

Ο εναρκτήριοι χαιρετισμός πρὶν ἀπὸ τὴν ἀγία ἀναφορὰ ἀπαντᾶται σε κάθε ανατολική ευχαριστία, η οποία διασώζει την Ανατολική Συριακή παράδοση και η οποία χωρίζεται από το τέλος της αναφοράς εξ αιτίας των νεωτέρων προσθηκών. Η παρούσα βυζαντινή μορφή του χαιρετισμού απαντάται επίσης και στην Αρμενική Λειτουργία.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο χαιρετισμός και εκείνος ο οποίος ανοίγει τον διάλογο της αναφοράς, είναι οι μόνοι δύο χαιρετισμοί στην βυζαντινή ευχαριστία, οι οποίοι χρησιμοποιούν την σύνταξη με προθέσεις (μετά πάντων ὑμῶν) ἀντὶ τοῦ σε εσάς.

²⁵⁷. PANTELEIMON RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967, σ σ. 44-45.

Ο Θεόδωρος Μομφουεστίας έχει την πιο επιτηδευμένη μορφή χαιρετισμού, έπειτα ακολουθούν οι Αποστολικοί Κανόνες («Η ειρήνη του Θεου εἴη μετά πάντων υμῶν») για να περάσουμε στην απλή βυζαντινή μορφή. Στο Κοπτικό τυπικό χρησιμοποιείται το «ειρήνη πάσιν», καθώς και στην δυτική Συριακή λειτουργία.

Ίσως και το βυζαντινό να παρουσίαζε αρχικά μια απλούστερη μορφή. Σε αυτό το συμπέρασμα φαίνεται να οδηγείται ο λειτουργιολόγος R. Taft, μελετώντας την χρυσοστομική κωνσταντινουπολική τάξη, όπου ο χαιρετισμός είναι «χάρις και ειρήνη»²⁵⁸. Η ανακολουθία ανάμεσα στην εμπρόθετη απόκριση του σημερινού κειμένου «καί μετά τοῦ πνευματός σου, και στον τύπο της δοτικής του Χρυσοστόμου «καί τῷ πνεύματί σου» ισχυροποιεί το συμπέρασμα ότι έχει γίνει μια αλλαγή στην βυζαντινή λειτουργία²⁵⁹, εκτός αν ο Χρυσόστομος παρανόησε, όπως έκανε στην Αντιοχειανή Ομιλία στην Πεντηκοστή²⁶⁰.

Συγκρίνοντας τα στοιχεία που μας παρέχει το Βαρβερινό Ευχολόγιο, για την λειτουργική τάξη, με τα σημερινά στοιχεία παρατηρούμε τα εξής:

Στην σημερινή εκκλησιαστική τάξη οι πόρτες της Ωραίας Πύλης κλείνουν μετά την Μεγάλη Είσοδο και παραμένουν κλειστές μέχρι να ξανανοίξουν για την Κοινωνία. Αλλά αρκετές κεφαλίδες χειρογράφων, όπως αυτή του Βαρβερινού κώδικα 336, μαρτυρούν ότι οι πόρτες ξανανοίγουν στο τέλος της αναφοράς. Στην ανασύνταξη του χειρογράφου, η οποία απαντάται στον κώδικα του Πυρομάλη, και στην λατινική εκδοχή του *Johannisberg*, τοποθετείται ελάχιστα αργότερα, μετά την απόκριση στον χαιρετισμό πριν από την κοινωνία. Εκεί βρίσκουμε την κεφαλίδα: Ο διάκονος στον άμβωνα: Αφήστε τις πόρτες να ανοίξουν²⁶¹.

Η εκτενής, όπως ακριβώς και η αναφορά, συμπεριλαμβάνει τις αιτήσεις και τα ειρηνικά, τα οποία παραδοσιακά υπάρχουν στην Ακολουθία της γονυκλισίας, ή συμπεριλαμβάνουν την εσχάτη ευλογία που κατακλείει τη βυζαντινή λειτουργία. Η εκτενής στο τυπικό πριν από την κοινωνία είναι, σε μερικά σημεία, ίδια με τα Διακονικά της εκτενούς εις Κοιμηθέντας, από τον Βαρβερινό κώδικα 336²⁶².

Ο Δ. Μωραΐτης μελετώντας τις Λειτουργίες Ι. Χρυσοστόμου και Μ. Βασιλείου από το Βαρβερινό Ευχολόγιο και από τον ανέκδοτο κώδικα Paris gr. 391 του 11^{ου} ή 12^{ου} αι. καταλήγει στα εξής συμπεράσματα:

Μετά από τον 11^ο και 12^ο αι. υπάρχει μια τάση ομογενοποίησης και ομοιομορφίας των δύο Λειτουργιών και έτσι, κατά συνέπεια, παρατηρείται και ομοιομορφία κωδίκων. Πάντως γενικότερα δεν

²⁵⁸. PG 62, 322-323.

²⁵⁹. R. TAFT, *The precommunion rites*, σ σ. 69-70.

²⁶⁰. PG 50, 458-459.

²⁶¹. R. TAFT, *όπ.π.*, σ.71

²⁶² R. TAFT, *όπ. π.*, σ σ. 74-75.

παρατηρείται μεγάλη διαφορά στις δύο αυτές λειτουργίες και αυτό μας παραπέμπει σε μια κοινή προέλευση από μια συριακή παράδοση²⁶³.

Μελετώντας τον Παρισινό κώδικα και τον Βαρβερινό και παρατηρώντας τις λειτουργίες Μ. Βασιλείου και Ι. Χρυσοστόμου. Η «εὐχή τῆς ἄνω καθέδρας τοῦ θυσιαστηρίου» στην λειτουργία του Ι. Χρυσοστόμου επιγράφεται «εὐχή τῆς καθέδρας τοῦ θυσιαστηρίου». Πρόκειται για την ευχή η οποία απαγγέλλεται πιθανώτατα από τον επίσκοπο, καθώς ανέρχεται στην καθέδρα (επισκοπική έδρα), τοποθετημένη στο παρελθόν πίσω από το θυσιαστήριο και επευλογούσε τον λαό. Η «εὐχή τῆς ἐκτενοῦς, στην λειτουργία του Χρυσοστόμου επιγράφεται «Εὐχή τῆς ἐκτενῆς τοῦ Κύριε ἐλέησον» πρόκειται για ευχή που απαγγέλλεται την στιγμή που ο διάκονος εκφωνεί την ικεσία. Ευχή των κατηχουμένων η οποία στην λειτουργία του Χρυσοστόμου επιγράφεται «Εὐχή κατηχουμένων πρό τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς τοῦ Χρυσοστόμου. Απαγγέλλεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξοδο τῶν κατηχουμένων, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων. Η ευχή παρουσιάζει διαφορές και στις δύο λειτουργίες.

Οι ευχές στην λειτουργία των πιστῶν μετὰ τὴν ἀνάγνωσι τῶν διπτύχων, «Καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ», και η ευχή της υψώσεως του ἄρτου στην λειτουργία του Χρυσοστόμου δεν φέρει επιγραφή «Πρόσχευ Κύριε». Μπορούμε να υποθέσουμε οτι οι ευχές αυτές δεν υπήρχαν αρχικά στις δύο λειτουργίες αλλά προσετέθησαν μεταγενεστέρως. Η ευχή των κατηχουμένων υπήρχε αρχικά μόνο στην λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και σε χρόνο που δεν είναι γνωστό μεταπήδησε στην λειτουργία του Μ. Βασιλείου²⁶⁴.

Μελετώντας τὴν λειτουργία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ τὸν βαρβερινὸ κώδικα μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ευχή τῆς προθέσεως εἶναι ἀνώνυμη και δεν ἀποδίδεται ρητὰ στὸν Χρυσόστομο. Κατὰ τὸν βαρβερινὸ κώδικα ἡ ευχή αὐτὴ λέγεται στὸ σκευοφυλάκιο κατὰ τὴν ἀπόθεση τοῦ ἄρτου στὸν δίσκο. Κατὰ τὴν μετέπειτα διαμόρφωση τῆς προσκομιδῆς, αὐτὴ διαβάζεται μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή τῆς και ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόλυση. Κατὰ τὴν λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἡ ευχή ἀπαγγέλλεται εἰς ἐπήκποον ἀπὸ τὸν ἱερέα κατὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο, πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ ἁγίου βήματος και πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στὴν ἁγία τράπεζα²⁶⁵.

Ὁ βαρβερινὸς κώδικας τοποθετεῖ τὴν ευχή τῆς προθέσεως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς λειτουργίας· «ἡ τελεία προσκομιδὴ ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται», καθὼς λέγει και ὁ Θεόδωρος Στουδίτης²⁶⁶. Ὑπάρχει και κανόνας τοῦ Νικηφόρου

²⁶³. Δ. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, *Ἡ ἀρχαιότερα μορφή τῶν Λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου και τοῦ Χρυσοστόμου*, ΕΕΘΣΠΘ, τ. 2,(1957), σ σ. 1-4.

²⁶⁴. Δ. ΜΩΡΑΪΤΟΥ, ὅπ. π., σ σ 1-5.

²⁶⁵. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1997, σ . 19.

²⁶⁶. *Ἑρμηνεία τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων*, PG 99, 1690.

σύμφωνα με τον οποίο «οὐ χρὴ σφραγίδα ποιεῖν ἐν τῇ εὐχῇ τοῦ σκευοφυλακίου ἐπὶ τὸ ἅγιον ποτήριον»²⁶⁷. Από όλα αυτά καθίσταται σαφές ότι ήδη κατά τον 8^ο αι. η πρόθεση γινόταν στο σκευοφυλάκιο και στην αρχή της λειτουργίας. Η εκφώνηση, η οποία βρίσκεται στο τέλος του βαρβερινού «Ὅτι ἡγίασται...» και λέγεται σήμερα μυστικώς, μπορεί να προέρχεται από μια παλαιότερη τάξη, μπορεί όμως και να είναι μεταγενέστερη. Η ευχή αυτή απαντάται ως ευχή της προθέσεως στην λειτουργία του Ιακώβου και στην λειτουργία των Αρμενίων. Στον βαρβερινό κώδικα απαντάται μόνο στην λειτουργία του Βασιλείου ενώ στην λειτουργία του Χρυσοστόμου συναντάμε την «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ὁ προθεῖς...εἰς μετάληψιν ψυχῶν καὶ σωμάτων»²⁶⁸.

Η ευχή της καθέδρας του θυσιαστηρίου, η οποία καταχωρίζεται στον βαρβερινό κώδικα στην λειτουργία του Χρυσοστόμου «Δέσποτα Κύριε...»²⁶⁹, συναντάται μόνο σε αυτό τον κώδικα²⁷⁰.

Από τον βαρβερινό κώδικα, καθώς και από τους κώδικες Α, Β, Γ, Ε, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Η, Ξ, Υ, Λ, Q, λείπει η ευχή του ευαγγελίου. Γεγονός αρκετά παράξενο, αφού η ευχή ανήκει σε παλαιότερη παράδοση και υπάρχει στο Ευχολόγιο Σεραπίωνα Θμούεως²⁷¹.

Στο βαρβερινό ευχολόγιο υπάρχει η «Εὐχὴ ἐπὶ προσφερόντων καρπούς νέους»²⁷². Αυτή είναι μια ευχή αρχαιότερη, η οποία συμπεριλαμβάνεται στα ευχολόγια των μέσων χρόνων. Το κείμενο αυτό δεν είναι τίποτα παραπάνω παρά το κείμενο της «Αιγυπτιακής εκκλησιαστικής τάξης», την Αποστολικής Παράδοσης του Ιππολύτου, της ευλογίας των πρώτων καρπών. Η ευχή περιλαμβάνεται στο ευχολόγιο του Goar²⁷³, ο οποίος την άντλησε από το χειρόγραφο του αγ. Μάρκου το οποίο είναι το αρχαιότερο και καλύτερο του βαρβερινού ευχολογίου. Περιλαμβάνεται στα χειρόγραφα Barber. Gr.336, Barber. Gr. 293, Barber. Gr. 443, Otobon. Gr 344, Vat. Gr. 1072, Vat. Gr. 1552, Vat. Gr. 1554, Sinait. 959 και Vat. Gr. 1833.

Η πιο καθαρή μορφή του κειμένου περιέχεται στο Βαρβερινό ευχολόγιο, αφού είναι απαλλαγμένο από τα συριακά στοιχεία²⁷⁴.

Η εὐχαριστήριος μυστική εὐχὴ «Εὐχαριστοῦμέν σοι, δέσποτα φιλόφρονε, εὐεργέτα τῶν ψυχῶν». Η αρχική και η μόνη ορθή θέση της ευχής είναι ακριβώς μετά τα διακονικά. Στον Βαρβερινό κώδικα 336, προτάσσεται της ευχής η τυπική διάταξη· «Καὶ μετὰ τὸ πάντας

²⁶⁷. *Κανὼν ιβ'*, PG 100, 856.

²⁶⁸. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *ὄπ. π.*, σ. 20.

²⁶⁹. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ.π.*, σ. 73

²⁷⁰. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *ὄπ. π.*, σ. 45.

²⁷¹. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *ὄπ. π.*, σ. 53.

²⁷². STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *ὄπ.π.*, σ σ. 213-214.

²⁷³. J. GOAR, *ὄπ.π.*, σ. 655.

²⁷⁴. R. H. CONNOLLY, *An ancient prayer in the mediaeval euchologia*, The Journal of Theological Studies, The oxford university press, London 1965, σ σ. 132-144

μεταλαβεῖν», και αφού λέει ο διάκονος την αίτησιν, ο ιερέυς απεύχεται. Η μετάθεση της ευχής έγινε σε χρόνους μεταγενέστερους εξ αιτίας της συνήθειας να αναγιώσκειται μυστικά²⁷⁵.

Η ευχή «Οὐδείς ἄξιος» δεν ανήκει στο αρχικό κείμενο των δύο βυζαντινών λειτουργιών, του Μ. Βασιλείου και του Ι. Χρυσοστόμου, προσετέθη μεταγενέστερα σε αυτό. Δεν γνωρίζουμε αν γράφηκε στην Κων/πολη ή στην Αλεξάνδρεια. Το πιο πιθανό είναι ότι γράφηκε στην Αλεξάνδρεια, επειδή αυτή στην αλεξανδρινή λειτουργία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου δεν αναφέρεται στο Θεό-Πατέρα αλλά στον Υιό, όπως όλες οι ευχές της λειτουργίας αυτής. Αναφέρεται στα δώρα τα οποία ήδη βρίσκονται επί του θυσιαστηρίου, άρα θα πρέπει να είναι ευχή προσκομιδής. Η ευχή μετά από πολλές διακυμάνσεις για πρώτη φορά εισάγεται ως προπαρασκευαστική στην λειτουργία του Βασιλείου. Έτσι, ως ευχή την οποία ποιεί ο ιερέυς υπέρ εαυτού των χειρουργικών λεγομένων, βρίσκεται για πρώτη φορά στο Βαρβερινό Ευχολόγιο, μόνο αρχικά στην λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου και αργότερα, σε νεότερα χειρόγραφα, την συναντούμε και στις δύο λειτουργίες²⁷⁶.

Στον κώδικα του 10^{ου} αι. Cryptense VII, των πρωίμων Ιταλο-βυζαντινών ευχολογίων, υπάρχει μια τεκμηρίωση όμοια με εκείνη του Βαρβερινού στην λειτουργία του Βασιλείου. Στο φύλλο (f. 126v) γράφεται «Imperatoris commeratio, quam in aliis cidibus praesectionem in Euchol. ed. P. 26 pluralitice habemus», σημείωση που επιβεβαιώνει την Κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του²⁷⁷.

Είναι ένα Ευχολόγιο θεμελιώδες και πρωταρχικό, ένα έγγραφο με λειτουργικό χαρακτήρα εντυπωσικό, άριστο δείγμα την Βυζαντινής εποχής, όπως το Βαρβερινό.

Μελετώντας σ' αυτό την Διάταξη της λειτουργίας του Χρυσοστόμου, αποδεικνύεται ότι είναι φτιαγμένη από ευχολόγια πολύ αρχαία. Η λειτουργία του Βασιλείου παρουσιάζει μια Διάταξη ακόμη προγενέστερη από αυτή του Χρυσοστόμου. Σχετιζόμενη με αυτή ίσως του Βαρβερινού αλλά ακόμα και του Σεραπίωνα Θμούεως.

Η απόκριση «Sursum corda» (Άνω σχώμεν τάς καρδίας), στην λειτουργία του Μ. Βασιλείου είναι από τον Βαρβερινό gr. 336, ενώ συμπίπτει και με τους Sin. gr. 958, Sin. gr. 961, Sin. gr. 1020. Στην λειτουργία του Χρυσοστόμου Lenigr. gr. 226, Barb. gr. 336 περιέχονται οι λέξεις «ἔλεος», «εἰρήνη». Παραθέτουμε το συγκριτικό σχήμα του G. Passarelli:

Barb. gr. 336 (Lit. Cris.): ἔλεος, εἰρήνη.

Crypt. Gb. VII (Lit. Bas.) : ἔλεος, εἰρήνη, θυσία (Eucologio B).

²⁷⁵ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Απαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας Γ*, ερ.311, εκδ. «Αποστολικῆς Διακονίας», Αθήνα 1991, σ σ. 25-27.

²⁷⁶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *όπ. π.*, σ σ.243-245.

²⁷⁷ GAETANO PASSARELLI, *L' Eucologio Cryptense Γ. β. VII (sec. X)*, εκδ. Πατριαρχικού Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1982 σ. 19.

Sin. georg. 89 (Lit. Cris.) Miserricordia, pax, oblation pacis.

Versione armena (Lit. Cris.) Misericordia e pace e sacrificio di Iode²⁷⁸.

Προχωρώντας και μελετώντας το τυπικό του γάμου παρατηρούμε ότι η δομή της διατάξεως «διακονικά εις μνηστρα» αποτυπώνει την παράδοση του Βαρβερινού gr.336 και του Sin. gr. 957. Το τυπικό για την στέψη ακολουθεί την βάση του Βαρβερινού κώδικος και του Σιναϊτικού με μερικές ιδιομορφίες, η μορφή που παρουσιάζει είναι πιο πολύπλοκη²⁷⁹.

Σε αυτό το σημείο θα κρίναμε σκόπιμο να αναφέρουμε μερικές παρατηρήσεις σχετικές με την νεκρώσιμο ακολουθία στο βαρβερινό και σε άλλα ευχολόγια. Σύμφωνα με το «έν χρήσει Τυπικόν τῆς ἐν Κων\πόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας», η νεκρώσιμος ακολουθία είναι κοινή «εις ἅπαντας τούς κοιμηθέντας, καί εις Βασιλεῖς, καί εις γυναῖκας, μικρούς τε καί μεγάλους καί εις αὐτά τά βρέφη. Πάντες γάρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ». Ανατρέχοντας όμως στο εν χρήσει Μ. Ευχολόγιο της Εκκλησίας παρατηρούμε ότι υπάρχει πλήθος νεκρωσίμων ακολουθιών εις μοναχούς, εις κοσμικούς άνδρας, εις ιερείς.

Κατά τον 8^ο αι., σύμφωνα με το βαρβερινό ευχολόγιο, η διάταξη της νεκρωσίμου ακολουθίας είναι η εξής :

Διακονικά εις κοιμηθέντας

Εὐχή πρώτη

Εἰρήνη πᾶσι

Τὰς κεφαλὰς²⁸⁰.

Από τον 10^ο με 12^ο αι. έχουμε τη σταδιακή αλλά σταθερή εξάπλωση του μοναχικού τυπικού. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εμφανίζεται και η πρώτη αυτοτελής νεκρώσιμος ακολουθία που απαντάνται στον κώδικα Cryptense G.b. X του 10^{ου} αι.

Την ίδια εποχή εμφανίζονται στην χειρόγραφη παράδοση ακολουθίες με τίτλο εις κοιμηθέντας μοναχούς.

Στις νεκρώσιμες ακολουθίες, όπως παρατίθενται στο Μεγα Ευχολόγιο, ο Ψαλμός 90 είναι ο εναρκτήριος ψαλμός των ακολουθιών εις κοσμικούς και μοναχούς, ενώ στα παλαιά χειρόγραφα ορίζεται ο εξάψαλμός για λαϊκούς και ο ψαλμός 90 για μοναχούς όπως στον κώδικα Cryptense G.b. X του 10^{ου} αι.

Το βαρβερινό ευχολόγιο δεν περιέχει, επίσης τον εξάψαλμο, ένα στοιχείο το οποίο εισήχθη στην λατρεία τον 12^ο αι. και είναι δάνειο από την Ακολουθία της Παννυχίδος. Δεν περιέχει καθώς είναι φυσικό στοιχεία τα οποία εισήχθησαν τον 10^ο αι., τον ψαλμό 114, «τον Ἄμωμο», τα ευλογητάρια τα τροπάρια, τον Κανόνα και τα Κοντάκια.

²⁷⁸. GAETANO PASSARELLI, *όπ. π.*, σ. 45.

²⁷⁹. GAETANO PASSARELLI, *όπ. π.*, σ. 50.

²⁸⁰. Σ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, «Ακολουθία νεκρωσίμος εἰς μοναχούς και ιερείς», Θ' Πανελλήνιο Συνέδριο, «Το μυστήριο του θανάτου στη λατρεία της Εκκλησίας», σ σ. 1-25.

Όσον αφορά στα αντίφωνα, υπάρχουν στην χειρόγραφη παράδοση τριάδες ψαλμών. Αυτές είναι ψαλμοί 22, 23, 83, ψαλμοί 22, 83, 114 και οι ψαλμοί 119, 120, 121. Οι ψαλμοί 22 και 114 είναι γνωστοί για την χρήση τους στις νεκρώσιμες ακολουθίες από την εποχή του Χρυσοστόμου. Η δομή της μεσαίας τριάδος διαφέρει από τις άλλες ως προς το ότι δεν συνοδεύεται από αναγνώσματα.

Η δομή των τριάδων αυτών παραπέμπει, σύμφωνα με του ερευνητές, είτε στην ασματική λειτουργική παράδοση της Κων/πολης, είτε κατά άλλους στην ασματική λειτουργική παράδοση των Ιεροσολύμων²⁸¹.

²⁸¹. Σ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *όπ. π.*, σ σ. 1-25.

3. Θεολογικές, φιλολογικές και γλωσσικές διαφορές.

Ο βαρβερινός κώδικας αποτυπώνει την βυζαντινή παράδοση και κατά συνέπεια ανήκει στην αντιοχειανή οικογένεια. Παρουσιάζει λοιπόν τις τάσεις αυτής της οικογένειας. Στην λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου δεν περιέχεται η ευχή του χερουβικού ύμνου, καθώς και στο χειρόγραφο D του Γ' αι.. Περιέχεται στην λειτουργία του Μ. Βασιλείου και στην λειτουργία του αγ. Γρηγορίου, η οποία ανηκεί στην αλεξανδρινή παράδοση²⁸².

Και στην αγία αναφορά επιβεβαιώνει την ανατολική καταβολή του. Το Βαρβερινό Ευχολόγιο και η λειτουργία του Αγ. Μάρκου γράφουν· «Και ό ιερεύς άπάρχεται τής άγίας άναφοράς · Άξιον καί δίκαιον». Και στην λειτουργία του Βασιλείου «Άρχή τής προσκομιδής». Έτσι καθορίζεται σαφώς ότι στην ανατολή εννοούν αναφορά το τμήμα της θείας λειτουργίας που περιελάμβανε την ευχαριστήριο ευχή μαζί με τον επινίκιο ύμνο, την ανάμνηση της θυσίας του Κυρίου με την εκφώνηση των λόγων της συστάσεως, την επίκληση για τον καθαγίασμό των δώρων, το μνημόσυνο μετά τον καθαγιασμό και τις ικεσίες, την Κυριακή προσευχή, την ύψωση και την κλάση του άρτου, την θεία κοινωνία και την απόλυση. Έτσι το «Άνω σχώμεν τás καρδίας», καθώς και το «Εύχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ», μαζί με την ευλογία του ιερέως, δεν περιλαμβάνεται στην αγία αναφορά. Με τον όρο αναφορά εννοείται η θυσία προς τον Θεό Πατέρα. Στην Ανατολή, για το τμήμα πριν από την αναφορά, δεν χρησιμοποιείται ο όρος λειτουργία των κατηχουμένων αλλά ο όρος προαναφορά²⁸³.

Οι αιτήσεις επίσης απαντώνται στο Βαρβερινό Ευχολόγιο, αλλά δεν απαντώνται στην Αρμενική λειτουργία και στις λειτουργίες Ιακώβου και Αγίου Μάρκου²⁸⁴.

Την θεολογική τάση της ανατολής παρουσιάζει και η ευχή της υψώσεως του άρτου. Η έννοια και ο σκοπός της υψώσεως δεν φαίνεται να είναι η προβολή του άρτου για προσκύνηση και λατρεία των πιστών, αλλά η πρόσκληση των αξίων και η απώθηση των αναξίων²⁸⁵.

Το ζέον δεν υπήρχε στην λειτουργική πράξη πριν από τα μέσα του ενάτου αιώνας και, όπως είναι φυσικό, λείπουν από τον βαρβερινό οι παρακελεύσεις του διακόνου που αφορούν σ' αυτό καθώς και η ευλογία του ιερέως²⁸⁶.

²⁸². Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ. π., σ. 71.

²⁸³. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ. π., σ. 98.

²⁸⁴. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ. π., σ. 126.

²⁸⁵. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ. π., σ. 131.

²⁸⁶. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, όπ. π., σ. 137.

Στην λειτουργία του Μ. Βασιλείου υπάρχει η «εύχή ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ»²⁸⁷, η οποία σε άλλους κώδικες, όπως στον Θ, γράφεται ως «εύχή λεγομένη ἐν τῷ διακονικῷ». Μάλλον εννοείται με τον όρο σκευοφυλάκιο η πρόθεση, η οποία διακρίνεται, αφού είναι τοποθετημένη στο βόρειο τμήμα και το σκευοφυλάκιο στο νότιο. Ίσως αρχικά η ευχή να αναγιγνώσκετο στην αρχή, κατά την πρόθεση των ἄρτων στο σκευοφυλάκιο, αλλά διατήρησε την αρχική της ονομασία ακόμα και όταν λεγόταν στην πρόθεση²⁸⁸.

Σε μια μελέτη του Stefano Parenti, για τις λειτουργικές παραδόσεις της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, συγκαταλέγει και τον βαρβερινό κώδικα 336 σ' αυτές, αλλά και τον βαρβερινό 316. Το Βαρβερινό Ευχολόγιο αποτελεί τον πιο αξιόπιστο μάρτυρα της Χρυσοστομικής λειτουργίας, μαζί με τα χειρόγραφα Grottaferrata Gb IV (10^{ος} αι.), Grottaferrata Gb VII (10^{ος} αι.), Leningrand gr. 226 (10^{ος} αι.) Grottaferrata Zd II (1090), Grottaferrata Gb XV (11^{ος} αι.), Messina gr. 160 (11^{ος} αι.). Επίσης παρουσιάζουν την κωνσταντινουπολιτική τάξη της λειτουργίας του Μ. Βασιλείου. Η ιταλοελληνική ευχή της Αναφοράς «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ὁ προθεὶς ἑαυτὸν» υπάρχει μόνο στα χειρόγραφα από τον 8^ο μέχρι τον 11^ο αι.²⁸⁹.

Στον Βαρβερινό κώδικα και στον κώδικα Κρουπτοφέρρης του Βησαρίωνος απαντώνται ευχές των κατηχουμένων, οι οποίες μετέπειτα εξέπεσαν από την τάξη του ὄρθρου, οπότε είναι προφανές ότι δημιουργήθηκαν, όταν ακόμη υπήρχε τάξη κατηχουμένων²⁹⁰.

Ὅσον αφορά στην γλώσσα των ευχῶν του Βαρβερινού Ευχολογίου, αυτή είναι η απλή ελληνιστική γλώσσα. Εφόσον αυτή αποτελεί την βάση για την σημερινή λατρευτική τάξη, είναι ουσιαστικά η γλώσσα που χρησιμοποιείται σήμερα στην λατρεία. Σε σχέση με την γλώσσα προηγούμενων κειμένων, όπως αυτή του Ευχολογίου του Σεραπίωνος Θμούεως, μπορούμε να πούμε ότι αυτή είναι λογιότερη, καθότι το πρώιμο αλεξανδρινό κείμενο έχει μια αφέλεια στην γραφή, χωρίς επιτήδευση και φιλολογική επεξεργασία.

Οι ευχές του βαρβερινού είναι θεολογικότερες, μυσούν τον πιστό στην δογματική θεολογία και σε υψηλά ηθικά νοήματα.

Συγκρίνοντας την γλώσσα του Βαρβερινού με αυτή του Cryptense G.b. VII, μετά από κριτική, φιλολογική ανάλυση της εν χρήσει γλώσσας της εποχής, παρατηρούμε ότι η προσέλευση είναι αρχαία αλλά δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για την καταγωγή της²⁹¹.

²⁸⁷. STEFANO PARENTI E ELENA VELKOVSKA, *όπ.π.*, σ.58.

²⁸⁸. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *όπ. π.*, σ. 156.

²⁸⁹. STEFANO PARENTI, «*L' anaphora del Crisostomo in alcuni euologi italo-greci*», *Ephemerides Liturgicae* 105 (1991), σ σ. 120-154.

²⁹⁰. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρόν Ευχολόγιον ,τ. Β'*, Αθήνα 1955, σ. 247.

²⁹¹. GAETANO PASSARELLI, *όπ. π.*, σ. 57.

Στην παρουσίαση του ονόματος του αντιγραφέα υπάρχει ομοιότητα που θυμίζει την λειτουργία του Βασιλείου δεν παρουσιάζει άλλη υποσημείωση παρά τη μνημόνευση των αυτοκρατόρων στην λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου: «ὑπὲρ τῶν πιστοτάτων βασιλέων, τῆς φιλοχρίστου βασιλίδος». Η ίδια υποσημείωση παρουσιάζεται και στον βαρβερινό κώδικα και στον κώδικα Lening. gr. 226²⁹².

²⁹². GAETANO PASSARELLI, *όπ. π.*, σ σ. 61-62.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Είναι πλέον αδιαμφισβήτητο γεγονός η ανάπτυξη όλων των επιστημών συνολικά, αλλά και ειδικά η ανάπτυξη των επιστημών που σχετίζονται με την θεολογική έρευνα. Ανεπαρκή θα μπορούσαμε να κρίνουμε την λειτουργιολογική έρευνα. Στον ελλαδικό χώρο μέχρι πρότινος δεν είχαν μελετηθεί χειρόγραφα ευχολόγια και συνεπώς δεν είχαν εκδοθεί κριτικά τα κείμενά τους με τις αναγκαίες επιστημονικές εισαγωγές. Στην εργασία μας αξιοποιήθηκαν πληροφορίες από την ιταλική έκδοση του Βαρβερινού χειρογράφου κώδικος, από σχετικές ενασχολήσεις ελλήνων λειτουργιολόγων και από άλλες ξενόγλωσσες πηγές.
2. Η λατρεία τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες δεν ήταν ανεπτυγμένη και καταγεγραμμένη. Οι ευχές ήταν αυτοσχέδιες και επαφίονταν στην πνευματικότητα και δημιουργικότητα του προεστώτος. Δεν αρχισαν αυτές συστηματικά να καταγράφονται πριν από τον 4^ο αι., τότε που γράφτηκε το ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως.
3. Το σημαντικότερο, κατά κοινή πλέον εκτίμηση, ευχολογικό κείμενο το οποίο μας σώζεται ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο και είναι αυτό του Βαρβερινού κώδικος 336. Βρίσκεται σήμερα στην βιβλιοθήκη του Βατικανού, αφού ήρθε από την Κωνσταντινούπολη στην Κάτω Ιταλία και έπειτα όδευσε βόρεια. Το κείμενό του αποτελεί την βάση για την σημερινή ορθόδοξη λατρεία και είναι το αρχαιότερο σωζόμενο βυζαντινό ευχολόγιο.
4. Είναι ένα κείμενο ολοκληρωμένο, το οποίο καλύπτει τις λειτουργικές ανάγκες του προεστώτος και αποτυπώνει την παράδοση του 8^{ου} αι. Το χειρόγραφο είναι μεγαλογράμματο, χωρίς κόκκινες κεφαλίδες ή άλλα σημάδια. Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου περιέχεται στα εκδεδόμενα ευχολόγια του J. Goar και του A. Dmitrievskij. Αποτελεί δε, κατά τη γνώμη μας τον καλύτερο μάρτυρα του διαμορφωμένου Βυζαντινού Λειτουργικού Τύπου, αλλά και καιριότατο θεμέλιο ερεύννης, για κάθε λειτουργιολόγο ασχολούμενο με την εποχή αυτή ή προστιθέμενο να εξάξει ιστορικολειτουργικά συμπεράσματα διά της συγκριτικής μεθόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΠΗΓΕΣ

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ: της κατά ανατολάς Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας περιέχον τας των επτά μυστηρίων ακολουθίας, επιμέλεια Ιερομονάχου Σπυρίδωνος Ζερβού, ανατύπωση της εν Βενετία εκδόσεως, εκδ. «Αστήρ», Αθήναι 1986.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ: αναθεωρηθέν και διά παντοίων σημειώσεων και νέων ευχών πλουτισθέν, επιμέλεια Πρωτοπρ. Νικολάου Παπαδοπούλου, εκδ. Σαλιβέρου, Αθήναι.

PARENTI S. -VELKOVSKA E.

L' Eucologio Barberini gr. 336, Edizioni Liturgiche, Roma 2000.

RODOPOULOS PANTELEIMON.

The Sacramentary of Serapion, Thessaloniki 1967.

GOAR J.

Euchologion Sive Rituale Graecorum, Academische Druk. U. Verlagsanstalt, Graz 1960.

DMITRIEVSKIJ A.

Opisanie liturgitseskich Rukopisej (Ευχολόγια), τ.2, Kieb1901, Georg. Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965.

Β' ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ελληνόγλωσσα

- ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Σ., "Άκολουθία νεκρωσίμου εις μοναχούς καί ιερείς", Το μυστήριο τοῦ θανάτου στη λατρεία τῆς εκκλησίας, Θ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συνέδριο.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΕΥ., «Περί τοῦ Ἀσματικοῦ ἢ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ τύπου τῶν Ἀκολουθιῶν», Θεολογία (1950).
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., *Λεξικό Λειτουργικῶν καί Τελετουργικῶν ὄρων*, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹¹.
- ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., *Τελετουργική (Συμβολή στην ιστορία της χριστιανικῆς λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁹³.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡ., *Ἡ θεία λειτουργία (Σχόλια)*, εκδ. Δομός, Αθήνα 1987.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., «Ἡ Παλαιά Διαθήκη καί Ἰουδαϊκά λατρευτικά στοιχεῖα ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ», *Καιρός*, Ε τ.4, ΕΕΘΣΠΘ. Τμήμα Θεολογίας. Νέα Σειρά, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ι., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χ., ΣΚΑΛΤΣΗ Π., *Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, εκδ. Ο. Χ. Α. «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1995.
- ΜΙΟΝΙ Ε., *Εισαγωγή στην Ἑλληνική Παλαιογραφία*, μτφ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα 1979.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ., *Εισαγωγή εἰς τὴν λειτουργικὴν καί τάς λειτουργικάς σπουδάς*, εκδ. Ν. Ζλατάνου, Θεσσαλονίκη 1950.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ., *Ἡ ἀρχαιότερα μορφή των Λειτουργιῶν του Μ. Βασιλείου καί του Χρυσοστόμου*, ΕΕΘΣΠΘ, τ. 2, 1957.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Γ., *Βυζαντινὴ Βιβλιολογία ἢ Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας καί Κωδικολογίας*, τ. Α', Κομοτηνὴ 2001.
- ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ Ι., *Λειτουργικὲς σκηνές καί ὕμνοι στην ἀποκάλυψη του Ἰωάννη*, εκδ., Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΣΚΡΕΤΤΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμανδρίτου), *Ἡ θεία εὐχαριστία καί τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, [Κανονικά καί Λειτουργικά 7], εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 3²⁰⁰⁸.
- ΣΚΡΕΤΤΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, «Τὸ ὀρθόδοξο ἦθος ζωῆς βάσει τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Πρακτικά προς ἐκδοσιν διεθνούς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου «Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 1600 ἔτη (407-2007)»*.
- ΣΜΕΜΑΝ ΑΛ., *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991.

- ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ. (Μητροπ. Πρώην Καισαρείας), *Αί ἀρχαιόταται καί αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν [Λειτουργικά Βλατάδων 2]*, ἐπιμελεία ΑΡΧ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Ἀρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήναι 1998.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καί Ανατολῆς*, Αθήναι 1961.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Μικρόν Εὐχολόγιον, Ἀκολουθίαι καί τάξεις ἁγιασμοῦ ὑδάτων, ἐγκαινίων, ὄρθρου καί ἐσπερινοῦ*, Αθήναι 1955.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατά τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Αθήναι 1935.
- ΦΕΙΔΑ Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Αθήνα 1992.
- ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στη λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1997.
- ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας λατρείας», *Θεολογία* 74, (2003).
- ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στη Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006.
- ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., «*Τὸ Βαρβερινόν Εὐχολόγιον 336*», *Θεολογία* 61 (1990), σ σ. 398-416.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «*Αἱ μεγάλαι ὥραι τῆς παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς*», [*Κείμενα Λειτουργικῆς Β'*].
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «*Ἡ εὐχαριστήριος μυστικὴ εὐχή "Εὐχαριστοῦμέν σοι, δέσποτα φιλόνητο, εὐεργέτα τῶν ψυχῶν ἡμῶν..."* πότε πρέπει κανονικῶς νὰ ἀναγιγνώσκειται, μετὰ τὴν θείαν κοινωνίαν τῶν ἱερέων ἢ μετὰ τὴν θείαν κοινωνίαν τῶν πιστῶν; Ἡ ἀνάγνωσις τῆς εὐχῆς αὐτῆς συναντᾶνται διαφοροτρόπως», *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Γ', εκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Αθήνα 1997, σ σ. 25-29.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «*Ἀδελφός ἱερεὺς ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ εὐχή "Οὐδεὶς ἄξιος..."* δὲν λέγεται κατά τὴν λειτουργία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἀλλ' ἀντ' αὐτῆς ἀπαγγέλλεται μόνον τὸ «*Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...*», ὁ ὕμνος δηλαδή που ψάλλεται τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἀντὶ τοῦ χερουβικοῦ. Εἶναι τοῦτο ὀρθό;», *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Γ', εκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Αθήνα 1997, σ σ. 243-248.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., «*Ἡ εὐχή "Τριάς ὑπερούσιε..."* μέχρι τοῦ "ἐν κατανώξει βοῶ σοι" τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ πρέπει νὰ λέγεται καὶ κατά τὴν παραμονὴν τῶν Θεοφανίων ἢ μόνον κατά τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς;», *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. Γ', εκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Αθήνα 1997, σ σ. 261-267.

- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Ακολουθία του Νυχθημέρου [Κείμενα Λειτουργικῆς Α']*, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Η εικοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία*, εκδ. «Ἀστήρ», Αθήνα 1963.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Θεῖαι Λειτουργίαι [Κείμενα Λειτουργικῆς Γ']*, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Λειτουργική (Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1981.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Λειτουργικά Θέματα Η'*, Θεσσαλονίκη 1987.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι., *Τό Λειτουργικόν ἔργον τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς Θείας Λατρείας)*, [Εταιρεία μακεδονικῶν Σπουδῶν 84 ΙΜΧΑ], Θεσσαλονίκη 1966.

2. Ξενόγλωσσα.

- BRIGHTMAN E. F., *The Sacramentary of Serapion Thmuis*, The Journal of Theological Studies, 1, The Oxford University Press, London 1965.
- CONNOLLY H. R., *An ancient prayer in the medieval euchologia*, The Journal of Theological Studies, The Oxford University Pres, London 1965.
- MARTIMORT A., *L'Eglise en Priere, Introduction a la liturgie*, ed. Desclee & Cie, Paris 1961.
- PARENTI S. E VELKOVSKA E., *L' Eucologio Barberini gr. 336*, Edizioni Liturgiche, Roma 2000.
- PARENTI S., «*L' anaphora del Crisostomo in alcuni eucologi italo-greci*», *Ephemerides Liturgicae* 105 (1991), σ σ. 120-154.
- PASSARELLI GAETANO, *L' Eucologio Cryptense Γ. β. VII (sec. X)*, εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1982
- RIGHETTI M., *Manuale di storia liturgica*, τ. 1, editrice Ancora, Milano 1950.
- RODOPOULOS P., *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967.
- RODOPOULOS P., «*The Sacramentary of Serapion*», *Θεολογία* 28 (1957).
- TAFT R., *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Variorum Collected Studies Series, G. Britain 1995.
- TAFT R. , «*The precommunion Rites*», O C A, Pontificio Instituto Orientale, Roma 2000.
- TAFT R. , «*Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και η αναφορά που φέρει το ονομά του*», *Κληρονομία*, τ. 21(1989), σ σ.285-308.

SCHULZ, J. H. , *The Byzantine Liturgy*, Pueblo publishing Company, New York 1986.

SWAINSON S., *Greek Liturgies*, Cambridge 1884.

VELKOVSKA E., «Funeral Rites», *Dumbarton Oaks Papers* 55(2001), 28.

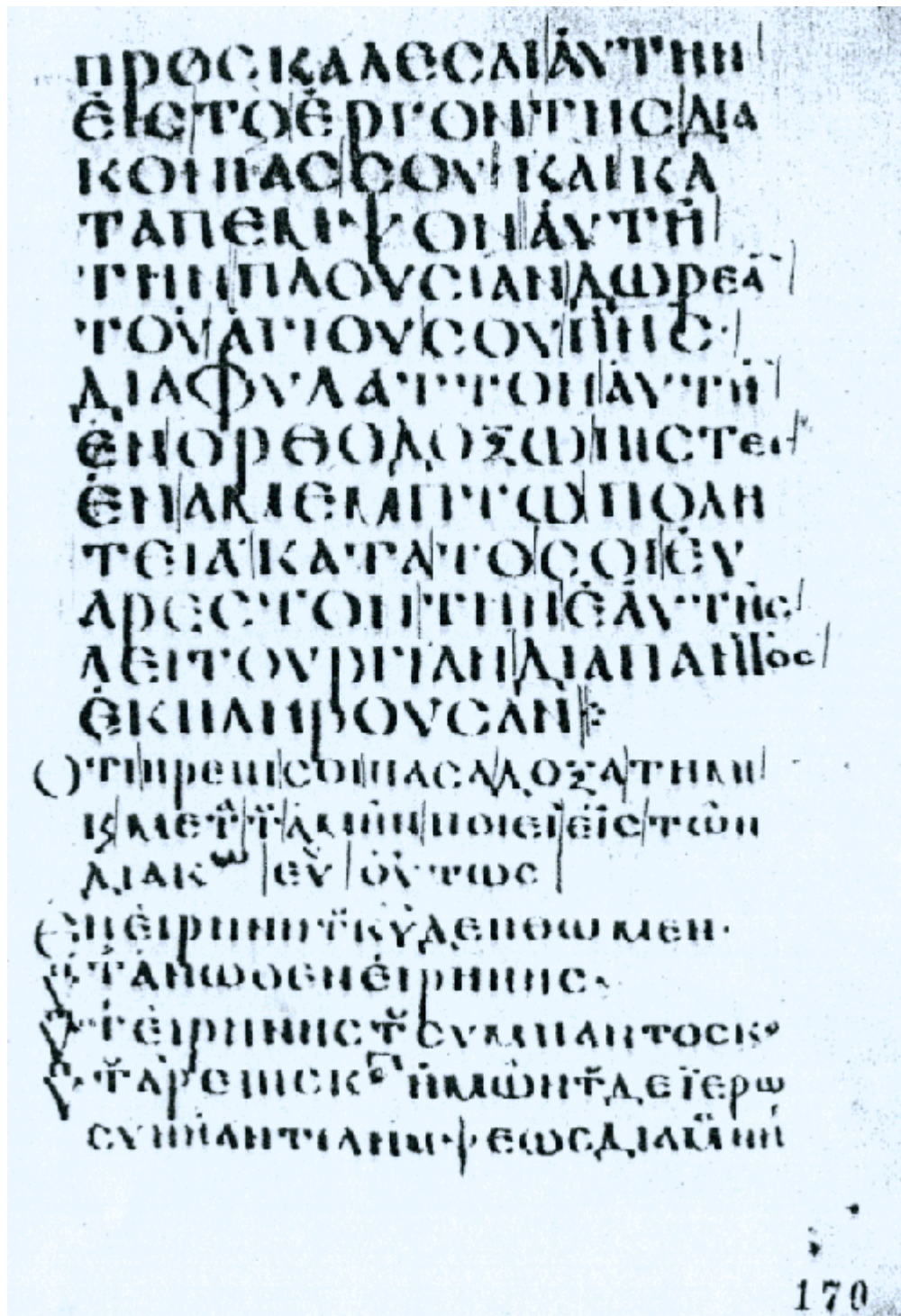
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕΛΙΔΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

ΚΕΝΤΕ ΜΑΣ ΠΡΟΣΚΟΜΗΔΙΣ
ΒΕΠΙΠΡΟΗΓΙΑΣ ΜΕΝΩΝ ΓΙΝΕ
ΣΘΑΙ· ΟΤΕ ΕΠΙΠΡΟΗΓΙΑΣ ΜΕ
ΉΓΙΝΕ ΤΑΙ ΗΤΟΙΑΥΤΗ ΧΕΙΡΟ
ΤΟΝΙΑ· ΕΙΣ ΕΡΧΕΤΑΙ ΘΑΡΪΡΕΥΣ
ΚΙΣ ΤΑΓΑΙ ΕΜ ΠΡΟΣΘΕΙΓΙΣ
ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΑΡΕΣ ΤΩ
ΤΟΣ ΤΜΕΛΛΟΝΤΟΣ ΧΕΙΡΟ ΤΟ
ΝΕΙΣ ΘΑΙ ΔΙΑΚΪ ΕΚΦΪ ΤΪΘΕΙΑ
ΧΑΡΙΣ ΚΥΤΑΛΟΠΑΙΘΙΩΝ ΑΥΤΩΝ
ΤΟΝΥΚΛΗΤΗΣ ΑΙΣΑ· ΚΑΝΤΑΚΑ
ΤΑΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΗΝ
ΤΑΖΗΝ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΠΑΥΤΩ ΜΕΧΡΙ
ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΣΕΩΣ

ΕΥΕΠΙΧΕΙΡΟ ΤΟΝΙΑ ΔΙΑΚΟΝΗΣΙ·
ΜΕΤΑ ΤΟ ΓΙΝΕΣΘΑΙ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ
ΑΝΑΦΟΡΑΝ ΚΑΝΟΙΓΙΝΑΙ ΤΑΣ ΘΥ
ΡΑΣ· ΠΡΙΝ ΗΕΙΠΕΙΝ ΤΟΝ ΔΙΑΚΪ
ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ· ΠΡΟΣΦΕ
ΡΕΤΑΙ Η ΜΕΛΛΟΥΣΑ ΧΕΙΡΟ ΤΗΙΣ ΘΑΙ·

τὰ ῥεῖς ἐκφανοῦ τῆς οὐρ
χαρὶς καὶ ἡσυχία αὐτῆς ἡ κε
φαλή ἐπιτῆθη ἐπιτῆθη
χεῖρα αὐτῆς ἐπιτῆθη κεφα
λή αὐτῆς ἐκφανοῦ τῆς οὐρ
τρεῖς ἐκφανοῦ τῆς οὐρ
Ὁ ὁσὸς ἀγίος καὶ ἡ ἀγία
δύναμις ὁ ἀγίος
ἐκφανοῦ τῆς οὐρ
καρὰ γεννησέως
τοῦ ἰουδαίου
καὶ οὐ γινώσκοντες
ἀσαστοὶ οὐ γινώσκοντες
καὶ ἡ ἀγία δύναμις
ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγία δύναμις
ῥεῖς ἀμείνοσται ἡ ἀγία
καὶ ἡ ἀγία δύναμις
τοῦ ἀγίου ὁσὸς ἡ ἀγία
αὐτὸς καὶ ἡ ἀγία δύναμις
ἐφίλε ἐπιτῆθη ἡ ἀγία
ἀμείνοσται ἡ ἀγία

10
1

Ενδεικτική μεταγραφή:

«Προσκάλεσαι αὐτήν εἰς τὸ ἔργον τῆς διακονίας σου καὶ κατάπεμψον αὐτὴ τὴν πλουσίαν δωρεάν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διαφυλάττων αὐτὴν ἐν ὀρθοδόξῳ πίστει, ἐν ἀμέπτῳ πολη(sic)τεία, κατὰ τὸ σοί εὐάρεστον, τὴν ἑαυτῆς λειτουργίαν διὰ παντός ἐκπληροῦσαν».

ΕΙΡΗΝΗΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΥΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΕΡΓΩΝ ΤΩΝ ΧΕΙΡΩΝ ΑΥΤΟΥΣ
ΥΨΙΣ ΔΕ ΤΗΣ ΕΝΥΨΙΟΥ ΡΟΧΕΡΙΖΟ
ΜΕΝ ΗΣ ΔΙΑ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΕΙΣ ΑΥΤΗΣ
ΟΠΩΣ ΟΦΙΛΑΝΟΣ ΟΣ ΕΝ ΜΩΝ
ΑΣ ΠΛΑΘΟΝΙΣ ΑΜΩΝ ΠΡΟΝΑΪ
ΤΗΝ ΔΙΑΚΟΝΙΑΝ ΧΑΡΙΣ ΠΡΑΤΕ
ΥΨΙΣ ΕΥΣΕΒΕΣ ΤΑ ΚΑΙ Ο ΕΦΥ
ΛΑΚΤΟΥ Η ΜΩΝ ΗΣ ΑΣ ΑΣ
ΚΕΙΝ ΤΙΝΕΣ Ο ΑΓΓΑ ΤΗΝ ΤΗΝ
ΕΥΧΗΝ ΨΥΔΙΑΚ ΕΧΩΝ Ο ΜΟΙ
ΩΣ Ο ΑΡΕΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΧΕΙΡΑ
ΕΝ ΤΗΝ ΚΕΦΑΛΗ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟ
ΤΟΥΣ ΥΜΕΙΝΣ ΕΝΕΥΧΕΤΑ
ΟΥΤΩΣ
ΔΕ ΣΠΟΤΑ ΚΑΙ Ο ΜΠ ΔΕ ΓΥ
ΝΑΚΑ ΣΑ ΠΛΟΘΕ ΜΕ ΗΣ
ΕΑΥΤΑΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΗΘΕΙΑ
ΚΑΘΟ Ο ΠΡΟΣ ΤΗ ΚΕΝ ΗΣ
ΤΟΥ ΡΓΕΙΝ ΤΟΙΣ ΑΓΙΟΙΣ
ΟΙΚΟΙΣ ΣΟΥ ΑΠΟΒΑΛΟΜΕ
113

ΑΛΛΑ ΓΥΝΑΓΕΚΕΝ ΠΑΡΕΙΣΙ
ΤΟΥ ΡΩΝ ΠΡΟΣ ΔΕ ΖΑ
ΛΙΣ ΝΟΣ ΔΩΡΗΘΑΝ ΤΗ
ΧΑΡΙΝ ΓΟΥΑΓΙΟΥΣΟΥ
ΤΗΣ ΚΑΙ ΓΗ ΔΟΥΛΗΣΟΥ
ΤΑΥΤΗ ΤΗ ΒΟΥΛΗΘΕΙΣΗ
ΑΝΑΘΗΝΑΙΣ ΟΙΣ ΑΥΤΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΝΟΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΠΛΗΡΩΣ ΑΙΧΑΡΙΝ
ΩΣ ΕΛΘΚΑΣ ΤΗΝ ΧΑΡΙΝ
ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ ΣΟΥ
ΦΟΙΒΗ ΤΗΝ ΚΑΛΕΣΑ
ΕΙΣ ΤΟΣ ΡΓΟΝ ΤΗΣ ΔΕΙ
ΤΟΥ ΡΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΧΟΝ
ΔΕ ΑΥΤΗ ΟΟΣ Α ΚΑΤΑ ΚΡΙ
ΤΩΣ ΠΡΟΣ ΚΑΡΤΕΡΕΓ
ΤΟΙΣ ΑΓΙΟΙΣ ΝΟΙΣ ΣΑ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΣ ΘΑΙΤΗΣ
ΟΙΚΙΑΣ ΠΟΛΗΤΕΙΑΣ
ΣΩΦΡΟΣΥΝΗΣ ΔΕ ΜΑ
ΛΙΣ ΤΑΙΣ ΤΕΛΕΙΑΝ ΑΝΑΔΕ

ΔΟΥΛΗΝ ΕΘΥΝΑ ΚΑΙ
ΑΥΤΗ ΠΑΡΑΣΤΩΣΑ
ΤΩ ΠΝΗΜΑΤΙ ΤΟΥ ΧΥΣΘ
ΑΖΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΑΘΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΑΣ ΑΠΟΛΗΨΕ
ΤΑΙ ΤΟΝ ΜΙΣΘΟΝ·
ΕΛΕΕΙ ΦΙΛΑΝΤΗ ΜΟΝΟΓΕΝΟΣ
ΣΟΥ ΧΥΜΑ·
ΚΜΕΤΑ Τ' ΑΜΗΝ ΠΕΡΙ ΤΗ ΟΗΣΙ
Τ' ΤΡΑΧΙΑΩΝ Τ' ΥΠΚΑΤΩΘΕΝ
Τ' ΜΑΦΟΡΙΟΥ Τ' ΔΑΚΟΝΙΚΟΝ
ΟΡΑΡΙΟΝ ΦΕΡΟΝ ΕΜΠΡΟΣΘΕΝ
ΤΑ ΔΥΟ ΑΡΧΑΣΙΣ Τ' Τ' ΕΝ Τ' ΑΜ
ΒΟΝΙ ΕΣΤΩΣ ΔΕ ΓΕΙ ΠΑΝΤΑ Μ
Τ' Η ΑΓΙΟΝ ΜΗΝ ΜΟΝΕΥΣΑΝΤΕΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΔΟΝΑ· ΜΕΤΑ Τ' ΜΕ
ΤΑ ΑΛΒΕΝ ΑΥΤΗΝ Τ' ΑΓΙΟΝ ΣΩ
ΜΑΤΟΣ ΙΣΤ' ΤΗ ΜΙΛΙΑΤΟΣ
ΕΠΑΔΩΣΗ ΑΥΤΗ Ο ΑΡΕΝΙΚΟΣ
Τ' Ο ΑΓΙΟΝ ΠΟΤΗΡΙΟΝ Ο ΠΕΡ ΔΕ ΧΟ
ΜΕΝ Η ΑΥΤΙΟ ΕΥΡΕΝ Τ' ΑΓΙΟΝ ΤΡΑΠΕ
2.11